

BUDAPEST RÉGISÉGEI.

A FŐVÁROS TERÜLETÉN TALÁLT MŰEMLÉKEK ÉS
TÖRTÉNELMI NEVEZETESSÉGŰ HELYEK LEÍRÁSA.

A FŐVÁROSI KÖZGYÜLÉS 1889. ÉVI 506. SZ. HATÁROZATA ALAPJÁN

SZAKFÉRFIAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR

F. B. T. A FŐV. RÉGÉSZETI SZAKBIZOTTMÁNY ELNÖKE.

IV.

TARTALOM:

- I. Visszapillantás az 1889—1892. évek eseményeire. II. A főváros budai részének
topographiája. Irta GÖMÖRI HAVAS SÁNDOR.
Az eraviscus nép és emlékei. Irta HAMPEL JÓZSEF.
Az építkezés Aquincumban. Irta Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.
Aquincumnak római feliratai. II. Közli FRÖHLICH RÓBERT.

*

Számos illusztrációval.

*

BUDAPEST.

A FŐ- ÉS SZÉKVÁROS KIADÁSA.

1892.

1997-11-24

4 3-11-138

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

I.

VISSZAPILLANTÁS

AZ 1889–1892. ÉVEK ESEMÉNYEIRE.

II.

A FŐVÁROS BUDAI RÉSZÉNEK
RÉGI TOPOGRAPHIÁJA.

IRTA

HAVAS SÁNDOR.

I.

Ezen évlapok első, 1889-ben megjelent folyamában beszámoltam a régészeti és történelmi kutatások körül 1880-ik évtől kezdve 1888. év végéig a kormány, a főváros és az elnökletem alatt kiküldött bizottmányok részéről fogantatba vett intézkedések eredményével. Megnyugvással tekinthetünk vissza ez időszakra, mert munkálataink folyamán sikerült Aquincumnak az első rendű római coloniának, és ezzel kapcsolatban az annak romjaiból épült Ó-Buda a középkori magyar főváros multjára nézve eddig ismeretlen és minden tekintetben érdekes mozzanatokat napfényre hoznunk. Több biztos adatot szereztünk a legrégibb két korszak helyrajzi, társadalmi és közművelődési viszonyainak fölismerésére, minek — úgy hisszük — hasznát fogja vehetni a történelem. Legfőbb ideje is volt hogy ez történjék. Régészeti nyomozásainkat — mint mondani szokás — épen a kapuzárás előtt kezdtük meg. A főváros ezen részén is rohamosan halad a szabályozás, s az építkezés; a város erősen terjed kifelé, és a régi állapotoknak naponta több-több nyoma vész. Ha kutatásainkat néhány évvel később kezdjük meg, ezek elé legyőzhetlen akadályok gördülnek; a fölfedezések melyekkel ismereteinket gyarapítottuk, lehetetlenekké váltak volna talán örökre.

Pedig mily fontos szerepe jutott a régészetnek a közhasznú ismeretek terjesztésében, különösen pedig a közművelődés és általában az ország ezen részét megszállva tartott népek történetében, arról fényes bizonyyságot tesznek az Ó-Buda földjén föltárt leletek és műemlékek mindamellet, hogy ezek csak töredékesen és legnagyobb részben szétzúzva és megcsontkított állapotban jutottak reánk.

Valamint a természetbuvár az őszállatnak néhány fönmaradt csontdarabjából állítja össze az egész testet, és pedig a szervi alakzat változatlan törvényei szerint biztosan és meggyőzőleg: mi is azt teszszük a földből kiásott alapfalak szétduzt maradákaival, a néhány betűvel, mely a letört, vagy szétmál-

lott kövön, vagy más tárgyakon még olvasható. A sok százados törmelékből előkerült agyag- és üvegedények a fémneműek és használatban volt mindenemű tárgyak töredékeit értékesítjük a történelem számára és összeállítjuk belőlük a képet, mely ama régi, örökre letűnt világot állítja elénk.

És örvendünk rajta, hogy ezt tehetjük, mivel az írott történelem úgy Aquincummal, mint a a későbbi Ó-Budával nagyon mostohán bánt, alig találunk benne a puszta névnél egyebet, ehez csak néha fűződik valamely esemény elbeszélése vagy más megjegyzés. A régészet részéről gyűjtött és megmagyarázott fölíratok és leletek nélkül, fővárosunk eredetéről és régi multjáról nem tudnánk úgyszólván semmit, amint hogy nem tudtak elődeink sem, mivel Aquincum — mint már megírtuk — a mult század végéig Sicambria álnév alatt lapangott, Ó-Budának jelentősége pedig a magyar történelemben egész a legújabb időkig ismeretlen volt.

A főváros áldozatkészségének köszönhetjük, hogy a kormány részéről 1879-ben megindított ásatások Ó-Buda classicus földjén évről évre folytattatnak. A közgyűlés évről-évre megszavazta az erre szükséges költséget; és tette lehetővé azt, hogy a miről az írott történelem mélyen hallgatott, azt megtanuljuk a napfényre került felíratokból és műemlékekből. Ezek visszavezetnek bennünket a legrégibb, körülbelül kétezer és néhány száz év előtti korszakra, midőn a főváros mostani területét az első emberek megszállották volt, kiknek bár csak gyéren jelentkező, de mégis biztos nyomaira akadunk nyomozásaink közben. És amit ezekből tanulunk, annak egész biztosan adhatunk hitelt, mivel a régi korszak szemmel látható maradványai, s a fölíratok nem csalnak.

Az 1889-ik évszak, de a fővárosi régészetnek egyáltalában legfontosabb eseménye ezen irodalmi vállalat megindítása, mely a közgyűlés határozatánál fogva ezen évben vette kezdetét, és a melynek most IV. évfolyamát mutatjuk be a közönségnek.

Ugyanezen év nyárára esik régészeti kis múzeumunk megnyitása is, az akkor még «Kreml malom»-nak nevezett épületben, a «papföldi» ásatások közelében, mely az állam tulajdonából magánykézre ment át, és vendéglővé lett átalakítva. Ezzel szemben van az ó-buda-szt-endrei vasutnak első, «Aquincum»-nak elnevezett állomása, mely csakis ezen, az egész tájon egyedül álló lakhelynek és a körüle elterülő aquincumi romoknak szól, és az ide kirándulni akaró közönségnek nagy szolgálatot tesz, mivel innét csak pár száz lépésnyire esnek ásatási főtelepeink a «papföldön». Az 1885-ik évi országos kiállítás régészeti gyűjteményét, melyet a fővárosi pavillonban berendeztünk volt, az e célra készült szekrényekkel együtt, a Tanács engedelmével átszállítottuk az említett «aquincumi» vendéglő egy szobájába és dr. Kuzsinszky Bálint szak-

szerűen összeállított csoportokban helyezte el a tárgyakat, melyek az azóta előkerült több érdekes lelettel szaporodtak. Jegyzéket és rövid ismertetést is készített róluk egy kis füzetben, mely legalább az első szükséges tájékoztatást nyújtja a látogatónak.

Mindez ugyan csak kisebb — ámbár szemre nézve becsesebb — részét képezi annak, mit évek során át gyűjtöttünk, leleteink nagy részét helyszüke miatt addig is míg azokat is kiállíthatjuk, ládába kellett elraknunk több érdekes tárgyat ideiglenesen a Nemzeti Múzeumban helyeztünk el; tudomásunk van több más leletről, mely a fölépítendő fővárosi régészeti múzeumnak van szánva, de eddigi szerény kis múzeumunkat is kellőképen méltányolja a közönség; a fővárosi vendéglők emberei pedig tudják, hogy az itt megforduló idegenek legnagyobb része «Aquincumba» kívánczik, mely most a vasuton aránylag rövid idő alatt, és igen kényelmesen megközelíthető.

Ennek híre a külföldön, különösen Német- és Olaszországban már el van terjedve. Aquincum és ennek Amphitheatruma a főváros nevezetességei közé tartozik. Ez a mi Pompeink, sok szaktudós és műkedvelő csak azért utazik ide, hogy ezt lássa.

A németországi és bécsi antropologiai társulatok 1889-ik évi augusztus hó elejére Bécsben congressus tartását határozták el. Ennek előkészítő bizottsága júniusban oly kérelemmel fordult a főváros Tanácsához, hogy mivel a congressus tagjai közül többen előre is kijelentették, hogy az aquincumi ásatások megtekintése kedvéért Budapestre szeretnének lerándulni, őket ezen szándékuk kivitelében támogatni sziveskedjék. A Tanács engemet is meghallgatván, ajánló előterjesztést tett a közgyűlésnek, mely ez évi június hó 19-éről 659. sz. alatt kelt határozatával kijelenté, hogy nevezett congressus tagjainak fővárosunkba megérkezését örvendetes tudomásul veszi, engemet pedig utasított, hogy erről az előkészítő bizottságot értesítsem, és a társulatnak a főváros nevében fogadását és kalauzolását vállaljam magamra.

A megtisztelő megbízást én is örvendetes tudomásul vettem, és iparkodtam annak lehetőképen megfelelni. A közművelődés valamely szakmájában kiváló idegenek látogatását minden tekintetben nagy nyereségnek tartom hazánkra, különösen pedig fővárosunkra nézve. Hisz még néhány évtizeddel ezelőtt a külföld rólunk nem tudott úgyszólván semmit, gondoskodtak róla, hogy ne is tudjon. Utolsó európai szereplésünk Maria Theresia korában volt, midőn hadaink győzelmei megmentették az uralkodó házat és a birodalmat az őt fenyegetett nagy veszélytől és ennek megszilárdítása által Magyarország erős kézzel belenyult az akkori világ, de a jövőnek is rendjébe. És míg e világtörténelmi momentumot a külföldi írók lehet mondani kivétel nélkül méltatják,

addig nyugati szomszédaink a mennyire csak tehetik hallgatnak róla és hallgatnak sok más egyéről. Bezzeg a Bécsben néhány évvel ezelőtt Maria Theresia emlékére fölállított nagyszerű szobron vajmi csekély helye jutott a magyarságnak! A világtörténelmi «Moriatur pro rege nostro» nem talált helyet a sok, bizony nem oly nevezetes alak körében. A szabadságharcz gyászos kimenetele után pedig már holtnak hitték Magyarországot. Mily keveset tudnak rólunk a külföldön még most is és általában mily félszegen ítélnék rólunk, arról talán minden utazó magyar meggyőződhetett. Nekünk tehát kiváló érdekünkben áll, hogy megismertessük magunkat, nem hivalkodás kedvéért, mely valóban nem volna helyén, hanem hazafiui kötelességből, hogy helyet követeljünk az európai culturnépek sorában, melyet irigyeink és elleneink meg akarnak tőlünk tagadni.

Ezt éreztem és érzem én valahányszor idegen nemzetbéliekkel hoz össze a sors. Sejtettem, hogy a német antropologok között, a Schulvereinnak is akad néhány embere, és ebben nem is csalódtam. Épen ezeket kell észre hoznunk, hogy itt keresni valójuk nincsen — mondtam magamban.

1889-ik évi augusztus 11-én a gőzösön körülbelül 80 vendég érkezett Bécsből este 9 óra tájban. Csak a hajón üdvözölhettem őket. Legnagyobb részben németek, az osztrák tartományokból aránylag kevés, néhány pedig máshová való. Itt volt az antropologia és a régészet egész törzskara és köztük sok kiváló és európai híró szakember, élükön dr. Virchow Rudolf titkos tanácsos és egyetemi tanár Berlinből, a congressus elnöke, dr. Schaaffhausen Herman titkos egészségügyi tanácsos, egyetemi tanár Bonnból, a jövő congressus elnöke; azután Bárándy Andrian Werburg miniszteri tanácsos Bécsből, dr. Bartels M. egészségügyi tanácsos Berlinből, Cordel Oskár, a «Vossische Zeitung» munkatársa Charlottenburgból, dr. Fritsch Gusztáv berlini tanár, dr. Grempler Vilmos egészségügyi tanácsos Boroszlóból, Heger Ferencz, a bécsi természetrajzi udvari múzeum őre, dr. Jacobi J. udv. tanácsos Bambergből, dr. Kahlbaum egészségügyi titk. tanácsos és igazgató Görliczből, Krause Eduard a berlini kir. néprajzi múzeum őre, Lippmann Eduard bécsi egyetemi tanár, dr. Marchesetti Károly, a trieszti természetrajzi múzeum igazgatója, Mestorf J. kisasszony múzeumi őr Kielből, dr. Naue Gyula történeti festő és a «Prähistorische Blätter» szerkesztője, herczeg Putiatin Pál Bologojeből Oroszországból, dr. Ranke János müncheni egyet. tanár, a német antropologiai társulat főtitkára, dr. Rozmer Ferd. titk. bányatanácsos és tanár Boroszlóból, dr. Tischler Ottó, a königsbergi múzeum igazgatója, dr. Tolmatschev Miklós orosz kasani egyetemi tanár, dr. Truhelka Ciro, a serajevoi múzeum őre, dr. Waldeyer W. titk. korm. tanácsos és berlini egyetemi tanár, dr. Wieser Ferencz

innsbrucki egyetemi tanár, dr. Woldrich János reichsrathi képviselő és tanár, több másokkal együtt, kiknek száma mint említém, megközelíté a 80-at.

A főv. Tanács 1889-ik évi augusztus 3-án 26736/1889. VII. sz. a. kelt határozatával értesített, hogy a congressus tagjainak fogadására az idézett közgyűlési határozattal engedélyezett költséget Weinberger István főv. gazda kezeihez utalványozta. A lóvonatú és az Ó-Buda—Szt-andrei vasúttársaság igazgatósága följánlotta, hogy teljes készséggel fogja a vendégeket Aquincumba, illetőleg a «római fürdőbe» és vissza ingyen szállítani. Ditzl J. udv. borkereskedő pedig a római fürdőben a főváros nevében rendezett vacsorához 150 üveg finom csemegebort adományozott.

Augusztus 12-én d. u. 3 órakor indultunk a lóvonatú vasuti társaság földszített kocsiain Aquincumba. Vendégeink száma a fővárosiakkal együtt mintegy 200-ra szaporodott föl. Majdnem ennyien várakoztak reánk a helyszínén is; a szépnem föltűnő számmal volt képviselve. Útközben megmutattam a társaságnak Eczelburg helyét és a közelemben volt németek nagy érdeklődéssel hallgatták közleményemet; az egyik le akart szállni, hogy lerajzolja; biztattam őt, hogy a rajzokat annak idején meg fogja kapni. Azután átszállva a vasútra «Aquincum»-nál állapodtunk meg és az egész társaság az Amphitheatrum belsejében gyűlt egybe. Fájdalom, az idő nem kedvezett úgy mint óhajtok, koronkint hűvös és erősebb szél fújt, úgy hogy ásatásainkat és e táj történelmi jelentőségét ismertető előadásomat nem mint akartam, az Amphitheatrumot befoglaló körtőlésről, hanem bent a romok enyhében kellett megtartanom. Innét a társaságot dr. Kuzsinszky Bálint vezette a «papföld»-ére, hol épen vagy 30 ember javában ázott; dr. Kuzsinszky szakavatott előadásai, melyekkel a leletek bemutatását kísérte, kellő tájékozást nyújtottak az illetőknek a régészet eme kiválóan érdekes és kiterjedt telepén, melyhez hasonló az Alpokon innen nincs. A Kremlmalmi kis múzeumtól, melyet ők — azt tartom helyesen — állandó régészeti kiállításnak neveztek el — alig tudtak elválni. Elhallgatom a dicséreteket, melyeket vendégeinktől hallottunk ezek úgy is legfőbb részben a kormányt és a fővárost illetik. De még a nem épen könnyen hevülő és a Schulverein törekvéseitől nem idegen Virchow is azt mondotta: «Sie haben hier ein schönes Stück Culturgeschichte aufgeräumt.»

Innét a társaság nagy része a római vízvezeték pillérei mentén gyalog, a többiek pedig vasuton indultak a «Római fürdő»-nek átalakított hajdani löpor-malomba (Pulverstampf), hol a főváros nevében rendezett vacsora várt ránk, azaz hogy mi vártunk, mivel addig míg hozzá elhelyezkedhettünk, elég időnk volt elmondani vendégeinknek, hogy az itt nagy bőségben bugyogó és két nagy tavat alkotó langyos forrásokból vezették be a vizet Aquincumba, először is az

állandó tábor hosszában, és tovább a katonai és polgári város minden részébe, az eddig föltárt öt közfürdőbe, valamint a jelentékenyebb magányházakba. Elmondottuk, hogy a tavak körül tömör alapfalak maradványai, valamint nagyobb épületek nyomai voltak láthatók, mielőtt pár évvel ezelőtt a mostani tulajdonos a tavak környékét szabályozta és két rendbéli igen kényelmes női és férfi uszodát csinált belőlük. A tömör és erős falazat a rómaiak műve volt, a források védelmére, melyek Aquincumnak éltető erei voltak, de az állandó tábornak is elővédeül, castellumot építettek itt, mely különben is a dunajobbparti katonai út vonalán állott. E romokból épült a középkorban a Szentlélekről nevezett keresztes vitézek malma, klastroma és kórháza, kikről azonban nem tudunk egyebet, mint hogy itt voltak. A telepen fennálló egy emeletes épület részben a régi kor nyomait viseli magán, és van mellette egy óriási szomorú fűzfa, a növényzet ritka példánya, átmérője tövénél majdnem egy méter, korát nem merem meghatározni, nehogy pár századot kelljen mondanom. Utóbbi időkben e gyönyörű telek, a hozzá tartozó földekkel együtt sokáig br. Liphay Béla tulajdona volt, de hozzá a szolgálat volt kötve, hogy a tulajdonos tartozott a kat. kincstár számára évenként 1400 mázsa, öregszemű lőport megszabott áron termelni, e miatt nevezték el «lőpormalom»-nak és e kötelezettség lehetetlenné tette, a természet soknemű szépségeivel megáldott helyet élvezhetővé tenni. A szolgálat megszűntével egy vállalkozó polgár azt nagyobb szabású vendéglővé alakította át, állított fürdőket és uszodákat és ellátta mindennel, mi alkalmas arra, hogy azt a szórakozást kereső fővárosi közönséggel megkedveltesse.

Ezen átalakítás megfosztotta ugyan a természet barátjait egy élvezettől, melyet előbb a szünetnélküli, erős bugyogásban lévő források közvetlen látványa nyújtott, és a melyhez hasonlót nem láttam sehol. A körülbelül száz □ ölnyi tért elfoglaló tavakban 1—1½ ölnyi mély, egész fenéig átlátszó és kristálytisza víz, szabadon láttatá a tónak egész belsejét, le a fenéig és a kép, mely itt feltárult, bámulatra ragadta a szemlélőt. Kicsiben, a föld gyomrában szakadatlanul működő elemi erők kitörését és a continensek alakulását ábrázolta ez. A tó fenekéről több helyütt erős sugarakban szökelt föl a víz és megannyi kis felleg, vagy inkább karikába verődött darabos füst alakjában igen finom, világos sárga homoktömegeket röpített föl a medenczébe. Ezek legkevésbé sem zavarták meg a vizet, hanem azonképen visszaömlöttek a forrás felé, mely őket újra és tudja Isten hány ezerszer újra föllökte, a melyeket pedig magasabbra hajtott föl, azok mint a röppentyű szikrái kisebb-nagyobb foltokban hullottak le a forrás sugarától távolabb eső helyekre. A főcny ezen csapadékból a tó fenekén hegyek, völgyek, síkok és szakadékok képződtek, nem hiányzott az erdőség sem, melyet ott a moszatok és a vízi flóra más képviselői növesztettek a hová

fértek, és ezen erdőségnek meg voltak magához való lakói is. Szóval a tó feneké kicsiben a föld felületének egy részét, egy gyönyörű tájképet ábrázolt elénk: a nap fénye a víz tükrenek kék-zöld átlátszó zománczával vont be a tárgyakat, és valóban festői világításban állítá elénk a képet. Én sokszor és sokáig néztem e szép tüneményt. Erősen hiszem, hogy Acinco a kelta telep, melyben az én értelmezésem szerint a «vízfő» vagy forrásvíz fogalma meg van, eme dús forrásoktól kapta a nevét. Ezek természetesen ép oly dúsan bugyognak most is, mint a sok ezer évvel ezelőtt, midőn megnyíltak, de most a fölējök emelt épületek által el vannak fődve.

A terebélyes platánok és égerfák alatt, a fődött és villammal világított tág pavillonban ültünk a vacsorához, melynek első fogása s egyúttal díszje a «halászlé» volt. Fanda Ferencz pesti halászmester főzte, és nagyon ízlett idegen vendégeinknek, már előbb nagy érdeklődéssel állották körül a nagy üstöt, melyben főtt. Eljött Gerlóczy Károly I. alpolgármester is, és a főváros nevében lelkesen üdvözölte a társaságot. Virchow kiindulva az embertan hasonlataiból, a népek solidaritását jelezte a közművelődésben s a tudományban; Schaffhausen lelkesen s elragadtatással szólt az újabb kor vívmányairól, melyeket méltóan képviselve talált fővárosunkban, és elismerőleg nyilatkozott a magyar nemzet culturalis törekvéseiről. Pulszky Ferencz, a maga könnyű és szellemes modorában dicsérőleg nyilatkozott a német nemzet közművelődési törekvéseiről, melyekkel nagy szolgálatot tett az emberiségnek. «Mi nagyra becsüljük — úgy mondá — nyugati szomszédainkat, teljesen méltányoljuk a nagy haladást a szellemi és anyagi fejlődés minden ágában, melynek Németország mostani jólétét és hatalmát köszöni, de valamint ez önerejéből lett azzá a mi, úgy mi is bízva magunkban, önállóan akarjuk állami és társadalmi intézményeinket fejleszteni, ebben mint önálló nemzet, semmi kívülről jövő beavatkozást nem tűrünk, valamint mi sem avatkozunk mások dolgába, hanem barátságos viszonyban akarunk élni szomszédainkkal.» A hivatalos fölköszöntőket gr. Eszterházy Kálmán zárta be, ki a vendégeket az erdélyi múzeum és az ottani más tudományos intézetek nevében melegen üdvözlé.

A társaság derült hangulatát fokozta a jó cigányzene, melyet különösen az idegenek kiváló élvezettel hallgattak. Arra kértek, hogy csak magyarokat játszassunk, mert opera darabokat, keringőt, polkát stb. eleget hallanak otthon, és úgy lett, mint akarták. És még javában folyt a vacsora, midőn Virchow nejével és két leányával, Schaffhausen is leányával, felkapták székeiket és közvetlenül a cigányok előtt foglaltak helyet, példájukat egymásután követték mások, és körülfogták zenészeinket, láthatólag gyönyörködve érzelmes népdalainkban és a «tűzről pattant» csárdásokon. Mi kik velők jöttünk, magunk maradtunk az

asztalnál és jól esett látnunk, mily jól mulatnak vendégeink. A hűvös és esőre készülő idő azonban előbb vetett véget a mulatságnak, mintsem sokan, különösen pedig a fiatalok szerették volna.

Ezekben kívántam megemlékezni az első, hatóságilag rendezett aquincumi ünnepélyről, mely oly sok kiváló embert hozott körünkbe. Ezek elvitték Budapestnek és Aquincumnak jó hírét a nagy világba, és a külföldi lapok ismét örvendetes dolgokat írtak hazánkról, miben nem igen gyakran van részünk.

Az 1889-ik év egy értesüléssel záródott, mely szerint a kőérberek délkeleti oldalán, a promontori határ közelében nagyobbszerű régi romok lettek föltárva, melyekből a tulajdonos nagyobb mennyiségű követ fejtett ki és a vasutépítési vállalkozónak adta el. Megkeresésem folytán dr. Szendrey János a helyszínére rándult ki, és úgy találta, hogy ezek egy románkori szentegyház és klostrom maradványait sejtetik, és e föltevést az alapokról készített vázlata igazolta is. A fontosságnál fogva, melyet e jelenség a történelem szempontjából is bírhatna, a romok kiásatásához akartunk fogni. Előterjesztettem az ügyet a Tanácsnak, mely 1889-ik évi december hó 5-én 38460/1889.-VII. addig tett intézkedéseimet helyeselve, a romokat hatósági őrizet alá vétette, az I. ker. Előljáróságot pedig utasította, hogy Wendler János tulajdonost jegyzőkönyvileg hallgassa ki: mióta szedte onnan ki az építésre alkalmas anyagot, mit talált ott és hova szállította a köveket? utasította továbbá az Előljáróságot, hogy a tulajdonossal a területnek ásatási czélokra átengedése, és a kártalanítási összeg meghatározása iránt, szerződésileg megállapodni igyekezzék.

A tulajdonossal folytatott tárgyalás azonban megghiúsult. A jámbor ember konokul tagadta, hogy ő a kifejtett köveket eladta volna; mit és mennyit ástott ki? megmondani nem akarta, hajlandó volt azonban másfél holdnyi földjét öt évre, 250 frtnyi évi bérért ásatási czélokra átengedni, holott nekünk csak vagy 200 □ ölre lett volna szükségünk. Ezért megadtuk volna a 250 frtot — ő azonban az 1250 frtból egy fillért sem akart engedni. Ime a lelketlen haszonlesésnek egy sajnos példája, egy a sokból, mert nincs eset reá, hogy az illetők mesés követelésekkel ne léptek volna föl, midőn arról volt szó, hogy földjüknek bármily csekély részét ideiglenesen átengedjék használatunkra. Hiába ajánlottunk olyan kárpótlást, mely a birtokukban marandó és előbbi állapotába visszahelyezendő ingatlan értékét két, sőt háromszorosan is meghaladta, mindig a végsőig fölcsigázott követelésekkel léptek elő azon reményben, hogy mint a főváros hű és jóindulatú polgárai (!) annak pénztárát jól megcsapolják. Az illetők mértéktelen kapzsisága okozta, hogy sem a római erődített tábor déli és keleti oldalát, sem ennek praetoriumát, hol rendesen a legértékesebb tárgyak szoktak előfordulni, fölászni nem birtuk, és nem valánk képesek megszerezni a kerek-malom

fölött lévő kis darab földet, az ott elfödött urak kedvéért. Igaz, meg van a ki-sajátítás lehetősége, de ezt minden egyes esetben, a siker bizonytalanságánál és a hosszadalmas, valamint költséges eljárásnál fogva nem alkalmazható.

A Főv. Tanács 1890-ik évi szeptember hó 6-án 665/VII. kelt határozatával a kőérberki dűlőben célba vett ásásoktól elállott, és erről a vallás- és közoktatási Miniszter urat is értesíté. A kérdéses romok azonban hatósági őrizet, illetőleg tilalom alatt állanak folyvást, melylyel az erdőmester felügyelete alatt a kőérberki erdőőr és évi csősz vannak megbízva.

Az 1890-ik év elején került hivatalos tárgyalás alá előterjesztésem, melyet a «páp földön» egy állandó régészeti múzeumnak építése iránt a Tanácsnak bemutatam volt. A lefolyt tíz év alatt leleteink annyira fölszaporodtak, hogy helyöket már nem találtuk; ládákban elrakva és szanaszét összehalmozva, értéktelenül hevernek már évek óta és a töredékeiben is érdekes gyűjteménynek sem a tanulni vágyó művelt közönség, sem pedig a szakember nem veszi hasznát. A Tanács helyeslő érdeklődéssel fogadta a javaslatot, melyet a lehető szerény keretbe foglalva mutattam volt be, ép oly készséggel sietett az építészeti igazgató is a Tanács fölhívásának megfelelni; a múzeum terve változtatósan is elkészült, és miután a régészeti szakbizottmány több ülésiben előadtuk óhaj-tásainkat, a terv a középítési bizottmányban is helybenhagyatott. Az 1891-ik évben a folyó évre készített költségelőirányzatba e célra 7500 frt lőn fölvéve, és midőn e sorokat írom, már bizonyosra vehetjük, hogy a «páp földön», a szent-endrei útvonallal egyenközüleg egy csinos kis épület, a mi régészeti múzeumunk fog még az idén emelkedni, mely a körülfekvő térnek célba vett rendezése és befásítása mellett a főváros egyik legérdekesebb helyévé fog válni. Az amphitheatrum körtöltéseinek és az ezek alján lévő síkok parkírozása is folyamatban van. Eddig a körtöltés karimája kiegyengetve, kikavicsolva, kényelmes sétául kínálkozik a látogatóknak. Szélei korai juhar-fasorral vannak beszegve. Egymás után következnek a többi részek.

Ugyanezen időre esik a terv, hogy a kiásott falakat óvjuk meg az elemek kártékony befolyásától, mert a szabad levegőben az eső és szárazság, a hólé, fagy és hőség bomlasztó hatása alatt elporladoznak. Hallottam oly megjegyzést, hogy «kár volt e romokat napfényre hozni, íme meg voltak és megmaradtak a maguk valóságában az őket földé föld oltalma alatt sok századon át, most hogy kitakarták, az ember sajnálkozva látja, hogy évről-évre mikép pusztulnak!» Nos — feleltem én — ha nem ástunk volna, ép oly keveset, vagy semmit nem tudnánk Aquincum — tehát a főváros — múltjáról, mint a mily keveset, sőt semmit nem tudtak az előttünk valók. Ha még egy évig késünk, az ó-budai polgárok, kiknek a közlegelő fölöstása után a «csigadomb» jutott, fölszántották volna

azt, mint már megkezdték és eltávolítva a köveket, egyenlővé tették volna a föld színével. Nem sejtette volna senki, hogy itt valaha egy 6000—8000 ember befogadására alkalmas amphitheatrum állott. Épen úgy jártunk volna a «papföldön», melynek nagy romokat fedő törmelékes és csak sovány füvet termő buczkái már szintén egyengetni kezdték. Vajjon nem lett volna-e nagy kár a tudományra, különösen pedig fővárosunk történelmére nézve, ha e műemlékek örök időkre megsemmisülnek? Ime most egy egész városrész föltárva fekszik előttünk! Ezen eredményt, melynek valódi értéke csak ezután fog érvényesülni, még a kiásott romok elpusztulása árán sem tartanám drágán megvásároltnak.

De e romok nem fognak elpusztulni, ettől azokat meg fogjuk óvni és legnagyobb részben már meg is óvtuk. Dr. Kuzsinszky Bálint, ki az 1890/91-ik évi téli hónapokat régészeti tanulmányok kedvéért Olaszországban töltötte. Pompeiben utána nézett, miképen gondoskodnak ott a romok fentartásáról? A repedéseket és hézagokat bevonják egyszerűen vízhatlan mészszel, vagyis cementtel. Ezt tettük mi is.

Az 1891-ik év nyarán a «papföldi» nagy fürdőt, az amphitheatrumot, a mithraeumot és annak környékén lévő összes épületeket, illetőleg azok felszínét mintegy 200 frtnyi költséggel kitataroztattuk, és az idén folytatni fogjuk a műveletet. A kísérlet ugyan nem sikerült mindenütt; a cement itt-ott lepattogott, úgy látszik, hogy a közönséges, állott és kövér mészszel készített ragacs a mi zordabb éghajlatunknak, a hosszabban tartó télvíznek jobban megfelel. Mindamellet az tartom, hogy a hibát a cement kezelésében kell keresni; ha a fővárosi házakon alkalmazott cementvakolat évtizedeken át sértetlen marad, miért nem maradna meg e falakon is? Reményilem, útját fogjuk állani az elemek romlásának, annak dacára, hogy a földadat itt sokkal nehezebb mint ott, hol szabatos és faragott kőből rakott épületek fentartásáról kell gondoskodni. A faragott és használható nagyobb köveket már mind elhordták, az amphitheatrumnak csak váza, illetőleg tölteléke maradt meg, a támfalak és pillérek sok helyütt agyaghabarékkal vannak kitöltve. Többnyire nyers és idomaikból kimozdult faltömegekkel van dolgunk.

Ugyancsak az 1891-ik évi nyár folyamán, a Tanács megbízásából a mérnöki hivatal kiküldöttje járt a helyszínén az Amphitheatrumot a tavasszal ellepni szokott vizek lecsapolása végett. A mérnök azonban úgy találta, hogy az amphitheatrumi arena mélyebben fekszik mint a hajdani lőpormalom, most «római fürdő» tavából lefolyó és a mostani aquincumi állomásnál a Dunába kanyarodó patak medre, melybe az Amphitheatrum és környékének talajvizei levezetendők volnának. Ennek ugyan az volna a követelménye, hogy hát ásassék az országút mentén mélyebb csatorna, például a Kántor fokáig, melybe a vizek talán aka-

dály nélkül lefolyhatnának, de az egész táj elposványosodásának sokkal nagyobb és hathatósabb intézkedést igénylő oka van, semmint az egy hatósági közeg egyszerű kiküldetésével megszüntethető volna. Az ó-budai határ legéjszakibb részén, már Békás-Megyer területéhez tartozó, hajdan Schwanfelder, ujabban Vidéky-féle nyaralónak jókora tava szinte akadálytalanul bocsátja vizeit az alatt fekvő ó-budai síkokra; az előbbi lőpormalom, most «római fürdő» hatalmas forrásai pedig föl lévén duzzasztva töltések által, az alább fekvő három malom kedvéért egy nagy patakba, az egész vonalon kiszivárgó víz átáztatja az egész síkot, melyen csak égerfa és takarmánynak is alig használható rossz fű terem.

Hajdan ez nem így volt; a rómaiak a békásmegyeri tavat — mint nem ok nélkül gyanítjuk — az alsóbb; most «római fürdői» forrásokkal kötötték össze és egy hatalmas, felül egy ölnyi szélességű kőből épített csatornában vezették be az egész vizet a castra mellett el, az ennek keleti oldalán, valamint délre keletkezett városrészekre és sok fürdőbe. Ezenkívül fölösleg víz csak kevés maradt, mely előbbi medrében és a mostani irányban folyt a Dunába a nélkül, hogy a körülfekvő földeket rontotta volna.

Csudálatos, hogy a tulajdonosok ezen a nagy bajon segíteni nem iparkodnak. Ó-Budán a földnek nagy értéke és nagy ára van, annak az egy pár malomnak a jövedelme, melyek kedvéért a folyót szakaszonként földduzzasztották, megsem közelíti a több száz holdra menő, most elposványított rétekeknek akkor várható hozadékát, ha azok az őket megölő talajvizektől megszabadulnának. A hatóságot mulasztás nem terheli e tekintetben. Ha az érdekelt tulajdonosok nem mozognak, a hatóság nem tehet semmit. Valahonnan egy vis majornak kell jönni, hogy dúsan termő földekké alakítsa át a vízkórságban sínlő síkokat.

1892-ik évi tavasszal kezdtek egy nagy dohánygyárat építeni Ó-Budán; minthogy ennek telepe a floriántéri hypocaustummal határos, sőt ez mélyen behatolt és több felé szétágazó aknákat alkot a fölépítésre szánt telek alatt és mivel előrelátható volt, hogy a nagy új épületnek alapozása közben érdekes régészeti tárgyakra fognak akadni, a dohányjövédéki igazgatósághoz ezeknek megőrzése, és a fővárosi múzeum számára leendő átengedéseért fordultam. Főliratos köveknél azonban egyéb tárgy nem fordult elő s miután a nemzeti múzeum igazgatósága, melynek e leletek följánltattak azokat birni nem óhajtott, az átvételre kiküldve volt dr. Kuzsinszky Bálint megkeresésem folytán azokat a Krempel-malom udvarára szállíttatta el. Ide került a Victoria téglagyár telkén talált néhány darab főliratos kő is, úgy hogy ezen év gyűjtése főliratokban meghaladja a 30-at. A lebontott kincstári régi épületekbe befalazva volt néhány kő főliratai a Mommsen-féle sorozatban (Corpus Inscriptionum) már

ismertetve vannak, de van sok új is és ezekkel munkatársunk annak helyén be fog számolni.

E nyáron pedig a fővárosi általános csatornázási munkálatok alkalmával a soroksári dunaág közelében, tehát a Duna bal partján, egy őskori urna temetőre bukkantak, a minek úgy jutottunk tudomására, hogy a Nemzeti Múzeumba a fővárosi mérnök három szép nagy urnát szállított be. A Tanácshoz intézett előterjesztésemben azt kértem, hogy az ásatásokat az idén itten kezdhessük meg, mivel dr. Kuzsinszky Bálint a helyszínén megejtett vizsgálódásai nyomán azt következteti, hogy itt nagyobb őskori temetkezési teleppel van dolgunk.

Különben a most leírt 1889—1892-ik évi időkben az ásatások szakadatlanul folytak a «papföld»-ön. Nagy szerencse, hogy a főváros részéről átengedett területen szabadon mozoghatunk és munkálatainkat folytathatjuk oly irányban mint azt az előállott körülmények kívánják. Évről-évre egy-egy újabb részlet tárul föl a sok századdal ezelőtt elpusztult és eltemetett városból és már most is láthatjuk, mi és milyen volt Aquincum, a mi Pompeink.

II.

Most fölvehetjük a kérdést, hogy a főváros környékének milyen képe volt a Duna jobb partján, különösen mi volt a mai Ó-Buda az ó és középkorban. Eddigi nyomozásainkat összegezhetjük és a régi idők helyrajzi viszonyaira nézve legalább nagyjából tájékozhatjuk magunkat. A további tapasztalások folyamán, véleményünk egyik-másik részében módosítást fog szenvedhetni, de azt hiszem, hogy a kép vázlata, melyet most nyujthatunk, nagyban és egészben meg fog felelni a valóságnak.

Hogy a főváros jobbparti területének melyik részét tartották megszállva az araviskok, az e tájon történelmileg ismert legrégiebb nép? erre némi felvilágosítást nyújtanak a róluk maradt, bár nem nagy számú, de mégis biztos emlékek. A négy évtizeddel ezelőtt Érdy által a Kelenföldön föltalált sírok, a Gellérthegy táján napfényre került föliratok, melyek közt legérdekesebb a Tóth József telkén 1888-ban talált és Hampel által ismertetett emlékkő, mely még a Kr. u. III. században is az Eravisci civitásának fennállásáról tesz tanuságot, — mindezek arra engednek következtetni, hogy e kelta törzsnek egyik főtelepe a Gellérthegyen, illetőleg ennek környékén állott. E hegynek természetalkotta barlangjai és az ennek oldalán vájt üregek szolgálhattak menhelyül és állandó hajlékul is az itteni első lakóknak. Krisztus születése előtt hány századdal korábban költöztek ide? arra semmi adatunk nincsen, de valaminth a bizonyos helyre

települt ős népek, úgy a kelták is eleinte csak barlangokban és putrikban laktak, csak idővel gabalyítottak maguknak kunyhókat és házakat fából vagy sárral betapasztott sövényből és ezeket maguk nyelvén «bude»-nek hívták. Ekkor természetesen a barlangi ember a művelődés pályáján már nagyot haladt.

A mész használatát a régi kelták még nem ismerték. Semmiféle kőépület, vagy bármilyen falazat nyoma utánuk nem maradt; a mi Ó-Budán, illetőleg a főváros jobb partján van, kizárólag római mű. És minthogy az araviskoknak a római birodalom kötelékébe való fölvétele, vagy belépése egészen békés úton ment végbe, fölsem lehet tenni, hogy az ő középületeiket a rómaiak földúlták volna. Ezek előtt mint épen láttuk, az ő «civitasuk» tiszteletben állott meg a K. u. III. század végével is. A nyugoti kelták korából fönmaradtak ugyan óriási kövek-ből rakott druida oltárok, áldozó helyek; a dolmenek, menhirek az előkelők sírjai nagy kőlapokkal voltak bélelve és betakarva; de ilyenek nálunk nincsenek. A pannon keltákat nem hasonlíthatjuk a Julius Cæsar által meghódított gallokhhoz, kik már nemcsak a közművelődésnek az akkori népek között valóban kimagasló fokán állottak, de a kiknek legalább törzsönként egységes állami szervezetök volt. Monumentális alkotások és közművek csak ott létesülhetnek, hol a nép élén álló közhatalom akarata dönt. Ilyen a dunántúli keltáknál nem volt, minden törzs külön, magában és magának élt — *ut prisca gens mortalium* — egyszerű nemzetségi vagy családi közösségben, minden állami szervezet nélkül. Történetöket nem írta meg senki. A római írók csak oly népekről adtak hírt, melyek az imperium érdekkörébe ütköztek és a melyekkel háborúra került a dolog. A mi dunántúli keltáink a rómaiaknak nem okoztak bajt, ők egész csöndesen beolvadtak a rómaiságba és századok folyamán nemzetiségüket is elvesztették.

Az imént említett leletek nyomán azt a kérdést lehet fölvetni, nem-e szállottak volt meg az araviskok a Gellérthegyet, nem-e itt volt az egész tájon uralgó váruk, a törzs fő- és székhelye, mire oly kiválóan alkalmasnak látszik a hegy fekvése. Ennek támogatására azonban én nem találok semmi alapot, az ellenkezőre pedig két mozzanatot. Ha az araviskoknak itt váruk lett volna, mely nagyobb szerű földmunkálatokat, széles és mély árkokat és magas töltéseket föltételezett, akkor ezek maradványai még megvolnának, vagy meglettek volna legalább addig, míg a mai Buda épülni kezdett. Az úgynevezett «római sánczok» az ország déli részén, melyeket én dr. Fröhlich Róbert tisztelt tagtársunk engedelmével a scordiskok védműveinek vagyok hajlandó tartani, az *aquincumi castra* éjszaki aggere, melyre én figyelmeztettem Tormát először, a talán még az avarok korából maradt «csörsz árka» nyomai megvannak még most is és a gellérthegyi védművek sem pusztultak volna el észrevétlenül: a

hegy fensíkjáról nem omolhatott le annyi föld, hogy az árkokat betölthette volna.

De a víznek teljes hiánya is lehetetlenné tette a hegynek állandó megszállását nagyobb tömegek által. Vízhajtó gépre, vagy legalább az esővizet fölfogó medenczékre lett volna szükség, minők Olaszországban mint Gregorovius említi, több ezer év óta állanak fenn a hegyvidéki községekben; de fővárosunk őslakói bizonyára sem az egyik, sem a másik szerkezettel nem rendelkeztek, különben cisternájuk századokon át, talán a mai napig megmaradt volna.

A vízzel való ellátás lehetetlensége volt oka annak, hogy a mind alkotására, mind pedig fekvésére nézve kiváló hegyen sem a rómaiak, sem pedig az utánuk jött népek, különösen a mi királyaink nem építkeztek, pedig ugyancsak keresték a várépítésre alkalmas és könnyen védhető magaslatokat. IV. Béla nem a feltűnően szép, alkalmas fekvésű és eléggé tágas Gellérthegyen, hanem a sokkal alacsonyabb dombokon építtette föl Buda várát, egyedül azért, mivel itt a várbelieknek vízzel való ellátása biztosítható volt, de nem volt lehetséges a Gellérthegyen.

A leletek a főváros őslakóinak egy másik csoportja felé és pedig Ó-Budára vezetnek bennünket. Itt fölös számú — kb. 15 kelta személynevet tartalmazó fölirat került napfényre és arra vall, hogy a kelták még a rómaiak idejében is — hisz a föliratok ezek korából valók — tömegesen laktak e tájon. De az ó-budai szeszgyár telkén a hetvenes évek elején sok római téglasír alatt gyönyörű terra sigillata és finomabb agyagedények közt legdurvább cserepek, békateknők, csigahéjak és kagylók, továbbá őskori tüzhelyek kerültek elő. És hosszúra nyúlna e cikkem, ha a főváros területén és annak közelében talált bronzkori, tehát a kelták idejéből való tárgyakat elő akarnám sorolni. Beszámolnak ezekkel az Archæologiai Közlemények és a Nemzeti Múzeum naplói.

Ime az őskori telepeknek két végpontja: a Gellérthegy déli lejtői és a mai Ó-Budának északi része. Gondolhatjuk-e, hogy e két pont közé foglalt terület az ő világban lakatlan vala? gondolhatjuk-e ezt akkor, midőn a fővárosnak úgyszólván közvetlen közelében, de még Pesten is, azután pedig Soroksáron, Tétényben, Pátyon és Szt.-Endrén kétségtelen kelta- emlékek kerültek elő? A Dunára és a mai ördög árkára lenyúló erdővel borított magaslatok, mely utóbbi akkor úgy mint most a hegyi vizeket gyűjté magába, bizonyára az avárisok faházaival, «bude»-ivel voltak ellepve szórványosan, vagy csoportokban a jobb part egész hosszában. A hegyi vizek és a Duna áradásai miatt természetesen lakhelyeiket a magaslatok oldalán állították föl. A kétezer év folyamán, mely azóta elviharzott, eltűntek az araviskok «bude»-i mindennel együtt, a mi bennök volt. Elképzelhetjük, hogy mennyi emlék pusztulhatott el a rómaiak

idejében, de a nyolcz század, illetőleg ezer év alatt, mióta itt Magyarország fővárosa kezdett épülni. A következő nemzedék irgalmatlanul dúlja föl az előbbinek hagyatékát, mindegyik valami újat, maradandót akar alkotni, meg sem gondolva, hogy majdan az ő műve is ép oly nyomtalanul fog elpusztulni.

Midőn azonban így elképzelem magamban a régi állapotokat, önként támad bennem a gondolat, valljon az araviskok «bude»-iknek emléke nem-e maradt meg a Buda névben? Ezen «bude»-k a későbbi Eczelburggá lett római castellum körül vagy ennek tövében állhattak nagyobb csoportban, meg voltak még midőn a húnok ide hatoltak; meg voltak kétségen kívül még később is, mert Aquincum kelta lakossága, ámbár megfogyva és elszegényedve, de bizonyosan megmaradt még az avarok idejében is; cz a hódítóknak nem állott ellen, ezek tehát a lakosságot annál is inkább megkímélték, mert szolgálkra és munkás kezekre szükségök vala. Nem-e lehetséges, hogy midőn a húnok, de még inkább az avarok hallották, hogy a benszülöttek saját lakhelyeiket «bude»-nek hívják, azokat ők is annak nevezték, és telepük eképen kapta a «Buda» nevet és ez megmaradt tovább a nép ajakán, úgy hogy Anonymus is csak a «vár» szótagot ragasztá hozzá, mert az ő korában valóban vár volt, ellenben a nálánál régiebb szt. Gellért-legendában és II. István 1124. évbeli oklevélben «Buda» mint már általánosan használt elnevezés fordul elő.

Lehet, hogy Horváth István szerint a város «Bud» nevű személytől kapta a nevét, de itt az a baj, hogy ilyen történelmi személyt mi nem ismerünk, pedig nagy embernek kellett volna lennie, hogy egy ilyen város tőle neveztesse el. A valószínűség az én most előadott föltevésém mellett szól, — a kérdés legtermészetesebb magyarázatát akartam adni.

Különben az olvasó Hampel József szakavatott tollából ugyane füzetben bővebb értesítést vesz az araviscus népről és emlékeiről. Ő és Pulszky Ferencz vezették be a keltákat a magyar történelembe, melyből ezentul nem hiányozhatnak. A fentebbiekben én csupán fővárosunk akkori helyrajzi viszonyaihoz akartam néhány adattal szolgálni; most még csak az araviskok nemzetiségi kérdéséhez van néhány szavam. Ez tulajdonkép nem kérdés, mert abban nincs kétség, hogy az araviskok kelták valának. De Tacitus tudósítása, ki Germaniaja 27. fejezetében rólok azt mondja, hogy az ősi germán törzsszel nyelvben és szokásaikban egyeznek és nem tudni, vajjon az araviskok az osoktól költöztek-e el Pannoniába, vagy pedig az osok szakadtak el az araviskoktól — e tudósítás nyomán azt lehetne hinni, miben azonban a német ethnographusok maguk sem hisznek, hogy az araviskok németek voltak. Ennek azonban ellentmond minden, mi az újabbkori régészeti kutatások következtében napfényre került. Tacitus sem mondja egyenesen, hogy a két törzsnek nyelve német, hanem hogy egy

volt. Annyit tudunk, hogy az osok vagy osonok, az araviskok földjétől délre, a mai Fehérmegeye alsó részén és Veszprém megyében telepedtek meg.

Az araviskok keltasága mellett száza menő fölírat, a reánk maradt szám-talan hely- és személynév szól. Ez minden okoskodásnál többet bizonyít. Ezekből csak amúgy gondolomra kiválogatni a kelta hangzásukat, a többről pedig azt mondani, hogy barbár nevek — hálátlan munka. A Dunán-túlt megszállotta volt tizennégy kelta törzs, nem tűrt maga között idegen népet, mindegyik annyi földet, erdőt és legelőt foglalt a maga számára, a mennyit tudott, ettől függött saját élete — és ha voltak köztük idegen népek, kik voltak azok? erre aztán választ nem tudunk adni. A «pannon» és «illyr» nevekkal az ethnographia nagy zavarban van, eddig nem tudta kisűtni, hogy ilyen nevű nép hol volt és hol lakott? hanem azért szélitben használja az elnevezést, ha különösen hazánk őskori lakosai, vagy azok szomszédjairól van szó, azzal pedig nem mondott semmit.

Pannonia tisztán földrajzi fogalom, ethnographia tekintetében pedig gyűjtő név, mely az itt lakott néptörzsek összességét jelenti. Valamint nem volt italus, gall, germán vagy britann néptörzs, mely e nevet kizárólag viselte volna, úgy nem volt sem pannon, sem illyr nép. A pannoniai tizennégy, történelmileg ismert néptörzs között «pannon» nevű egy sincs. Hát az Illyricumhoz tartozott, az adriai tenger és Duna által határolt 15 tartomány közül, melyik volt az illyrek hazája, melytől azután a többire szállott az elnevezés? Ezt sem tudjuk. Azt kell tehát tartanunk, hogy ezen név alatt az Italiától Európában keletre fekvő tenger melléki és közbenső provinciákat és ezeknek lakóit kell értenünk, anélkül, hogy egy külön «pannon» vagy «illyr» népfajra rámutatni képesek volnánk.

Vagy fogadjuk el tehát az újabbkori, a kutatásban bizonyára legtovább haladt keltisták nézetét, kik azt vallják, hogy a Pannoniában lakott ős népek kelták — «pannogallok» vagy «gallpannonok» — valának és úgy hiszem, akkor járunk a helyes úton, vagy ha tovább is akarunk ragaszkodni a «pannon» és «illyr» epithetonhoz, akkor jöjjünk előbb ezek ethnicus fogalmával tisztába . . . de itt aztán hæret Apollo!

Midőn Julius Caesarnál Avaricum (ma Bourges) a Biturigeek fővárosa nevét olvassuk, «mely egész Galliában a legnépesebb és legszebb városok egyike volt» önként kérdezzük, nem-e innét szakadtak az araviskok ősei régenten Pannoniába, mielőtt Avaricot a gallok meghódítója földűlt volna? Eravisk, avarisk, aravisk rokon hangzású epithetonok. — És kérdezzük, vajjon Tranton fia Bato nem-e névrokona a jelenlegi francziának, ki Bateau- vagy Bataud-nak írja a nevét? A mi keltáink Annamat, Anart, Amilat, Attres, Attuson, Atavilla Bageton, Bassa, Battevilla, Dallon, Ruvon, Resson, Resat, Trippon, Tuvion, Petrona, Resilot, Pacat, Vadilac, Veran, Vervac, Vervic, Verondac és több

más nevei és a mai francia családnevek között kétségbevonhatlan számtalan példával igazolható azonosságot találunk. Ugyanezen föltűnő analógiát észleljük a hely-nevekben is, természetesen mindenütt elhagyva az ősnévet latinizáló — nem — vagy többesszám-beli ragokat.

Gyakran fordulnak elő a «mar»-ral végződő családnevek, például Brogimar, Cobromar, Comatumar, Matumar, Macimar, Mogitmar, Retimar stb., ezeknek tehát német voltát lehetne föltételezni, mert a németeknél is van akárhány Diethmar, Ingomar, Volkmar, Waldemar stb. Ámde e föltevést el kell ejtenünk. Először is a «mar» kelta nyelven fiút vagy szolgát jelent, tehát Cobromar, Matumar, Cobro (Cobereau)nak, Matunak a fia vagy szolgája. Itt fiú értelmű van, mivel szolgának nehezen adtak köemléket. Másodszor a kelták több századdal előbb lépnek föl a történelemben mint a germánok, és így ezek vették át e ragot az ő nyelvökbe, nem pedig a kelták a magukéba, aminthogy Obermüller lexikona szerint több ezerre menő kelta szó található föl a német, szláv és magyar nyelvben.

Még csak egyet kell megjegyeznünk. A rendkívül népes és szapora kelta faj, mely Kr. sz. e. néhány századdal egész Európát előzönlötte, több ágra és számtalan kis törzsré szakadt. Természetesen minden törzs, mely egymástól távol és elkülönítve élt, különféleképen alakította át saját nyelvét is. Föl sem tehetjük, hogy a helvét, a gall, a britt, skót, az ír és így a pannon kelta nyelve is, bár anyja egy volt, ne különbözött volna egymástól. Ez oknál fogva Tacitus tudósítója, másnak találhatta az araviskok és osok nyelvét, mint a gallokét. De míg a nyugoti gallok nyelv- és műemlékei szinte megszakítlanul és közvetlenül szállottak át az utódokra, azok fentartásáról és gyűjtéséről pedig igen tevékeny és immár terjedelmes irodalommal rendelkező egyesületek gondoskodnak, addig a mi keltáink, mielőtt saját nemzeti egyéniségük kifejlett volna, beleolvadtak és így elvesztek más idegen népelemekben. Nekünk kelta irodalmunk nincs és nem is lehet. De a pár százra menő hely- és személynév és régészeti leleteink mégis útba igazítanak bennünket és jövőre talán többet is fogunk megtudni, mivel most már országszerte résen áll sok művelt ember, ki a régészet iránt értelemmel és érzéssel bír.

A rómaiak megszállása Aquincum topographiáját egészen átváltoztatta. Mikor hatoltak ideig? azt nem tudjuk. Valószínűnek tarthatjuk, hogy ez már a Kr. sz. u. I. század elején történt, mivel Tiberius a birodalom biztonsága érdekében levőnek tarthatta, hogy az ellenséges Marcomannok, és csak az imént nagy bajjal legyőzött délpannoniai lázongók közé, megfelelő haderőt ékeljen be a Dunáig, melyet talán már ekkor a birodalom természetes védvonalának ismertek föl. Már az I. század elején nagy haderő volt elszállásolva Pannonia

külön pontjain. A mai magyar Dunának felső és alsó táján egész hadtestek állomásoztak — középutt, nyugaton, Laibach és Cilli táján Nauportumban Kr. sz. u. 14-ik évben három legio, a VIII., IX. és XV. volt összpontosítva, melyek lázadását Tiberius fia, Drusus, csak nehezen tudta lecsillapítani. (Tacit. Ann. I. 16.) Ezen hadtest rendeltetése hihetőleg az volt, hogy előnyomulva Pannonia belsejébe le a Dunáig, támogassa a fent és alant elfoglalt hadak műveleteit.

Az eleinte csak ideiglenesen megszállott Aquincum állandó tábor helyéül lőn kiszemelve. Különben Aquincum történetét megírta Hampel, elég ha ez alkalommal reá utalok; én erre vonatkozó ismereteinket csak az azóta nyilvánossá lett helyrajzi adatokkal kívántam gyarapítani.

Elhagyva a benszülöttek által lakott, fent ismertetett tájakat, a rómaiak az Ó-Buda fölötti síkon ütöttek tábort. Az Amphitheatrum körtöltésétől délre néhány öllel alább látható az éjszaki agger, illetőleg a vallum vonala, melyre mint említém, rámutattam volt. Ennek nyugoti sarkától Torma egyenes déli irányban árkot ásott és megtalálta a porta praetoria nyílását, valamint a délnyugoti sarokbástya alapfalainak elég csinosra faragott négyszög köveit. A tábor tehát tömör fallal és erődítményekkel volt körülvéve; képzeljük ide a tornyokat és mindazon védműveket, melyeket a hadászat nagy mestere, Julius Caesar az állandó táboroknál alkalmaztatott (B. G. 5. 40. 7. 72. 8. 9.) és a melyek kétségen kívül alkalmazásba vétettek itt is, és tegyük hozzá, hogy a megejtett fölmérés szerint a tábor térfogata hat cat. holdat, vagyis 9600 □ ölet tett, egy nagyszerű vár képe tárul föl előttünk, mely az ismeretes beosztás szerint a hozzá tartozó védművekkel együtt, két légio befogadására elégséges volt.

A tábor helyrajza szerint, az egy hosszú négyszöget képezett, vagyis a Traján idejében élt Hyginus leírásának megfelelőleg hossza egy harmaddal nagyobb volt mint szélessége.

Homloka a porta praetoriával délnyugatra nézett; a haderő ezen vonult ki, midőn harczra kelt; a jobboldali kapu, porta principalis dextra az Amphitheatrum nyugati oldalára nyílt, a baloldali — p. p. sinistra a keletdélén elterülő polgári városrésze; végre a hátulso kapu, a porta decumana, az ellenségtől leginkább mentnek hitt oldalon, vagyis a tábor hátában állott. A tábor keleti, a Dunával párhuzamos oldala azonkívül meg volt erősítve a vele szintén egyenközűleg és egész közel futó vízvezeték hatalmas pilléreivel, melyek csonka maradványai némelyikén többfelé ágazott boltívek nyomai tisztán láthatók. A nagy vízvezeték hosszában pedig még volt egy kisebb és alacsonyabb, melynek pillérei közül én hatvanötöt ásattam ki, Torma pedig ezek kiásatását az Amphitheatrum felé folytatta tovább. Ezt úgy képzelhetjük magunknak, hogy míg a nagy vízvezeték közvetlenül a flóriántéri és hajógyári nagy közfürdőkbe és álta-

lában a polgári városba szolgáltatta a vizet, melyhez az ennek mentén állott házak lakosai a csatorna magassága miatt nem férhettek, addig a tábortól keletre feküdt városrész és maga a tábor emez alacsony mederben folyó vízzel fődözte szükségleteit.

A tábor keleti oldalát kísérő vízvezetékhez sorakoztak az úgynevezett canabák, — Hampel «sátoros telepnek», Torma pedig «katonavárosnak» nevezte el, — hol a hadsereg kötelékéhez nem tartozó, de azzal üzleti vagy szolgalmi viszonyban álló kereskedők, szállítók, vendéglősök, iparosok, lovászok és más szolgálatban levők családjaikkal együtt tanyáztak, eleinte sátrakban, a tábor állandósítása folytán pedig szilárd épületekben.

Nem érthetünk egyet Mommsennel, ki azt mondja, hogy Aquincum ezen canabáknak köszöni eredetét, mint sok más város. Acinco már jelentékeny kelta telep volt, mielőtt a rómaiak ide hatoltak, nevét megtartották, de Aquincumra változtatták át, mint tették mindenütt, ha már előbb lakott helyeken telepedtek meg; a régi neveket latin hangzású raggal toldották meg: Curnuntum, Bregetium, Crumerum, Anabum, Annamantia, Campona stb., de sok helyütt megtartották az eredeti nevet változatlanul, például Gardelacca, Lugio, Mursa és sok mást. Csak ott találunk tiszta hangzású latin neveket, hol ők voltak az első telepítők, például «Ad Herculem castra» (Dömös), Lacus felicis (Csév), Vetus Salina (Adony), Intercisa (Duna-Pentele).

De egy, több ezer főből álló hadsapat állandó szállásolása csak is oly helyen volt lehetséges, hol a víz és fa bősége mellett, annak élelmezése is biztosítva volt; hogy Aquincum állandó tábor helyéül lett választva, ez magában is arról tesz tanúságot, hogy itt a gabonatermelés és marhatenyésztés már kifejlett állapotban volt, mielőtt a rómaiak ide érkeztek.

Az állandóul elszállásolt legio — az erődítményeken belül magának bőrrrel vagy szalmával fődött színeket épített (tabernacula, casæ militum), mi Julius Cæsar tanúsága szerint már általánosan bevett szokás volt az állandó táborokban. De önkint érthetőleg az egész 10 cohors (= zászlóaljából) állott legio csak veszély idején volt a táborban összpontosítva, máskülönben egyes osztályai a Duna mentén szétszórtan állomásoztak. Mivel pedig itt volt a legio főparancsnoksága, a legatus, a præfectus legionis, præfectus castrorum, pr. febrorum (genie) és nem csak az itt állandóul szállásoló legio II., de a bregetiumi I. adju-trixnek is törzskara, (scola speculatorum) biztosra vehetjük, hogy itt állandóul tanyázott az I., 1105 gyalog és 132 vértess lovasból állott cohors milliaria, mai elnevezésünk szerint zászlóalj, mely az egész legio javából válogatott emberek-ből állott, tehát garde = testőrség. Azonkívül számos fölirat, a Breucok Száva melléki kelta törzs VII. cohorsának itt tartózkodásáról tesz említést, e szerint

Aquincum helyőrsége rendszeresen 1660 gyalog és 198 lovas katonát foglalt magában.

A canabak nem állottak közvetlenül a tábor mögött, hanem kiszorultak a Duna felé. Ezt onnan kell következtetnünk, mivel a vízvezeték által határolt tábor közvetlen közelében találjuk a palæstrát, a torna és vívó termeket és egy nagyszabású, gonddal épített fürdőt, azután következik elég tág és fényűzéssel előállított épületek egész csoportja fürdőkkel és egyéb, a művelt osztály kényelmére szolgált berendezéssel.

Véleményem szerint a Hampel által kiásatott e hypocaustum, a legio fürdője vala, a körüle elterülő épületek pedig a főtiszteknek szolgáltak lakásul, kik a tábor szorultságából és bűzéből családjaikkal együtt ide vonultak.

Az innét néhány száz méternyi távolságban keletre kiásott másik közfürdő, a közelében lévő épületekkel együtt volt a katonasággal üzleti és szolgálati viszonyban állott emberek telepe, kiket fentebb nagyjából elősoroltunk; a valószínű canabák.

A tábor körül volt véve előre tolt védművekkel is (prætenturæ, castella, propugnacula). Ilyen volt először az Amphitheatrum — már magában véve is egy kisebb tábor, mely több ezer katona befogadására szolgálhatott; Rómer szerint is castellum nyomait viseli magán, a hajdani selyemgombolyító (filatorium) körfalazata Ó-Buda éjszaki részén a szent-endrei úttól kijövet balra, az úgynevezett «filatori-gát» közelében. Ilyen castellum alapjaira ismertem, a reformatus temetőre nyíló utcában, hol házépítés alkalmával igen erős, ölnyi szélességű fallal kerített építményekre akadtak, melyek elbontása nehéz munka volt. Ilyen castellum volt a József- és Mátyáshegyet elválasztó völgy torkolatán, melyből későbbben Etzelburg lett. Hogy a tábor nyugat-déli oldala a porta prætorioria is így előretolt védművekkel vala ellátva, mutatja a sok romhalmaz és épületkő, mely itt a sík televényes földön elszórva fekszik és a tulajdonosoknak építési anyagnak szolgál. Talán nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy a vízvezeték forrásai Aquincumnak éltető erei, úgy a víznek földuzzasztása, mint védelme kedvéért hatalmas falazattal voltak bekerítve, melyek nyomait a már említett újabb átalakítás előtt tisztán láthattuk.

Hogy a Gellérthegyen őrtorony állott, az erről vett tudósítást közöltem annak idején, ilyenek nyomai vannak még ma is az ürömi- és a csúcshegyeknek a vörösvári országútra hajló lejtőin ott, hol a solymári patak és az országút völgye szűkebbre szorul, a tábortól egy órányira.

A tábor mind a négy kapujából épített utak vezettek egyenes irányban kifelé. A nyugatra nyíló porta prætorioriaból a hegyek alján Bregetiumnak tartó és közvetlenül akkor is megvolt úttal egyesült; az éjszaki porta principalis dex-

trából vezetett az út a Szent-Endre közelében a Pilis-patak mellett állott *Ulcisia castra* és a Visegrád alatt a Duna mindkét partján volt hidfők védelmére; a baloldali kapuból indult út a polgári *Aquincum*mal tartotta fenn a közlekedést; végre keleten valószínűleg a Canabák oldalán, a Dunába siető és akkor is megvolt patak mentén a porta *decumana*ból vezetett az út a Duna partjához, hol a *carnuntumi* dunai hajóhad egy osztályának kellett állomásozni, hogy a *sarmata-jazygok* földjére az átkelést biztosító *Trans-Aquincumba* a hídverést biztosítsa, egyúttal pedig féken tartsa a balpartról hajóikon betörni kívánó «rablókat», a «*latrunculusokat*», mint őket a rómaiak nevezték.

Hogy *Aquincumban* két tábor lett volna, különösen a hajógyár szigete táján, vagy a vízvezeték forrásainál, annak én semmi nyomát nem láttam, de ez nem is volt szükséges, mert a meglevő tábor — az *Amphitheatrumot* is beleértve, segédcsapatokkal megerősített két *legio* befogadására is elégséges volt. Ennél nagyobb sereg összpontosítása esetén, miről azonban nincs tudomásunk — a meglevő erődítményekben el nem fért csapatok ideiglenes tábort üthettek ugyan, de ha volt ilyen, az elenyészett. Az előttem nyilvánított azon véleményben sem osztozhatom, hogy a rómaiak a Duna felől várták az ellenséget, a *sarmatákat* s a *jazygokat*, kik későbbben csakugyan többször betörték és a római területen nagy pusztításokat vittek végbe. Ebből tehát az következnek, hogy a tábor homlokzata, a porta *praetoria* a Dunára nézett, a porta *decumana* pedig nyugatra. De arról, hogy a balparti barbárok valaha megtámadták és ostromolták volna *Aquincumot*, mélyen hallgat a történelem. A tábor keleti oldalán egy egész városrész épült, mely magában véve is lehetetlenné tette a hadcsapatok fölvonulását és kifejlését. Nyugaton a *canabáknak* az állandó táborok nélkülözhetlen tartozékainak nincs semmi nyoma. A tábor egész berendezése arra vall, hogy a rómaiak a nagyobb veszedelmet a Vág, Garam és Ipoly torkolatánál szállásoló és a *sarmatákkal* egyesült *quadoktól* várták és mint tudjuk, nem is ok nélkül, hasonlóképp a *sarmatáknak* *Aquincumon* alul a Csepel-szigeten át, vagy a közép Duna bármelyik más pontján nyitva állott az út a betörésre. A barbárok elkerülték *Aquincumot* és fenyegették a rómaiak visszavonulási útjait, a római hadsereg arcvonala elől százazrekre menő foglyokat ejtettek az araviskok békés népéből, kiket csak a Marcus Aureliussal kötött béke következtében bocsátottak el. Ezeknél fogva úgy hiszem, hogy a tábor úgy volt situálva, mint előadtam, t. i. a Dunának hátat fordított.

A tábor közelében keletkezett városrésztől — melyet méltán nevezhetünk katonavárosnak — egészen külön, helyrajzilag is elválasztva állott az araviskok régi telepe *Acinco*, hol ők tömegesen laktak a rómaiak alatt is, a hadi szolgálatukat kitöltött szintén *pannoniai*, vagy is kelta származású veteránokkal és az

ide települt római polgárokkal vegyesen. Ez volt a szó szoros értelmében vett polgári város, melynek helyén később Ó-Buda épült és úgy mint most, jó fél-óránnyira esett a tábortól. A két városrész nem is volt összekötve egymással. Az Ó-Budát az árvíztől megmentendő filatóri gátnak 1880-ban kezdett építéséhez szükséges nagy mennyiségű föld kiásásánál az egész vonalon semmi épület nem került elő, egy nagy négyszöget képező, concameratio nélküli falazat kivételével, melyben én a lovasság istállójára véltem ismerni. A szentendrei vasút földmunkálatainál csak a Kövi Máriának nevezett kápolna táján egymáshoz rendetlenül illeszkedő néhány épület maradványai jöttek napfényre, kisebb házak pedig csak a városhoz közel, az ó-budai pályafő, illetőleg állomás helyén. Előkerült azonban több fölíratos emlékkő és sír, ez utóbbiak mindnyája már előbb fölbontva és széthányva.

A polgári Aquincum helyrajzi állapotáról, minthogy időfolytán az egész terület ujonnan be lett építve, nem tudunk úgyszólván semmit. A flóriántéri hypocaustum nagyszerű berendezése és terjedelme, az e környéken előkerült épületkövek díszes faragása mégis arról tanuskodnak, hogy eme fürdő közelében voltak az előkelő polgárság házai. Hasonló következtetésre jutunk az átellenben fekvő hajógyárszigeti fürdőnél is, mely sokkal nagyobb, semhogy azt csak magánember használta volna. És itt volt a czirkusz — mondjuk színháznak — a mai királyhegyen körbe épített házak helyén; ezekből biztosan következtetjük, hogy az aquincumi polgárságnak színejava a most jelzett pontok körét foglalta volt el. És a hajógyári hypocaustum, valamint a közelében lévő romok arra is engednek következtetni, hogy hajdanában a «Nagy sziget», melynek déli csúcsát a gyártelep elfoglalja, nem volt mint most a Dunának egy keskeny csikja által a száraz földtől elválasztva, hanem a mai gyártelep a városi területnek közvetlen tartozékát képezte és a Duna itteni ága a most is meglevő sokkal szélesebb mederben folyt.

A mai Flórián-tér tájáról külön út vezetett, a vörösvári, akkor bregetiumi nagy országútra és ezzel körülbelül az ujlaki téglagyártelepnél egyesült. Egy másik út természetesen délnek ment és épen ott, hol most, befordulva a várhegy éjszaki lejtője alatt, a Gellért- és Sashegy képezte nyergen áthaladt tovább. A keleti oldalon egy út vezetett a Canabákba, jobbkéz felől a mai szentendrei út vonalától. A Duna mellékével pedig éjszakai egy, a folyam irányát követő utvonal tartotta fenn a közlekedést. Az éjszakai síkot befoglaló hegyek lejtőin nyaralók voltak. A kis-cellai magaslat és a Capucinus hegy között magamnak van vagy 10 épület maradványairól tudomásom, melyek nyaralóknál egyebek alig lehettek. Az «Alba Mária» keresése közben dr. Wekerle László egy ilyen romot fölásatott és egész szép ezüst kancsót több más tárggyal együtt talált

benne. A kis-czelli fennsík oldalán dúsan bugyogó forrásokat minők nagy becsben állottak a rómaiaknál (aqua virgo) ivó vizül bevezették a városba. Az e tájon talált emlékkő fölírata szerint, melyet Schönwisner (De ruderib. lacon) ismertetett meg, C. Julius Severus, a műiparosok (fabrorum) mestere szökőkutat (silanus) készíttetett, mi alatt kőből faragott nagy medenczét kell értenünk, melybe a magasról jövő víz folytonosan és bőven ömlött a lakosság közhasználatára. Az a föltevés, hogy Silanus alatt Silvanust kell értenünk, nem bír alappal, mert az emlékkő igen csinos mű, a betük pedig szabatosan vannak vésve, az elhibázás kizártnak látszik. Ha a művelt római Silvanusnak akart emléket állítani, akkor a felirat «Deo Silvano» ezt kifejezte volna határozottan, és nem íratta volna «Silanum fecit».

Ha most még megemlítjük, hogy Ujlak felső részéből több sarcophag került, hogy a Filatori-gát, a Victoria téglagyár, a Vörösvári-utca kezdetén, a Szentendrei-útból a városhoz közel jobbra a Brühl-féle téglagyárnál, a Margithiddal szemben a Török-utczában, a krisztinavárosi templomon túl a mészáros-út szélén, sőt a zugligeti vámház környékén is a Drasche-féle téglagyár telkén kőből faragott nagyobb szerű sírok ásattak ki, úgy előadtunk mindent, mit a polgári Aquincum helyrajzára nézve előadhattunk. E síroknak nagy jelentősége van a helyszínelésnél. Először is jelzik az út irányát, mert a rómaiak az utak mellé szerettek temetkezni, másodsor pedig és ez itt a fő, mutatják, hogy a laképületek meddig terjedtek, mert a városon belül a temetkezés el vala tiltva.

Következik Ó-Budának népvándorlás- és kereszténységkori helyrajza. Aquincum hihetőleg akkor pusztult el, midőn a longobardok királya Alboin, mielőtt népével Itáliába költözött Pannonia városait kifosztotta és fölpörzsölte. Ez a sors érthette Aquincumot is. Attila után mint tudjuk, túl a Dunán gótok maradtak; a longobardok által az avarok segítségével legyőzött gepidák maradványai ez utóbbiakkal összcolvadtak. Föltehetjük tehát, hogy a sokkal műveltebb német törzsek egyes családjai megszállották a városokat, melyek előbbi lakossága elpusztult vagy megfogyott. Így keletkezhetett Aquincumban is a népvándorlás idejében vegyes lakosság: a romanizált kelták mellett gótok, gepidák, tudjuk, hogy a kelta és német törzsek egymásnak tőszomszédjai valának századokon át. Az avarok harmadfél százados uralma alatt némileg megszilárdultak az állapotok. Az országot megszállott hódítók legalább annyi kimélettel voltak a bennszülöttek iránt, mint a mennyivel viseltettek rabszolgáik iránt, kiknek munkájára voltak utalva a nádméz és kávé ültetvények jelenkori birtokosai.

Ekkor azonban Aquincum csillaga már régen letűnt. A nagyszerű tábor tartozékaival együtt romhalmazzá lőn. A mindenképen megfogyott lakosság a

régi Aquincumban szorult össze a Duna és a hegyek közé, honnét könnyebb volt a menekülés veszély idején.

Ravennas Anonymus a hetedik században élt geographus, ki a római birodalom «néhány» tehát nevezetesebb városait elősorolja, Pannonia Valeriában egy gót «philosophus» adatai nyomán indulva, Aquincumot nem említi föl. Az e tájra vonatkozó sorozatban van ugyan egy Acunum nevű hely, ez lehetne tehát Aquincum, de a glossator ez alatt Acumincumot kíván értetni.

Azt azonban a mi Anonymusunknak bízvást elhihetjük, hogy Árpád itt pihentetése meg és mulattatá seregét, hogy a Dunántúli rész elfoglalásakor főhadí szállása Eczelburg vala. Hogy «Budavár» a vezérek korában már népes hely volt, e mellett legfőképen az tanúskodik, hogy Szt. István királyi kápolnáinak egyiket, az Alba Ecclesiát ide építé. Néhány évtizeddel később pedig Szent László a budai prépostságot és káptalant alapította és ennek Szent Péter és Pál apostolokról nevezett székesegyház építéséhez fogott, tehát a hely akkor már jelentékeny és népes vala.

Ime tehát két góczpont: Eczelburg és a budai prépostság, mely körül a magyar történelem kezdetén Ó-Budának helyrajza csoportosul; két különálló, ámbar egymással szomszédos városrész: a királyi és az egyházi. Eczelburg a honfoglalás óta a fejedelmek birtoka és bár ekkor még nem állandó, de gyakran megszállott székhelye volt. A magaslat alján, a talán még a rómaiak idejéből maradtakkal együtt hova-tovább több meg több új épület keletkezett, a királyok udvara és kísérete számára. Ez az az «új» vagy «nagy» Buda, mely a Szt. Margit legendájában meg van említve. Schier Xistus Buda sacraájában II. Lajosnak idézett oklevele is «Buda novának» nevezé ezen városrészt, mely lehet mondani Mátyás királyig, sőt a nép nyelvén bizonyosan még azon túl is megtartotta Eczelburg nevét, mert azt egy egész városrész viselte, melynek lakossága, ha helyben marad, azt századokon át sem felejté el.

A fensík, melyen a királyi vár állott, meg volt rakva sok épülettel; a vár terület külső falai rendes négyszög alakjában lenyúltak a Duna partjáig, mint ezt Lanfranconi gyűjteményében lévő képen látjuk, a közlekedést csak egy keskeny, a folyam partját követő út tartotta fenn a mai Budavár és Ó-Buda közt. Azt hiszem azonban, hogy e külső falakat csak a törökök építették föl, hogy az innét jövő ellenség útját elvágják; hogy az itt lakott királyok korában ezen út el lett volna zárva — nem képzelhető.

A Budáról Ó-Budára vezető út mellett egy dombon állott a Krisztus szent testéről nevezett kápolna, melynek közelében a politikailag kivégeztetteket el szokták volt temetni. Thuróczy Ranzan és Bonfin szerint ide temették a Zsigmond király idejében Kontal együtt lefejezett 30 nemest; Hunyady László holtteste

egy évnél tovább itt feküdt, mignem nagybátyja Szilágyi Mihály, azt Gyulafehérvárra vitette. A jelzett út mentén «dombnak» nevezhető magaslat csak egy van: az, melyen a török szent «Gül baba» síremléke áll, a többi hegyhát alakjában megszakítlan láncolatban vonul a József hegyig. Az említett kápolna tehát nem állhatott másutt mint a török sír helyén. Ez most egy nagy épülettel van körülfogva, úgy hogy kívülről nem is látható, de míg szabadon állott a kies fekvésű domb, a rajta emelkedő török emlékkal az egyedülivel, mely meg naradt, minden ember figyelmét magára vonta, én pedig erősen hiszem, hogy a török világban sok templommal együtt elpusztulván ez a kápolna is és a törökök ennek helyére temették saját szentjüket.

A Budavár ostroma idejéből való hadászati térképek némelyikén ugyane tájon «Leiden hügel» van följegyezve. Némethy Lajos azt írja, hogy ott állott a török flagellansok, a magukat vallási őrjöngés közben kínzó dervisek épülete. Talán az önkínzás eme helyét nevezte el a német lakosság Leiden-hügelnek? Inkább hiszem azt, hogy az ott eltemetett kivégzetteket sirató rokonok gyakori látogatása és a helynek fájdalmas emléke adta neki e nevet; alig képzelhető, hogy az önkínzásban gyönyört kereső pogány őrjöngők iránt szánalmat érzett volna a keresztény nép és ezt akarta kifejezni az említett, de régóta feledésbe ment elnevezésben.

Különben a Dunapart a várhegy északkeleti aljától egész a Lukács fürdőig üresen állott. A Császár- és Lukács-fürdő egy külön mezőváros, Forum Geyzæ, később Oppidum St. Trinitatis, magyarul «Felhévíz» központja vala. A város önálló szervezettel és címeres pecséttel birt; ha nem is jobbágyi, de bizonyosan függési viszonyban volt a Szent Jánosról nevezett lovagrenddel és a későbbi felhévízi prépostsággal, melynek itt igen díszes várszerű székhelye volt. Meddig terjedt a határa, azt nem tudjuk, de azt kell hinnünk, hogy a mostani Ujlak legnagyobb része a királyi várak tartozéka volt. Ezek és «Felhévíz» között vala a Szent Jakabról nevezett helység; külön plébániája és temploma körülbelül a mostani templom helyén állhatott. Szent Jakab sem volt jobbágyközség, nem volt neki külső határa, a mi keveset róla tudunk arra vall, hogy itt a királyi udvarhoz tartozó alsóbb rendű alkalmazottak, kézművesek és cselédek laktak.

Az Ó-Budára alulról vezető út nem ott ment hol most, hanem a Dunához sokkal közelebb. Tudjuk, hogy a régi római czirkus helyén a mai Király hegyen állott a budai egyháztól becserélt királyi vár, mely a Nagy Lajos határjárása szerint árkokalattal volt befoglalva; a hajdani útnak ki kellett kerülnie ez árkokat, míg a mai utvonal alig néhány lépésnyire van a «Király hegy»-től.

A fővárosi Duna jobb partján tehát a középkorban, illetőleg a török fog-

lalást megelőzőleg öt külön, egymástól szorosan elválasztott politikai község állott fenn: u. m., 1. A budai Egyháznak — erősen vitatott és heves ellenzésre talált fenhatósága alatt a régi Ó-Buda. 2. Eczelburg, vagyis a körüle támadt Nagy- vagy Új-Buda, a későbbi Civitas reginalis «királynék városa», mely a sz. kir. városokhoz hasonló szabadalmakkal birt. 3. Szt. Jakab község. 4. Felhévíz mezőváros; mindkettő önálló szervezettel. 5. A mai Buda; kezdetben ugyancsak a vár maga.

Ó-Buda helyrajzi legérdekesebb kérdéseinek egyike: hol állott a Szent László által alapított prépostság és szentegyháza? Ez volt az első, melyet fölvettem magamnak, midőn az itteni kutatásokhoz fogtam. Kiválóan érdekes a kérdés nemcsak azért, mert föltalálása esetén a hazánkbeli egyik legrégiebbnek mondható román építészet kétségkívül nagyobbyszerű műemlékével ismerkednénk meg, de érdekes annál fogva is, mivel az ország központján lehet, mondani fővárosában fönnállott káptalan az Árpádok és a vegyes házakból származott királyok idejében valóságos királyi kancellária volt. A «Budán» kelt királyi oklevelek és kiadványok bezárólag egész Zsigmondig a «budai egyház» irodájából, a kancellárok és királyi jegyzők pedig a budai prépostok sorából kerültek ki, számra mintegy tízen. Az első, kinél e cím előfordul, III. Béla idejében Adorján, 1183-ban; az utolsó pedig Zsigmond korában 1431-ben Kanizsai János volt. Valóban érdekes volna tudnunk, hol volt a hatalmas «Ecclesia budensis» székhelye, mely a közügyek elintézésére hajdan kétségkívül nagy befolyást gyakorolt vala.

A Nagy Lajos király 1355-ik évi határjáró oklevele szerint a székesegyház és a káptalan épülete, az Egyháznak maradt városrészben, tehát a római vízvezeték és a Duna közt állott; ez kétségtelen. És szorgos megfigyelés után arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezt a hajdani gr. Zichy-féle várkastély, most katonai ruhatári terjedelmes épülete helyén kell keresnünk. Erősen hiszem, hogy itt úgy a székesegyház, mint a prépostság épületének nyomai föltalálhatók volnának. De erről természetesen le kell mondanunk. Talán későbbi szabályozás vagy építkezés alkalmat fog adni a fölfedezésre. A reformatus templom közelében látható romokat, melyek eredetét eddig kinyomoznunk nem sikerült, részint csekélységük, részint pedig a helynek mély fekvése miatt nem tarthatjuk a prépostság maradványainak és az egész vonalon nincs oly fekvésű hely, mely sejteni engedné azt, hogy ott valaha nagyobbyszerű épületek állottak.

Ezzel helyrajzi adatainkat most befejezzük; ha idővel sikerül többet megtudnunk, azt e lapokban közölni fogjuk.

AZ ERAVISCUS NÉP ÉS EMLÉKEI.

IRTA

HAMPEL JÓZSEF.

Fővárosunk jeles történetírója, Salamon Ferencz, érdekesen ecsetelte a főváros többszöri megalapítását. Az első alapítás érdeme az eraviscusoké volt.

Századokkal, mielőtt rómaiak e vidékre jöttek, laktak ők itt s azután is, mikor a rómaiak hatalma már a Dunáig terjedt, ők képezték a lakosság zömét.

Ittlétük nem múlt el nyom nélkül, classikus írók őrizték meg nevüket és a nép alkotásai közül nem egy maradt fön mai napig.

Nem jutott részük a világ nagy eseményeiben és a mi tőlük maradt, nem oly nagyszerű, hogy a művészet történetében számot tenne. De bármily igénytelenek az ő tőlük maradt ereklyék és bárminő csekély szerepük jutott a história színpadán, illik róluk megemlékeznünk, mikor vidékünk multját fürkészszük és úgy vélem, hogy fővárosunk ezen irodalmi vállalatában már azért is igényelhetnek maguknak helyet, mert fővárosunk régmultjában azon a mesgyén állanak, mely az ősidők homályát határolja és a történeti világosság biztos talajára vezet.

Náluknál hatalmasabb, nagyobb népek is nyúltak belé vidékünk multjába: hunok, gótok, avarok és törökök huzamos ideig uralkodtak itt. Mit hagytak maguk után, a mi az eraviscusok szerény örökségével mérkőzhetnék?! Romboltak, de nem teremtettek, az eraviscusok ellenben a csöndesen építő, alkotó népek közé tartoztak. Ők rakták le fővárosunk első alapját s a mi szemünkben ez mindenkor oly elévülhetlen érdemük marad, minőre ama világhódító nagy népek nem tettek szert.

Azért is hasznos munkának látszott összegyűjteni azon gyér, de értékes adatokat, melyek ez őseinkről fönmaradtak és czélszerűnek véltem azokat három szempontból csoportosítani. Foglalkozunk I. nevükkel és hovatarozásukkal; II. szóba kerül politikai szerepük*; III. életükről és ténykedésükről hírt adnak síremlékeik és temetőik.**

* E két fejezetet jelentéktelen eltérésekkel előadtam a m. tud. Akadémia II. osztályának 1888. évi novemberhavi ülésén.

** A III. fejezet tartalmát előadtam az orsz. rég. és embert. társulat 1892. évi októberi ülésén.

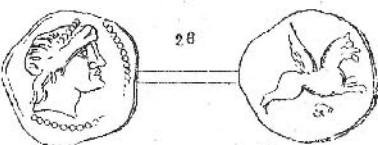
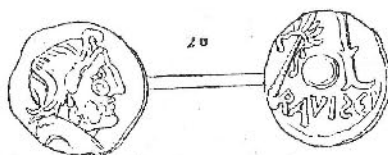
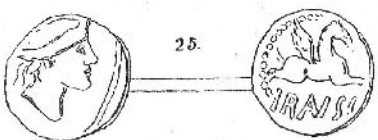
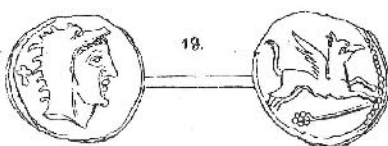
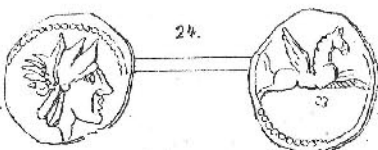
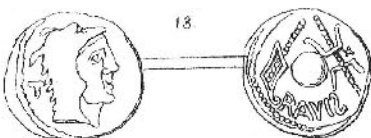
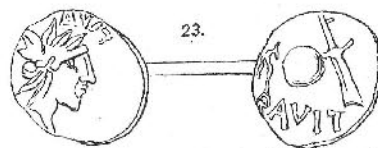
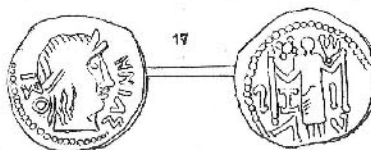
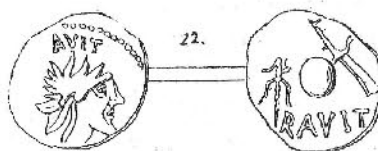
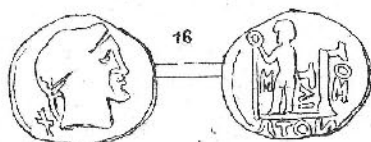
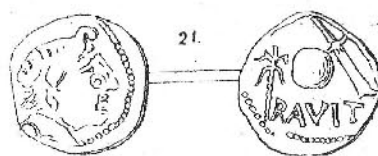
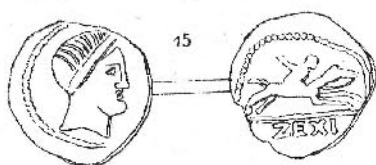
A NÉP NEVE ÉS NEMZETISÉGE.

Az eraviscusokról szóló legrégibb hírek abba az időbe nyúlnak vissza, mikor országuk még nem volt római kézen. Plinius a Kr. utáni első század közepe táján a Dunántúl lakó barbár népek közt ismeri az eraviscusokat. Néhány évtizeddel későbbi hír maradt fön Tacitus Germaniájában (28. fejezet). Szerinte az Osi társaságában laknak.

Néhány éremkincs érmelelésük emlékeit óvta meg számunkra. Az egyik kincset régóta ismeri az irodalom, fejemgyei Bián lelték 1796-ban, legnagyobb részét a bécsi csász. gyűjtemény őrzi, a híres Eckhel értekezett róla, újabban Mommsen.* Más kincs napjainkban a hetvenes években Zsolna vidékén került elé, ez kevésbé ismeretes, bár bécsi és budapesti szakfolyóiratokban tette közzé Neudek Gyula.** A biai kincsben eraviscus érmek mellett római denárok is akadtak; ezek közt a legújabb Caligula császártól való és azért Mommsen azt tartja az eraviscus érmekről, hogy készítésük kora a Kr. utáni század második felére tehető. Neudek az érmek mérlegelése és typusaik révén hasonló eredményre jutott. Súly és nagyságban azokat a római denárokat közelítik meg, melyek a Kr. utáni 68—98. években verettek. A dunamelléki barbárok ezüstérmei tehát római pénzláb szerint készültek, a rajtuk látható képek és ábrák római mintákat utánoznak és a nép neve is, mely rendesen a hátlapon jelenkezik, latin betűkkel van kiírva.

* Mommsen. *Gesch. d. röm. Münzwesens* 696. l. 103. szám alatt a következő megjegyzést teszi az araviscus pénzekre. Vergleich über diese merkwürdigen Münzen. Eckhel 4, 178; Arneth *Dipl.* S. 72. In Bia (Stuhlweissenburger Gespanschaft, 2 Meilen von Ofen) fanden sich 1796 600 Denare, darunter 80 mit der Aufschrift RAVIS oder RAVSCI, die übrigen römische Familiendenare, nebst einigen von Augustus und Tiberius und einem einzigen von Caligula. Die Aravisker oder Eravisker in diese Gegend zu setzen rāth ausser den nicht recht bestimmten Nachrichten der alten Geographen (Tac. *Germ.* 28 vergl. 43; Plinius *h. n.* 3, 25, 148; Ptolem. I, 15, 3) besonders eine in Alsó Szent-Iván (Stuhlweissenburger Gespanschaft) gefundene Steinschrift eines Bato Trantonis f. Araviscus (Seidl, *Beiträge* 4, 52.). — Von fünf Exemplaren dieser Münze im Berliner Kabinet wiegt das schwerste 3·8 gr.

** A. É. Új f. III. 1883. 95. l.

Eraviscus denárok az első századból Kr. u. (18—26. szám.) V. ö. A. É. III. 1883. 95. l.

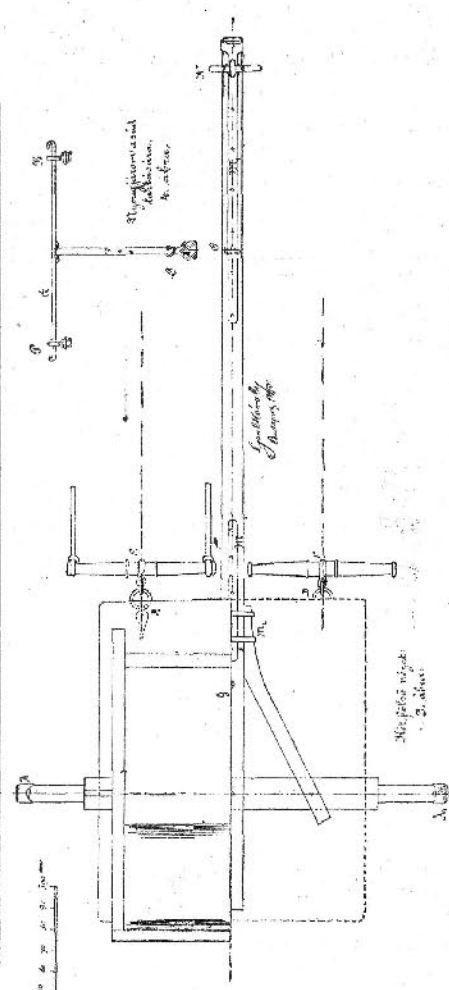
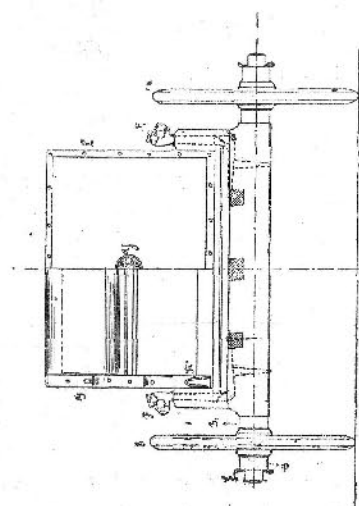
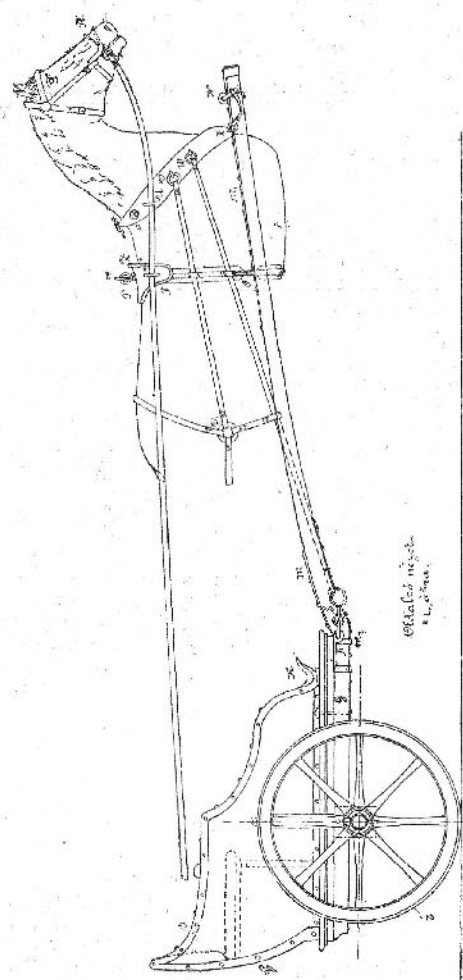
Nevük az érmeken másképp szól, mint az íróknál és az emlékeken. Az érmeken változik a RAVISCI és a RAVIT fölírat, egy példányon IRASC olvasható. E helyesírási ingatagság azt engedi sejteni, hogy a kik az érmek bélyegeit vésték, nem voltak írástudók; oly jelenség, melyet a középkor érmészetében is tapasztalunk. Plinius eraviscusokról, Tacitus araviscusokról szól és a II. és III. századi fölíratokban is változik a kezdő hangzó, hol E, hol A. A modern írók legtöbbjei az Araviscus alakot tartják helyesnek és a nép nevét az Arabona névhez fűzik.* Két hivatalos fölíratban, mely mindkettő a római hatóság és a bennszülöttek ellenőrzése mellett keletkezett, az Eraviscus forma szerepel és ez elég indok arra, hogy legalább a későbbi időre ezt fogadjuk el helyesnek.

Néprajzi hovátartozásuk a régi írók alapján nem tisztázható. Plinius nem nyújt támpontot e kérdés eldöntésére. A mit az ő szavaiból Mannert ki akart olvasni,** hogy «az eraviscus nép az egykor hatalmas scordiscus nép egyik alosztálya», azt nem bírjuk azokban fölsísmerni. Plinius megelégszik azzal, hogy azokat a pannoniái népeket fölsorolja, melyekről kútforrásai alapján tudomást szerzett, a Dráva-Száva vidékéről a Duna felé haladva, tizennégy más nép nevével az eraviscusokét is említi, a nélkül, hogy ethnikus hozzátartozásukkal törődnék.

Ellenben nyilatkozik nemzetiségükről Tacitus, a ki Germaniájában ezeket mondja: «vajjon az Aravisci Pannoniába az Osi, egyik germán nemzet földjéről jöttek-e, avagy az Osi népe az aravisci földjéről Germániába vándorolt-e, még most is egy lévén a nyelvük, egyformák intézményeik és szokásaik, bizonytalan, mivel hajdan egyaránt szűkölködtek, egyaránt szabadok voltak és mindkét partnak jóban rosszban egyenlő volt a sorsa». Tacitus fölfogása szerint tehát az Eravisci népe, épúgy mint az Osi népe, germán nép volt. De mikép a nagy történetíró nem volt biztos aziránt, hogy a két szomszédos nép mikép jutott azokra a helyekre, a hol ő őket föltételezi, úgy valószínűleg arra nézve sem volt

* Salamon, Budapest tört. I. 115. l. «A másik nevezetes néptörzs, mely Pannoniát lakták, az aravisc volt. — Az isc végzet celta eredetre mutat. Az araviscok, vagy némelyek szerint eraviscok, a mennyire Ptolemæus határozatlan leírásából tájékozhatjuk magunkat, a Duna mentén Budától Eszékig lakhattak, a hercuniátokkal együtt. A Dráván túl laktak a scordiscok. Ezen népek lakhelye megvolt hát még Krisztus után 140-ben is, bár korábban máshonnan költözhettek ide. Az araviscok, nem lehetetlen, azelőtt az Arav, vagy Arabó folyó mellett laktak, s aravisc annyit tett, mint az Arav mellől kiköltözött nép.»

** In dem östlichen Winkel zwischen der Donau und Save lernen wir durch den einzigen Ptolemæus noch kennen die Arabisci nördlich, von der Drave an in der Umgegend von Essek. Sie sind wohl nur eine Abtheilung des zweiten Volkes, der Skordisci, welche Ptolemæus in den südöstlichen Winkel, in das heutige Syrmien, stellt. Dass sich Ueberreste des einst mächtigen Volkes erhalten haben, wissen wir durch Appian (Illyr. C. 3.), aber ausser Ptolemæus bemerkt kein Geograph ihre beschränkte spätere Stellung. Mannert, Geogr. der Griech. u. Römer. II. kiad., III. köt. 1820. 569. (Pannoniába a Dráván innen az Aravisci mellé az Amantinit és Hercuniatest teszi.)

A sár-szentmiklósi sírban lelt egyik eraviscus kocsi; rajzban helyreállította Gául K. tanár. V. ö. A. É. 1890. X. 118.

elégge megbízható a kútforrása, vajjon a nagy Germánia legszélén lakozó két nép még a germánokhoz tartozott-e vagy sem.

Müllenhoff, a ki német régiségtanának II. kötetében* beható vizsgálat alá veszi Tacitus Germániáját, a két nép nemzetiségéről ugyan nem nyilatkozik határozottan, de mind a kettőt dunántúli népnek tartja.** Az ő fölfogása szerint az Osi nép a Dunántúlon csakugyan az Eravisci szomszédságában lakott ere-

Eraviscus kocsí és lovas postás; dombormű egy Tökről származó kőemléken. (Lásd a 62. lapot.)

detileg és e nézete támogatására említi a III. században Pannoniában lakó Osones népet. Ez az Osi nép ott visszamaradt része volna, a nép zöme dunántúli lakóhelyét nem sokkal Tacitus kora előtt elhagyta, átkelt a Duna bal partjára, és az Ipoly völgyében megtelepedvén, itt is szomszédja marad az Era-

* Germ. Alterthumskunde II. k. 326, 327.

** U. o. II. 243. * . . . Hercuniates hiessen die wahrscheinlich wie die Aravisci, ihre Nachbarn, pannonischen Bewohner des Bakonyerwaldes bei ihren keltischen Landesgenossen. (Zeuss 3, 256. f. Gr.² VII. 92., Glück 110. f.)

viscus népnek, valamint szomszédságába jut a Cotyni gall törzsnek, mely a Garam vidékét lakja.

Zeuss Tacitus tanúságtételére hivatkozván, pannonoknak tartja mind a két szomszédos népet, bár ő maga is azt hiszi a névről, hogy celta név, de úgy véli, hogy a celta szomszédoktól ered a név celtasága.* Ezúttal azonban a híres tudós alighanem többet állított, mint a mennyit egyáltalában be lehet bizonyítani. Mert azt, hogy népünknek ki adta a nevét, nem lehet tudni, de tény, hogy a néphez tartozók maguk úgy nevezték magukat s ezt az első századra nézve az ő érmeik mutatják. A második és következő századokból sűrűbbek a bizonyítékok. Celta személy- és helynevek jelentékeny száma őrizte meg a római uralom idejéből a Duna-jobbparti vidék celtaságának emlékét. Az alsó Pannoniából fönmaradt fölíratokban szereplő barbár nevek közt több mint félszáz vall celtaságra. Összefoglaltam itt ily neveket és oda jegyeztem minden név mellé a vidéket, hol az emlék előkerült, melyen a név áll.

Annamatra (Tabajd)	Cobromara (Buda)
Adnamatus (Velence Fejérm.)	Cobromara (Gellérthegy)
Annamatus (Tabajd)	Comatumara (Kovácsi)
Anartus (a budai Gellérthegyen)	Comiumara (Buda vidéke ?)
Arausio (budai vidék ?)	Comatumarus (Gyúró)
Atresso (budai vidék)	Cusaia (Szabadka)
Atressus (Tabajd)	Dallon (Gellérthegy)
Atressa (Török-Bálint)	Eipon ? (Gellérthegy)
Attussonius (Ó-Buda)	Gallitta (Ó-Buda)
Atavillus (Tabajd)	Jantuma (Gellérthegy)
Aveta (Velence Fejérm.)	Magio (cserepes) (Ó-Buda)
Bato eraviscus (Alsó Szent-Iván)	Magio (Gyúró)
Bageton (Tabajd)	Magio (Gellérthegy)
Bassa (Tabajd)	Matumarus (Tétény)
Busio (Török-Bálint)	Matsiu ? (Gellérthegy)
Battevilla (Ó-Buda)	Macimarus (Gyúró)
Brogimara (Gellérthegy)	Macimarus (Szent-Endre)
(Clutamilla ?) Ó-Buda	Mucatra (Tétény)

* Zeuss. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. 1837. 257. l. «Die östliche Reihe hat nur zwei Völker, Anwohner der Donau, im Norden Ἀραβίσκοι, Eravisci Plin., Aravisci Tac. Germ. 28. Der Name mit Ableitung wie Scordisci, Taurisci, aus Arabo (Rab), scheint keltisch, und Benennung des Volkes bei den benachbarten Kelten. Sie selbst sind aber Pannonier nach dem Zeugnisse des Tacitus, von gleichen Sitten und gleicher Sprache mit den pannonisch redenden Osi.» (Germania 28, 43.)

Mucatra (Szabadka)	Sisiuna (Ó-Buda)
Mogitmarus (Alsó Szent-Iván)	Trippon (Tabajd)
Maravisca (Buda mellett)	Terso (Tétény)
Precio scordiscus Dunában	Tuvion (Gellérthegy)
(Buda mellett)	Uttā (Gellérthegy)
Quitaius (Kovácsi)	Vadilacus (Ó-Buda)
Resator (Buda ?)	Verbugia (Ó-Buda)
Ressatus (Csikvár)	Verodumna (Promontor)
Ressila (Csikvár)	Veranus "
Ressona (Gyúró)	Verbacius (Török-Bálint)
Ressatus (Buda)	Vervicus "
Resatira (Ó-Buda)	Verondacus "
Resatus (Ó-Buda)	Vindon "
Sisia (Szent-Endre)	

A lajstromban felsorolt nevek közül egyik-másik különös figyelemre méltó, így az alsó-szentiváni síremlék Batója, kit a sírirat eraviscusnak mond. Az a körülmény, hogy Bato neve mellé az ethnicumot kiírták, arra a megjegyzésre birt egy hazai író, * hogy az eraviscusok dunántúliségát vonja kétségbe, mert ha Bato belföldi lett volna, így szól a szellemes ellenvetés, nem írták volna oda, hogy hová való, mint magától érthető dolgot, mikép Rómában sem jutott volna senkinek eszébe magát romanust neveztetni, vagy például ki gondolna arra Magyarországon, hogy az elhunyt sírkövén annak magyarságát hirdessék? Tehát Bato idegen volt, a ki Fejérmegyében halt meg és mert nem odavaló származású volt, elég érdekesnek találták eredetét arra, hogy azt sírkövén is föltüntessék. Bajos volna e megjegyzéssel szemben eldönteni, hogy a sírkő megrendelője Mogitmarus, kinek neve celta-volta iránt alig enged kétséget, miért találta szükségesnek elhunyt társa nemzetiségét külön hangsúlyozni.

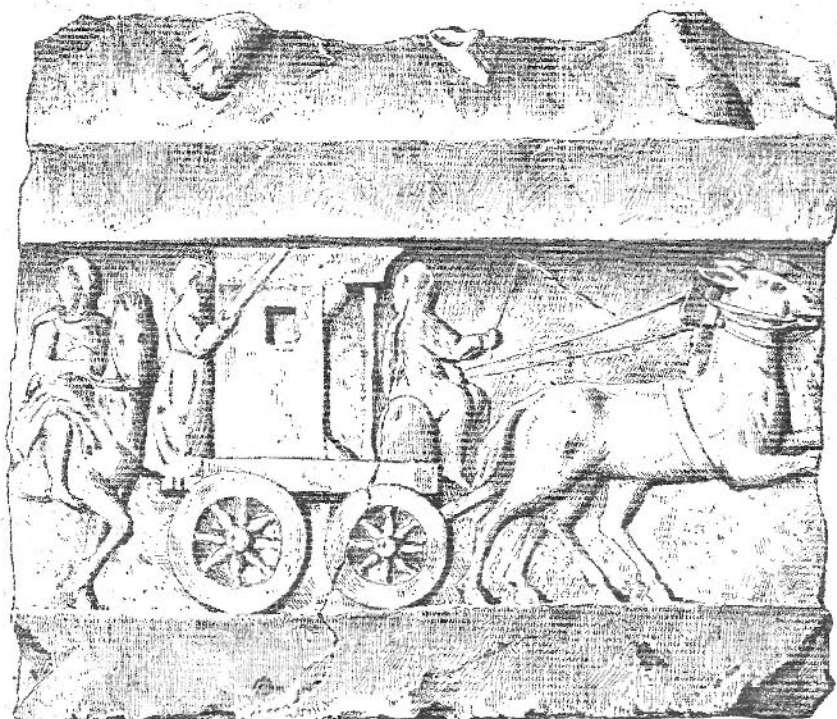
A sokféle lehetőségek közt mint legegyszerűbbet azt tételezzük föl, hogy az eraviscus nemzetiség hangsúlyozása talán azért történt, mert az elhunyt celta létére illyr nevet viselt, Batónak hívták.

Egyébként, hogy Alsó Szent-Ivánban csakugyan eraviscusok laktak, arra tanúság az ismeretes katonai elbocsájtó levél, melyet ott leltek és a mely szól «Ulpio Spumavi filio Biausconi eravisco»** és Ó-Budán is laktak eraviscusok, ott is találtak egy katonai elbocsájtó levelet, mely «Oxetius eraviscus» részére

* Neudek az A. E. 1883. III. 96. lapján.

** C. I. L. III. 884. I. 42. sz.

van kiállítva.* Sem Biausco, sem Oxetius neve celtasága ellen nem forog föl kétely. Nem lehet ellenvetésül fölhozni, hogy véletlenül kerültek ily celta hangzású egyének eraviscus földre, mikor itt a Duna mentén, úgy mint a beljebb eső vidéken több mint húsz, hasonlóképp celta nevű egyén síremlékét találták és a mikor még a második és harmadik században is, midőn a római hatalom vidékünkön delelő pontját éri, a helységek túlnyomó részének a Duna jobb partján celta neve van.

DÖRRE.

Eraviscus kocsi- és lovaspostás; dombormű egy tóki kőemléken. (Lásd a 62. lapot.)

Mindezen érvekhez, melyek az eraviscusok celtasága mellett szólnak és mindazokhoz, melyeket Salamon is említett Budapest városa történetében,** hozzájárulnak azok, melyeket a fönmaradt domborművekben és sírokban fogunk fölismerni.

Ezek kétségtelenné teszik, hogy e vidéken lakó népség csatlakozott a celta népek életmódjához.

* C. I. L. III. 46. sz.

** I. köt. VII. fej.

II.

AZ ERAVISCUSOK FÖLDJE ÉS FOVÁROSA.

Az eraviscusok országának kezdetei túlmennek a történeti tudomás határára. Legfőlebb sejthetjük, hogy a getaság visszaszorításával szerezték, hogy a Kr. utáni első században szomszédságukba telepedett jazyges metanastæ nép a dunai vonal megerősítésére készíthette őket, és hogy ha nem előbb, ebben az időben minden bizonynyal keletkeztek váraik e határszáron.

Aquincumi váruk keletkezése is legalább ez időszakba nyúlik vissza.

Augustus császár hódításai az ő földjüket nem érték és mivel a rómaiak elleni népszövetségnek nem voltak részesei, nem is veszítették el függetlenségüket.

A Kr. utáni első században a dunántúl egy része már szorosan be volt keblezve a római birodalomba, más részét a rómaiak csak megszállva tartották, ilyen volt az asalok és bojok vidéke, melyek római praefectusok alatt állottak, végül a Dunántúl legkeletibb része független maradt, és szövetséges viszonyban állott a birodalomhoz s e népcsoporthoz tartozott az araviscus nép, mire tanúság az ő önálló érmelése.*

Nem tudni mikor és mi okból veszítették el függetlenségüket. Legvalószínű, hogy országuk elfoglalása Trajanus idejében történt és az akkori nagy german-sarmata-dák népszövetség elleni védelmi rendszabályai közé tartozott. A rómaiaknak szükségük volt ahhoz az egész Dünávonálra és azért alkalmas helyeken megszállották az új határt. Valószínű, hogy nem is volt okuk az eravisci hűségében kételkedni, a tartomány szervezésének kiterjesztése az ő vidékekre politikai szükséglet lehetett és semmi hírnök arról, hogy a békés bennszülöttek

* Mommsen. Gesch. des röm. Münzwesens 696. l. (Späterhin) ist von den freien Angrenzern Pannoniens und wohl auch von den halbfreien Stämmen der Provinz auf römischen Denarfuss geprägt worden; namentlich sind die Denare mit der Aufschrift RAVIS oder RAVSCI höchst wahrscheinlich von den Araviskern in der heutigen Stuhlweissenburger Gespanschaft um die Zeit der letzten julischen Kaiser geschlagen.

függetlenségüket holmi véres háborúban megvédték volna, vagy hogy a rómaiak kénytelenek lettek volna várakat és városokat ostromolni, mint a Dráva-Száva közben a pannonok legyőzésekor. Sőt ellenkezőleg igazolt a föltevés, hogy maguk a független barbárok kérték a római megszállást, és hogy ez erőszak nélkül ment végbe. Mikor azután ők is beléjűtnak a provinciális kötelékbe, megszűnik önálló pénzverésük és államuk politikai kerület szerepére süllyed. Egyébként népegyéniségüket alig bántotta a római hatalom, a miről későbbi századokból fönmaradt emlékeik is tanuskodnak.

Ptolemæus az új tartományban — Alsó-Pannoniában — hat népet ismer, közülük négy bírja a tartomány nyugoti, kettő keleti részét, ez utóbbiak közül éjszakra vannak az Eravisci (*Αραυισκοι*) délre a Scordisci.* Két irányban tehát ismerhetjük népünk területének határát: a Duna folyása éjszak és keletfelől határolja. Nem érthető, mikép lehetett az ő területük fekvését annyira félreismerni, mint tette Mannert, mikor Eszék tájékán a Duna és Száva közé eső sarokban képzei az «arabisci» lakóhelyét.** Viszont nem látszik elfogadhatónak Salamon nézete sem, a ki hajlandó az eraviscusoknak tulajdonítani Pannonia inferior egész keleti részét le a Drávaig.***

Érthető e föltevés indító oka. Az utak távolsági jelzését délre körülbelül a Drávaig Aquincumtól számítják a rómaiak. Igaz, de Alsó-Pannonia egyéb utain is ugyanonnan indul ki az útjelzők számozása és tart a provincia határáig, pedig mint tudjuk, a provinciát egészben hat nép lakta.

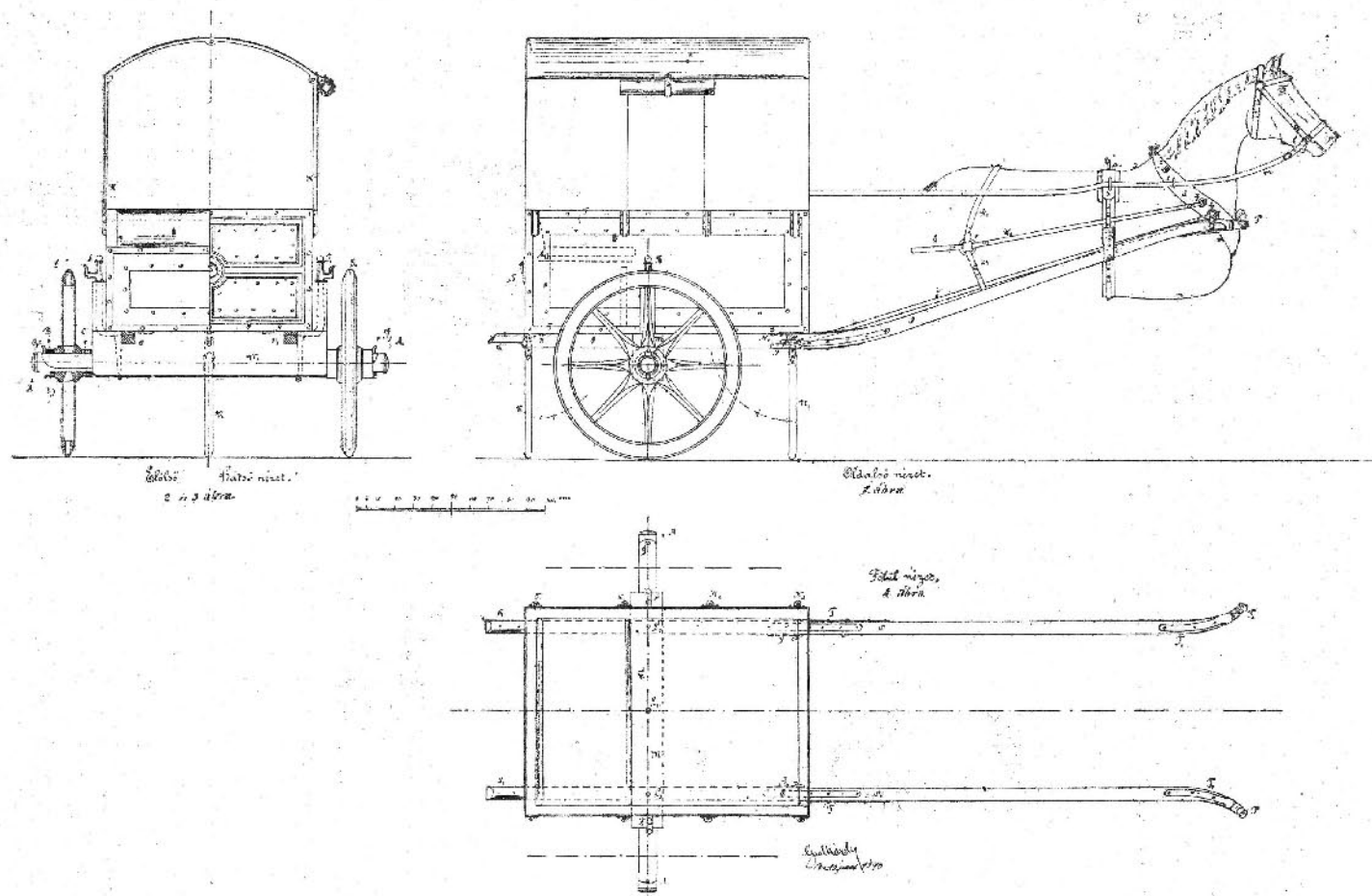
Belé kell tehát nyugodnunk abba a gondolatba, hogy Pannonia inferiorban az eravisci-n kívül más népek is léteztek és mivel ezek nyugotra és délre csatlakoztak, szűkebb területre kell az eraviscusokat szorítani, mint a minőt nekik Salamon hajlandó volna juttatni.

Délre talán a Balaton és Duna között létezett rengeteg mocsarak és erdők képezték a természetes határt a scordisci törzs felé; nyugotra nem igen volt ily természetes határ és minden, a mit erre felé tudhatunk, arra szorítkozik, hogy a mai Székesfejérvár vidéke még az ő területökhöz tartozott. Így tehát a mai Tolna megye éjszaki széle, Fejérmegye jó darabja, Pest, Esztergom és Komárom megyék dunántúli része képezhetette az ősi eraviscus országot. Szomszédjai éjszakra a Dunántúl a Cotyni, Cytni és Osi, a Duna jobb partján az Asali és Amantini, a Vértes- és Bakonyhegyekben pedig a Hercuniates és talán az

* Cl. Ptolemæus Geogr. ed. Müller 1883. I. 296—302. II. k. XV. fejt.

** Mannert Geogr. II. kiad. III. köt. 569. l.

*** Salamon, Budapest története I. 116. (az araviscok) . . . nemcsak Budához közel tartózkodtak, hanem annak természetes geographiai megyéjét lakták, mely a budai hegyektől le a Drávaig s nyugat felé a Balatonig terjed . . . a rómaiak ebből külön tartományt is alkottak.

A sár-szentmiklósi sírban lelt második kocsi; rajzban helyreállította Gaul K. tanár. V. ö. A. É. 1890. X. 119.

Andizetes, végül egy kis töredék az Osones vagy Osi népéből, melyről már Tacitus is azt mondta, hogy mindenben egyezik a szomszéd eraviscus néppel.

Úgy látszik, hogy ez országnak s e népnek a római idők előtt volt egy főhelye s e főhely keleti határuknak körülbelül közepén létezett; e főhelyük Aquincum volt. Azon kívül lehetett, úgy mint Galliában a galliai népeknek, a

Eraviscus kocsi; dombormű egy pannoniai kőemléken a n. muzeumban.

pannoniai celta törzseknek egy közös gócpontjuk, a hová évenként vásártartás és közös istentiszteletük gyakorlása végett gyülekeztek. Okunk van hinni, hogy e vallásos főhelyük Székesfejérvár táján létezett, a hol több törzsrokon nép határa összeért. Az egykori barbár telepet nem ismerjük, de Székesfehérvártól néhány mérföldnyire eső pátkai pusztán több százra menő halom megővött számunkra egy nagy barbár urnatemetőt. Már Rómer, ki a pátkai temetőnek becses tanulmányt szentelt, helyesen ítélte meg e halmokban rejlő régiségeket

Eraviscus kocsi rudiáról való bronzdizsztmény: genius mellképe *a* szemközt, *b* oldal, *c* hátulról.

és alighanem közel járt az igazsághoz, mikor hajlandó volt azokat az arra lakó Osones nép nevéhez fűzni.*

Nem véletlenség, hogy mikor a rómaiak Alsó Pannoniát szervezték és a tartománynak vallási központot kerestek, azt Székesfejérvárra tették. Hogy eshetett meg és mi annak a meglepő ténynek a magyarázata, hogy a rómaiak az új tartomány belsejében, félreeső helyen, melynek akkori nevét sem ismerjük, mocsaraktól és erdős hegyektől körülvett barbár vidéken a császári cultusnak templomot emelnek, s e templom szolgálatára augustalis testületet állítanak, melyről Székesfejérvárott lelt fölírtos emlékek tanuskodnak?! Mommsen megadta e tény magyarázatát,** mikor az említett analogiára utalt, melyet Gallia nyújt. Mikor a római politika Lugdunumban az augustalis cultus számára új székhelyet teremtett, tette azt, mert ott volt ős idők óta a galliaiak vallásos és nemzeti góczpontja. Hasonlóképp Alsó-Pannoniában Székesfejérvár és Pátka környékén lehetett az alsó-pannoniai celtaság főhelye, melynek nemzeti fontosságát ellensúlyozni kívánták a hódítók azáltal, hogy közelébe tették a római államvallás székhelyét.***

Pannonia inferior föllállítása Trajanustól ered, ő alatta szolgált itt Hadrianus, a nagy szervező. Hadrianus tehát közvetlen tapasztalásból ismerte ez új vidék viszonyait, ő legjobban is tudta, miképp kell a rómaiság érdekeit előmozdítani, a nélkül, hogy békés szándékai a bennszülötteket erőszakkal sújtották volna. Az augustalis papság vallási és politikai rendeltetésén

* Compt. rendu du congrès etc. de Budapest 1873. II. k. I. r. 148. l.

** Ephemeris epigr. 1881. IV. köt. 124. l. 425. szám. — A 125. lapon «Canabenses denique, cum constet Stuhlweisenburgi vicum fuisse attributum coloniae Aquinco non solum celebrem, sed ipsum templum eius provinciae habentem (v. C. III. p. 432.), potuerunt intellegi ipsi Aquincenses scilicet cives Romani qui consistebant ad canabas legionis II. adjutricis; quamquam obstat, quod ante tempus, quo titulus positus est Aquincenses coloniae ius obtinuerunt itaque sub Pio parum apte Canabenses appellantur. Quod si e contrario ponimus nomen Canabensium proprium fuisse ipsorum illorum vicinorum, quorum antiquum nomen aliunde traditum non habemus, sane a castris Aquincensibus id descendere nequit; sed possunt milites Romani aliquamdiu eo loco constitisse et post deductos eos nomen loco remansisse; deinde ut Lugduni negotiantes vinarii in canabis suis consistebant, ita potuerunt alibi quoque.»

*** Mommsen Corp. Inscr. III. 432. l. Praeterea universa haec regio sine dubio illa aetate paludibus et silvis obseta monumentis Romanis destituita, donec accedas ad oppidum Stuhlweissenburg. Hungaris Székes Fejérvár sive Albam Regiam, quod in quam ex stationibus illis incidat cum vix certa ratione appareat, hoc ex titulis intellegitur non exiguo numero ibi repertis Romana aetate vicum ibi fuisse non solum satis celebrem, quamquam re publica carentem attributumque viciniae coloniae Aquinco (N. 3346. 3354.), sed etiam templa habentem complura insignia, in his unum factum ab ipsis imperatoribus Severo et Caracalla (n. 3342.), alterum nisi idem fuit, consecratum divo Marco (n. 3343.), denique totius provinciae sacerdotes votum ibi solvisse Jovi Dolicheno (n. 3343.) ut fortasse non erret, qui ibi prope et maxime ad Sár Pentele vicum, unde prodierunt tituli sacri plerique, rerum sacrarum Pannoniae inferioris sedem fuisse statuatur et hunc vicum componat cum ara Galliarum dedicata extra Lugdunum ad confluentes Araris et Rhodani.

kívül közvetlen, igen fontos helyi czéloknek is szolgált. A tartomány lakossága az augustalis gyűléseken kérelmeit és panaszait adta elé, s így mintegy állandósított tartományi gyűlések keletkeztek, melyeknek módjuk volt esetleg a tartományi helytartó és közegei ellenére is a császár füléhez juttatni kívánalmaikat és sérelmeiket. Természetes, hogy ez intézmény egyaránt szolgált a barbárokat és a provinciában lakó rómaiakat. Bérlők, kereskedők, kézművesek szívesen tele-

Tit(i)anus augur emléktára.

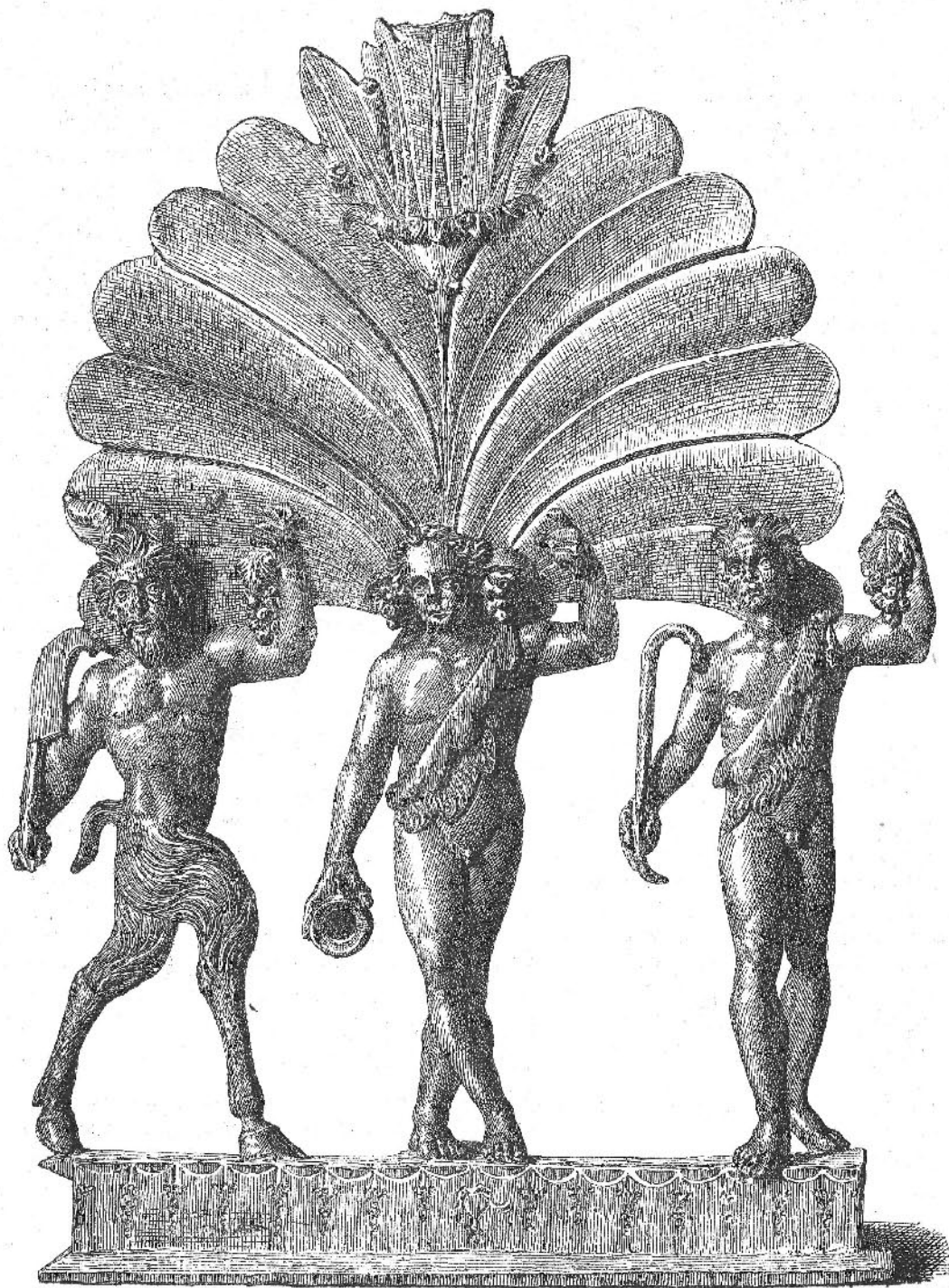
pedtek meg a birodalom határszéli tartományaiban. Kivált a dák és marcomann háborúk közé eső félszázados béke időszaka kedvezett ily településeknek. Ebben az időben támadnak a római hadi állomások a barbár városok és falvak közelében, római sátras telepek canabæ. Ily canabenses voltak a pannoniai eravisci pátkai székhelyén is; 146-ban pártfogójuknak, L. Statilius Maximusnak egykori pannoniai helytartónak, utóbbi consulnak és Pius császár társának, köz-költségen tiszteleti emléket állítanak. Ez időben a római telepések már szép számmal lehettek Fejérvárott, de községük nem fejlődik odáig, hogy autonom

várossá vált volna, megmaradt azután is századokig függő viszonyban Aquincumtól.

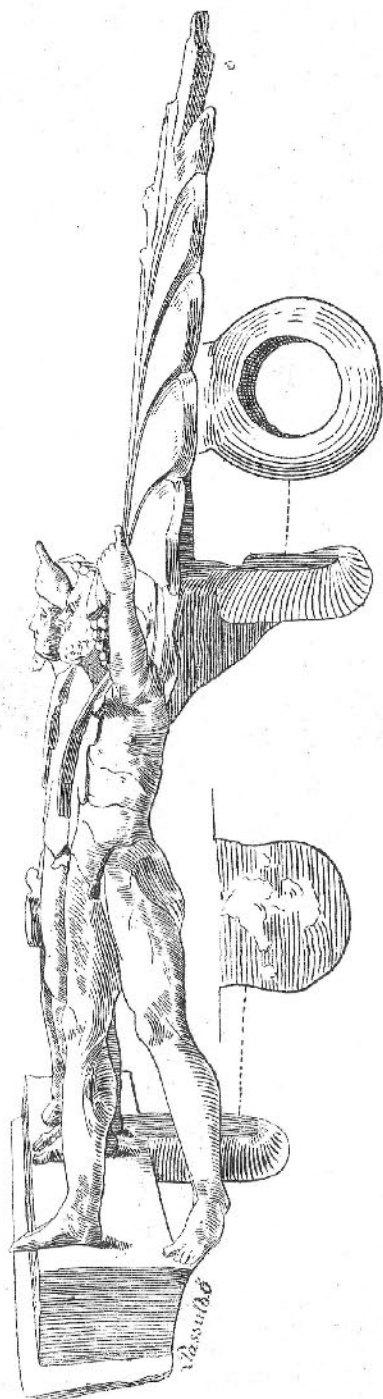
Mikép Fejérvárott a tartomány vallási, úgy Aquincumban a politikai székhelye volt és abban, hogy ez lett az új római provincia főtábora és politikai gócpontjává tették, ép úgy követték a rómaiak a helyi tradíciókat, mint a hogy Fejérvárt saját vallási intézményeiket rég létező barbár intézményekhez fűzték. Az eravisci nép várai között Aquincumnak már a római megszállás előtt fontos végvári jelentősége lehetett, korábban, mikor még a dákok kezén volt a Duna-Tisza köze ezek ellen, az első század óta pedig, mikor e vidéket a jazyges bírták velük szemben. E fontos helyzete lehetett egy főok, a miért a rómaiak is Aquincum vidékére tették a legió táborát. Ismerjük a tábor helyét az ó-budai síkságon; az ásások a tábor közelében keletkezett «sátoros» telepet is földelítették; a hol ma Ó-Buda terül el, ott az idők folyamában veteranusok és egyéb római polgárok telepedtek meg és községük oly gyorsan gyarapodott, hogy a II. században municipiummá, a III. század elején coloniává lőn — colonia Aelia Aquincensis. Ennyire tisztában volnánk a római Aquincum helyrajzával. De régibb kutatóink nem vetették föl a kérdést,* hogy e római városnak hol feküdt az elődje, hol kell a celta, az eraviscus Aquincum helyét keresni? Salamon** érintette a kérdést, de lemondott a reményről, hogy valaha megoldható legyen. «Föltehetjük, úgy szól, hogy Pannoniának mindenik celta törzse is külön-külön ily központot tartott... Hasonló civitas lehetett az araviscoké is, kiknek nagyobb valószínűséggel adhatjuk Aquincumot központul, mint más pannoniai népnek. Sajnos, hogy positiv emlékek nincsenek erre, s nem is remélhetünk. A mi épületjök, várak, oltáraik, temetőjük lehetett városunk területén, azt a római, ki épen a kelta városok tőszomszédjába telepedett, átídomította, szét-szórta, összekeverte. A római épületromok eltakarták és elhomályosították az első telepek maradványait oly helyeken, hol magok is várost építettek.» A jeles történetíró eme nyilatkozatának valóságát általánosságban elismerjük, de szerencsénkre Aquincumban valamivel kedvezőbb a helyzet, mint más celta vidékeken, Galliában vagy Pannonia egyéb helyein. Itt a rómaiak ugyan a celta város közelében állították föl a táborukat, de ez nem zavarta ki a törzslakóságot otthonából, ez otthon a hegyeken volt, a római tábor és város pedig a síkságot szállotta meg. Nem birunk ugyan az eraviscusok ősi hajlékaira reámutatni, ezek csakugyan elpusztultak, de nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a várakat ismerjük — az valószínűleg a Gellérthegyen volt. Oltárt is találtunk ott, a mióta

* Az újabbak közül Dr. Kuzsinszky Bálint tárgyalta Budapest Régiségei I. 43.

** Salamon, Budapest története I. 131—132.

Bacchikus bronzesoport ; római korbéli eraviscus kocsi homlokát díszítette (a n. muzeumban).

A bacchikus csoport oldalt tekintve ;
a hátsó gyűrűk a csoport megerősíté-
sére szolgáltak.

Salamon az ő reménytelen sorait megírta s ez oltáron meg van nevezve a civitas Eraviscorum, ottani sirjaikból ösmerünk egynéhányat: épen a Gellérthegy szélén állottak ez érdekessírtáblák. Érdy még 1847-ben ismerhette és alighanem egyik temetőjük is megmaradt, ott, hol Érdy a kelenföldi sírokat bontotta föl az egykori Hasner-féle telken. Igaz, hogy ez mind kevés, ahhoz képest a mi elpusztult vagy a mit még a föld magába rejt, de annál több okunk van e maradványokkal részletesen és behatóan foglalkozni.

A barbárok gellérthegyi vára az egész vidéken végvárnak ez volt a legalkalmasabb pont. Legmagasabb csúcsa a Duna felől és éjszaknak meg délnek elég meredek arra, hogy utolsó biztos menedékül szolgáljon. Három felé kiágazó lejtős nyúlványain sűrűn látunk lankásan ereszkedő lépcsőzetes tagozásokat, melyek hajdan egyszerű sártapaszos lakóházaknak és kicsi gazdaságoknak alkalmas tereket szolgáltattak. Mai napság ugyan bajos volna megmondani, hogy mivel toldották meg az eraviscusok munkáját későbbi kulturák, de egy emlék, mely 1888. évi április elején tavaszi faültetés alkalmával Tóth József területén (10853. telekkönyvi szám) színre került, az iránt alig enged kétséget, hogy ezt az egész hegyet legelőbb az eraviscusok lakták. Az emléket ez évkönyv olvasói a múlt évi folyamban adott beható magyarázathoz ismerik.* Elég érdekesnek tartottam, hogy a 49. lapon rajzban is bemutassam. A Tóth-féle telek a Gellérthegy déli nyúlványának tetejéből kelet felé nyíló völgyelés és e völgyeléstől nyugotnak elterülő

* Budapest régiségei. III. köt. Fröhlich Aquincum-nak római föliratai. 146—152.

fennsík szélén fekszik. A pont igen alkalmasnak látszott arra, hogy a hegyi vár egyik főhelye legyen. Itt állott a benszülöttek egyik ismeretlen istenségének temploma. A fölíratban a T. melléknév kezdő betűje rejti magába a romanizált celta főistent, kit a római vallás behatása alatt lassan Jupiterrel szoktak a barbarok azonosítani. Az oltár lelhelyén római téglatöredék is volt, talapzata terméskőből épült, ez aléptítmény hossza 4 láb, szélessége $2\frac{1}{2}$ láb volt s ugyanannyi volt a mélysége. Az oltár alján csonka, a fölírat is, a két jámbor alapító egyikének a neve s alighanem a legelső sorban volt consuli nevek hiányzanak.

Az oltár teteje csonka, fenyőtoboz emelkedett ki belőle, melynek tövét akanthuskoszorú övezte; nem áldozatok bemutatására szolgált, de alighanem csupán emléktárr volt, melyet Tit(i)anus Augur és társa a császár, a császári család és az Eravisci civitásának üdvéért és épségeért állítottak. A császár neve oly gonddal van vésővel eltávolítva, hogy legfőlebb a betűknek való tér terjedelméből következtethetünk a császár nevére. Fröhlich azt tételezi föl, hogy Carusról volt szó, kinek egy 282-ben vagy 283-ban szerencsésen viselt hadjárata, mely Pannoniát biztosította, adott alkalmat a hála- és üdvemlék föllállítására. Bár e föltevés igen elfogadható, más magyarázat sincs kizárva, p. o. lehetett volna a császár Philippus is, azonban az bizonyos, hogy az emlék a Kr. u. III. századból származik és czúttal csekélyebb fontosságú előttünk, hogy eltaláltuk-e az uralkodó nevét, legfontosabb, hogy az Eravisci ősi várát ez emlék révén megállapíthattuk; mert alig lehet kétséges, hogy a császár és a «civitas» üdvéért állított emlék csak Aquincumnak a benszülöttektől lakott városrészében volt helyén és nincs okunk kételkedni, hogy e barbár külváros ott volt, a hol ez emléket leltük.

Fölötte érdekes abban a részben is, hogy az eraviscus nép politikai vagyis administratív egysége a III. század közepén vagy azontúl is világossá vált úgy, a hogy azt az ó-budai és alsó-szent-iványi katonai elbocsájtó levél alapján a II. századra föltételezhettük.* Valószínű tehát, hogy az egész római uralom tartama alatt az eraviscusok civitása fönnállott. Aquincum székhelyével, melyhez az egész terület tartozott, képezett egy adókezelési és ujjonczállítási kerületet, mely elég népes lehetett, mert a százezrekre menő fogolyból, kiket a sarmatok a Marcus Aureliussal kötött béke után a fogságból elbocsájtottak, bizonyosan legtöbb lehetett a szomszédságból elhurczolt békés foglalkozású eraviscus.

* Vesz ő. Fröhlich Budapest régiségei. III. k. 131. l.

III.

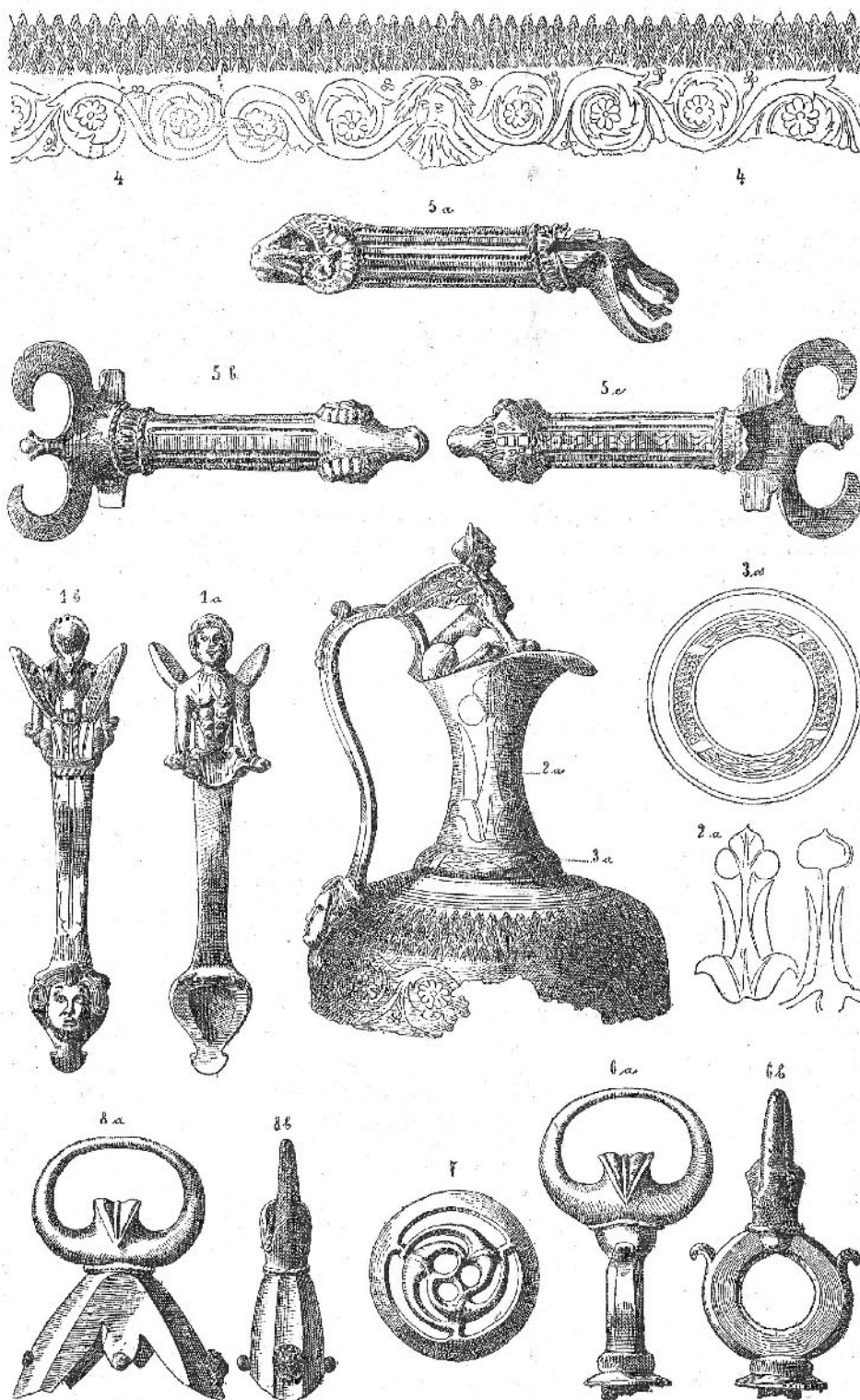
TEMETŐK ÉS EMLÉKEK.

Ismereteinket a belföldiek műveltségi állapotairól túlnyomólag temetőikből és síremlékeikből merítjük. A legrégibb sírok, melyeket az eraviscinak lehet tulajdonítani, a Gellérthegy tövében elterülő kelenföldi sírok. 1854. évi szeptember havában akadtak az akkor Hausner-féle telken urna-sírokra. Erdy, a ki egynehányat rendszeresen fölásatott és egész eljárásáról számot adott,* az urna-temető fekvését így állapítja meg. «A fehérvári országútról mellékút fordul be nyugat felé a Hausner pesti kereskedőnek terjedelmes dombot elfoglaló emeletes épületéhez, melyre távolról a Sashegy sziklaormai néznek a kopasz magasságról merően alá. Innen keletdélnek oldalút vezet Schleisz és Unger keserű gyógyforrásához és fürdőihöz, ezeknek tőszomszédságában fekszenek éjszak felé a Hausner kereskedőnek azon telkei, melyeken az 1854-iki nyár végével ő is keserű kutat kezdett építtetni s ahhoz vezető utat hányni. Ez útnak déli árkában a munkások néhány összezúzott cserépedényre akadtak, melyekben hamú között megégetett csontok találtattak.» Az Erdy vezetése alatt fölászott tizenkét sír is hasonló jellegű leleteket szolgáltatott. Urnasírok voltak, melyekben megégetett apró csontok és hamú mellett csak nagy ritkán akadtak egy-egy apró hengerded tekercs és gombostű bronzból és apró tengeri csigák (columbella) többnyire átfúrt állapotban.

Hasonló szegényes eredményt nyújtottak az érdi és batai halmok alá temetett urnasírok,** csak hogy ezekben apró vastöredékek jelenléte inkább elárulta, hogy már nem bronzkori urnatemetőkkel van dolgunk. Az edények sem bírnak azon jellemző idommal és bütykös díszítéssel, mely nálunk a bronzkori ízlés cserépedényeiről ismeretes; de az antik edénykészítésnek hatása sem igen látszik akár a kelenföldi, akár az érdbatai urnákon.

* Arch. Közl. II. k. 1861. Kelenföldi pogány sírok 29. s. k. II.

** U. o. 33.

Bronz régiségek a somodori eraviscus sírból.

1a. b. Edény fülle hátulról és szenkőzt; edény 2a. díszítmény az edény nyakán; 3a. az edény nyaktővé; 4. az edényhasán körülvonuló díszítmény; 5. csészéről való fogantyú a oldalról, b felülről, c alulról tekintve; 6a. b. és 8a. b. lószerszámhoz tartozó részek trombita mustrás díszszel; 7. áttört művű korong, trombitás mustrájú.

Azt kell tehát föltéteteznünk, a mire egyébként a pátkai halomsírok többi leletei is följosítanak, hogy a pátkai barbar temető jóval későbbi korszak maradványa. Főntebb ki volt emelve e temető helyrajzi fontossága tekintettel arra, hogy valahol annak közelében az eraviscok és szomszédaiknak közös határszéli, vásári, vallási és nemzeti központjuk lehetett. A pátkai régi tó közelében több száz halom terült el, melyből a földművelés már számtalant eltüntetett, és valószínű, hogy a kincskeresők is régen pusztították, még mielőtt Henszlman 1874-ben három halmot,* Rómer 1876-ban 31-et nyitattott meg rendszeresen.** Zsigmondy Gusztávnak a temetőről készített mappája szerint még 100-nál több halom létezik, melyekből azóta is nem egy érdekes lelet került elé, milyen a híres két pátkai ezüst fibula. E nemes fémű ékszerek azonban ritka gazdag sírból származhattak, míg a legtöbb fölászott sír átlag szegényebb módú barbárok hamvait rejti. Fészekbe rakott csöbrökön, tálak, füles fazékok és apró csontokon és hamún kívül, csak ritkán jutalmazták mással az ásatók fáradozását, mint gombostűkkel s apró vasrégiségekkel. A cserépedények belföldi készítmények, nem oly gondosan készültek, mint a minők az antik agyagedények szoktak lenni, durvábbak, de mint Rómer is helyesen megjegyezte, határozottan római edények mintáit utánozzák. Olykor-olykor durva edények mellett szép római áru is akad. E jelenségek magukban is elegendők volnának arra, hogy e temetőt a Kr. utáni első vagy második századból származtassuk, mikor e vidékeken is sűrű volt a rómaiakkal való érintkezés. Még biztosabb időhatározók az itt lelt ékszerek, melyeknek hasonmásait félig-meddig románizált bennszülöttek domborműves síremlékein szemléljük.

Domborműves vagy föliratos köemlékekkel megjelölni a sírhelyet oly szokás, melyet a barbárok nyilván hódítóiktól tanultak el. A Gellérthegy tövében, Ó-Budán, Fejérvárott és sok más helyen, a hol a bennszülöttek hosszabb időn át római telep közelében laktak, akadunk barbároknak szóló köemlékekre; a belföldiek életére és külső megjelenési módjára ezekből tanulunk legtöbbet.

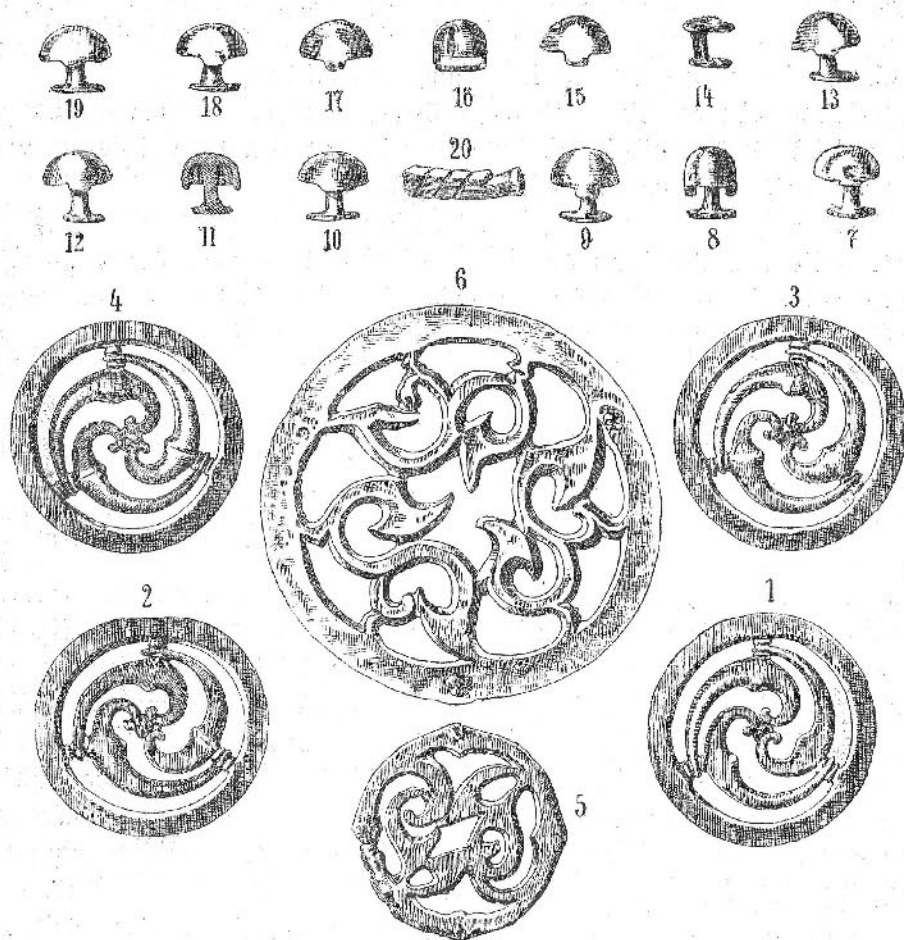
Gazdag belföldi urak ősi mód szerint temetkeztek, olykor-olykor velök adták sírjukba kocsijukat, néha lovaikat is.

Nem egy celta törzsnél dívott ez a szokás és nem egy érdekes ily sírlelet ismeretes Galliából vagy Németországnak celtáktól lakott vidékeiről, p. o. a badeni herczegség déli részéből. E sírleletek részben a Kr. előtti első évezred közepéig mennek vissza, a hallstatti kor jellegét tüntetik föl. Az eraviscusok vidékéről ismert kocsi-sírok jóval későbbi időből valók, legfőlebb a Kr. előtti

* A. E. IX. V. 77.

** Comptes-Rendus etc. Budapest II. rész I. köt. 141. s. kk. II. Rómer jelentése rajzokkal.

két századig vezethető föl koruk, mert sajátos La Tène ízlésű ornamentikán kívül vannak bennük római korsók, tálak, székek s egyéb ilyen, bizonyára vagy római gyárakból került, vagy római készítmények mintájára a belföldön előállított közhasználatú tárgyak.

A somodori sírlelethől: 1—6. Áttört művű trombita-mustrás díszítő-korongok. 9—19. gombok és 20. háttározatlan töredék mindannyi bronzból.

Az eraviscusok területén eddig négy helyről vannak meglehetősen teljességgel fönmaradt ily sírleleteink: Somodorról, Tétényről, Sár-Szent-Miklósról és Nagy-Lookról, apróbb részletek kerültek Dunaföldvárról, Ó-Budáról és egyébünnen. Mind ez emlékeket szerencsére a n. muzeum őrzi, mely e szerint

az ő öt celta eredetű kocsijával legmértőbben képviseli a celták annyira híres ókori kocsigyártását, mely a classikus népekre, nevezetesen a rómaiakra is annyira hatott, hogy saját nyelvükben a kocsik legkülönfélébb neveit csupa celta névvel jelölték meg.*

A fönmaradt kocsisírokból hazánkban a somodori minden tekintetben a leggazdagabb volt. Négykerekű redáját mesterileg helyreállította (rajzban) Gaul tanár, s az ő rajzait tette közzé az Arch. Értesítő.** A kocsi régi töredékeinek rajzaiból néhány ott nem közölt tárgyat említünk.

A lelet legbecsesebb darabja egy összetolható bronzháromláb, melynek minden lábát fölül mellkép díszíti. Oly jeles mű ez, hogy érdemes volt a készítőnek reátenni a nevét: OCTAVIVS F(ecit).

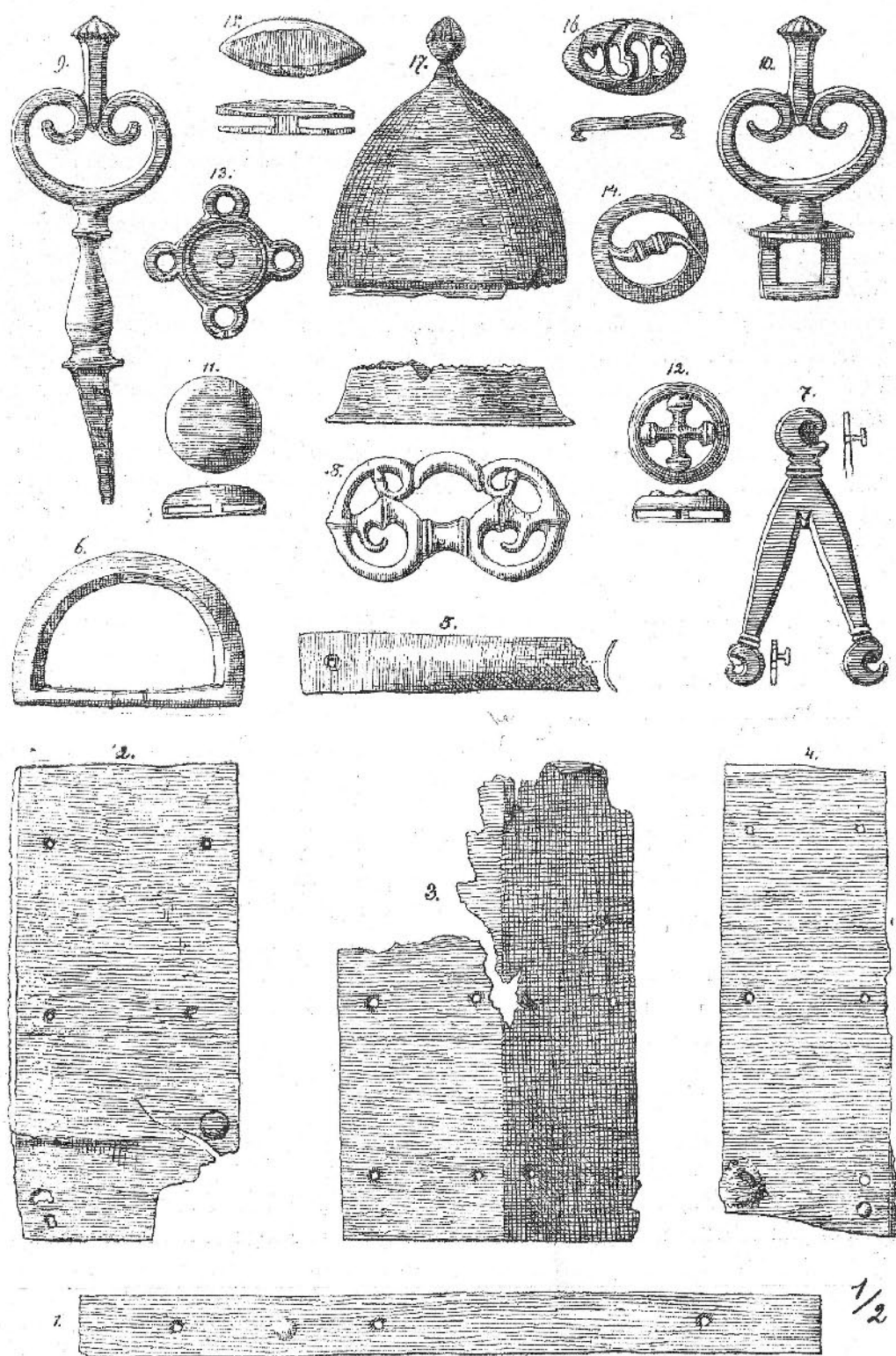
Nem csekélyebb becsű az a bacchikus csoport, mely a kocsi homlokának legtetetejét ékítette. Adjuk a mesterileg alakított és ügyesen öntött bronzcsoport képét (51. l.), és közlünk néhány egyéb, a kocsihoz és lószerszámhoz tartozó figurális bronzöntvényt (55., 57. ll.). Népünk művészeti képességének megítélésére fontos volna annak megállapítása, mennyi ez ügyes alkotásokból belföldi gyártmány, és mit hozott ide a nagy római kereskedelmi kivitel.

A háromlábú gyáros bélyege alig énged kétséget aziránt, hogy az a tárgy a birodalom góczpontjából jött. De nem lehet illet föltételezni mindazon ékítő tagokról, melyek a kocsi és lószerszám lényeges kiegészítésére szolgáltak, ezek minden valószínűség szerint csak úgy mint maga a fölötté nagy szerkesztési ügyességgel készült vasvázlat, helyi munka. Épen nem meglepő, hogy maguk az előállítások az antik művészeti minták köréből merítvék. Nem egy antik mythosra vonatkozó kődomborművet leltünk Pannoniában, mely mutatja, hogy mennyire hatotta át az antik felfogás a birodalom legtávolabbi vidékeinek készítményeit is. A belföldi eredet ellen nem szól az, hogy a kőből faragott rokon tárgyú emlékek sokkal durvábbak, mint ez ügyesen mintázott férfi és női testek. Ugyan ez a különbség a kisebb szobrászati alkotásoknak, különösen ércműveknek jelessége és a kőfaragói munkával járó nagy plasztika gyengesége között más celta vidékeken, Galliában is, szembetűnő. E tünemény magyarázata abban a több százados traditióban található, mely sok celta néptörzsnél oly virágzásra hozta az ércz- és vas-technikát, melyre némely törzsohknél oly kiváló képességet tapasztalunk.

Végül a jelzett művek belföldi eredete mellett szól a celta világban széltében használt sajátzerű ornamentika, az ú. n. trombita-mustra alkalmazása,

* Kétkerekű kocsik: cisium, essedum, carpentum, pilentum, covinus, sarracum. Négykerekű kocsik: reda, carruca, petorritum, basterna, carrus, harma.

** A. É. 1889. 193—205 és 1890. 97—126.

Dunapentelei (?) sírleletből származó kocsi és lószerszám részletei a n. muzeumban. (Jellemzők a 7., 8. 9., 10., 12. és 18. számú áttört művű bronzdíszítványok). V. ö. A. É. 1882. II. 73.

áttört művű korongokban, melyeket ebben a leletben épűgy megtalálunk mint a többiekben. Megvan a tétényi, dunaföldvári, nagy-looki s a sár-szent-miklósi kocsik díszítései között is. Miként az idecsatolt ábrák mutatják, a mustra rajza sohasem egészen egyforma, mindig van valami kis változatosság benne, de soha sem lényeges a különbség az uralkodó motívum a «trombita» mindig ismétlődik. Másfelől valamennyi leletben együtt járnak e határozottan belföldi készítményekkel strigilisek, összehajtható székek, paterák, csőrös szájú és egyéb korsók és a kocsihoz és lószerszámhoz tartozó figuralis részek, melyekről hajlandók lehetnénk azt hinni, hogy italiai eredetűek, hogyha nem állana, a mit ezekről a somodori sírnál már megjegyeztünk.

Annyi azonban a romanisatio szempontjából kétségtelen tanúság gyanánt következik, hogy még mielőtt római uralom alatt állott a nép, mielőtt még nagyobb számmal rómaiak eraviscus helységekbe eljutottak volna, a rómaiakat megelőzte ízlésük és művészetük hódítása. Ők ugyan celta szomszédaiktól sok hasznos kézművességi tapasztalást szereztek, de viszont a hellén szellemet római alakjában ők közvetítették nekik és ezzel a barbárság ízlésére nemesítő hatással voltak.

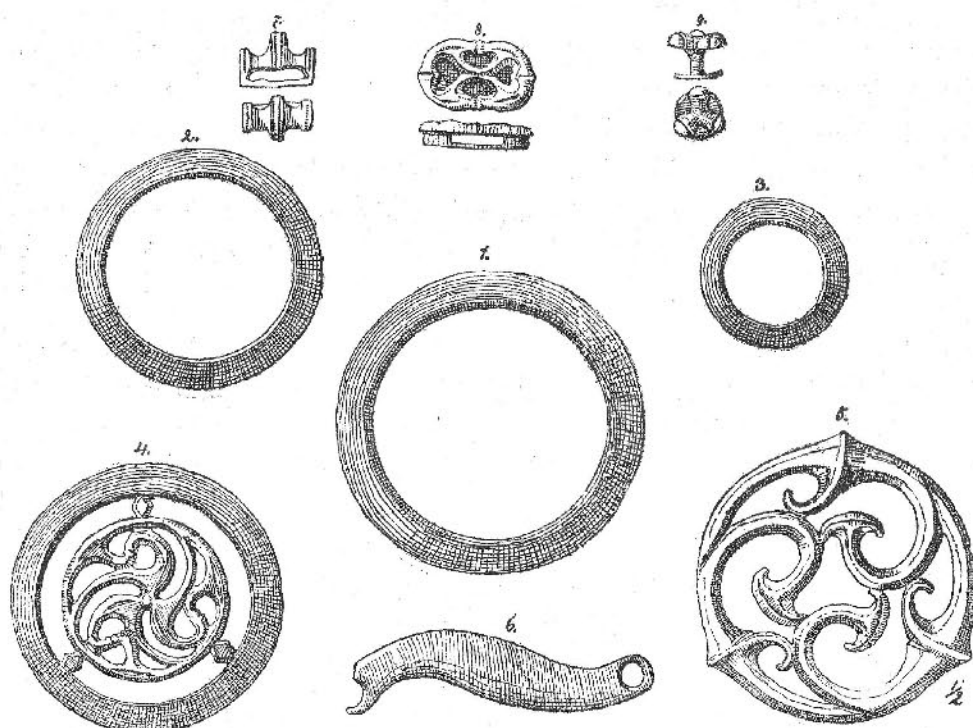
Természetes, hogy legelső sorban a jobbmódúak érezték e hatást, de a római uralom megállapodásával a nép szélesebb rétegeinél is észlelhető, a nélkül, hogy azért ősi szokásaikból vagy életmódjukból teljesen kivetkőztek volna. Miként galliai törzsrókonaiknál, az eraviscus nép életében is a lónak s a szekérnek nagy szerepe jut. A történeti elbeszélések révén ismeretes a gallusok lovassága és még harcaikban is nagy fontosságúak szekereik. Ugyanígy tapasztaljuk az alsó-pannoniai domborműves síremlékeken, minőkkel, római mintára, közép-módú barbárok az utókor számára föntartották emlékezetüket, e nép előszeretetét minden iránt, a mi lovára és szekérére vonatkozott.

Polgári ember nem követhette a gazdag törzsfőnökök szokását, hogy kocsistól, lovastól eltemettesse magát, de a síremlékén legtöbbször lovával, kocsijával együtt ábrázoltatja magát.

Bato araviscus síremlékén egyik ember lóháton jár, egy másik vezeti lovát. Matumarus és felesége nyerges paripa előtt járnak, a ló alatt ott van a csikó is; maga Matumarus mellképe a kőemlék felső osztályában nagyobb méretben még egyszer jelenkezik, kezében a strigilis. Vadilacus szekéren ülve hajtja lovait. Attusonius sírtábláján kereket és kerékkötőt látunk. Aveta velencei (Fejér m.) sírtáblájain zsákokkal megterhelt szekér szerepel és kétfogatos szekeret látunk *

* C. I. L. III. 3361.

egy emléken, melyet Varsányi rajzolt le és melyet Mommsen idéz.* Egy szentendrei domborművön két nő ül kettős fogaton s a kövön Anamimacimarus fia; Fiduna, Appianus, Sisia és Medulius neveit olvassuk.** Egy sírtáblán a n. muzeumban egyszerű járművet hajt a kocsis és külön ülőkén ketten ülnek (46. l.), hasonló ez a szekér a mitroviczi emlék kocsijához, melyen gyerekek ülnek. De valamennyinél érdekesebbek azok az emlékek, melyeket Vásárhelyi Géza hozatott 1868-ban

Dunapentelei (?) sírleletből való bronzdiszítványok. V. ö. A. É. 1882. II. 74. Jellemzők a 4. és 5. számú trombitás mustrájú korongok.

Tökről tinylei kastélyába. Nagyszerű családi síremlék kőből faragott oldalrészei lehettek. Az egyik hornyolt korinthiai pillértől szegélyezett kőtáblán, mely 2,13 m. magas, 0,79 széles és 0,228 cm. vastag, a középső mezőben tánczó női alakot látunk. Sajnos, hogy csak ez a tábla maradt meg teljesen, más két domborműves táblából, mindkét esetben a felső alakokat ábrázoló részek hiányzanak, de mind-

* C. I. L. III. 3629.

** C. I. L. III. 3644.

egyik felső jelenetből mégis megmaradt annyi, hogy a ló patái és az ember lábai után ítélve a halott lova mellett volt ábrázolva. Mindegyik kövön alul kisebb domborműben még egyszer szerepelnek a család tagjai. Az egyik képen (42. l.) négykerekű kocsiba fogott két lovat vágatva hajt jobbra a kocsis. Jellemző a lovak föl-szerelése. A nyakukon járom van, melyre reá megyen a gyepelő és széles szíj fogja körül a lovak szügyit, melyhez a rúd van erősítve. A kocsi három oldalról zárt és kiugró ernyővel bír, mely elöl oszlopokon nyugszik, az előlő nyíláson fölül-alúl bőrponyva védi az utast; a hintó oldalán ablaknyílás van. A hintó hátulján cselédember kapaszkodik az ernyőről lecsüngő szijakba és a hintós kocsit fődőzetül hátul sagumba öltöztetett lovas kíséri, a ki épen visszafordul.

Épöly élénk a másik dombormű (38. l.). Itt nyitott, két kerekű két lovas, könnyű cisiumban hajt jobbra két egyén, a lovak testéből csak a hátsó fele része maradt meg; itt is lovas kísérője van a kocsinak, a ki vágatva követi a járművet. Ugyanazon építményből maradt egy 1'82 magas és 0'55 széles, 0'25 vastag kő-tábla, melynek szélét toscanai rendű pillér segélyzi, a pillértől balra az alsó mezőben két ló előrészeiből, a felső mezőben oldalt álló szemközt forduló és balra tekintő ló nyakából, hasából, lábából maradtak részek. A tábla tulsó oldalán hasonló megfelelő ló, s az alsó mezőben egy ló farka és lába látszik. Végül ugyanabból az épületből való egy hasonló de kisebb pillér, melynek magassága 1'7, szélessége 0'45, vastagsága 0'22—0'26 közt váltakozó.

Alig tévedünk, ha azt hisszük, hogy a tőki síremlék gazdag belföldi földbirtokos nyugvóhelyét díszítette, római ízlésű volt, de teli volt a család mindennapi életéből merített jelenetekkel, melyekben a ló oly fontos szereppel bírt. Alighanem a kocsi- és a lovas-pósta terén működő birtokos családot örökítik meg ez érdekes képek, melyek ugyan nem mentek minden művészi igénytől és valószínűleg előkelőbb pannoniai kőfaragótól erednek. Kár, hogy e családról semmi fölirat nem ad hírt. Föliratok hiányában talán azt képzelhetjük, hogy a tőki sirbolt lakói azon jómódú belföldiek közé tartoztak, kik az aquincumi municipiumtól, mely az alsó pannoniai póstaszolgálat költségeit viselte, míg e súlyos teher nem ment át az államra, bérletben bírták a császári pósta ellátását. A szállító szolgálat nagyszámú kocsi és ló készletben tartását igényelte az útmenti állomásokon, állami alkalmazottak és császári diplomával utazó egyének részére. Másik ága volt a hírvívő lovaspósta, mely Alsó-Pannoniában kitűnően lehetett szervezve, mert Hyginus* is kiemeli a «veredarii panthonici» híres czéhét, miként ezt az ő nyomán már Salamon is említette jeles művében.***

* Hyginus, Lachmann kiadása 85. l.

** Salamon Budapest története II. 265.

*** A celta veredusból lett a németeknek még mai nap is élő szava «Pferd». Hyginusnak e neve-

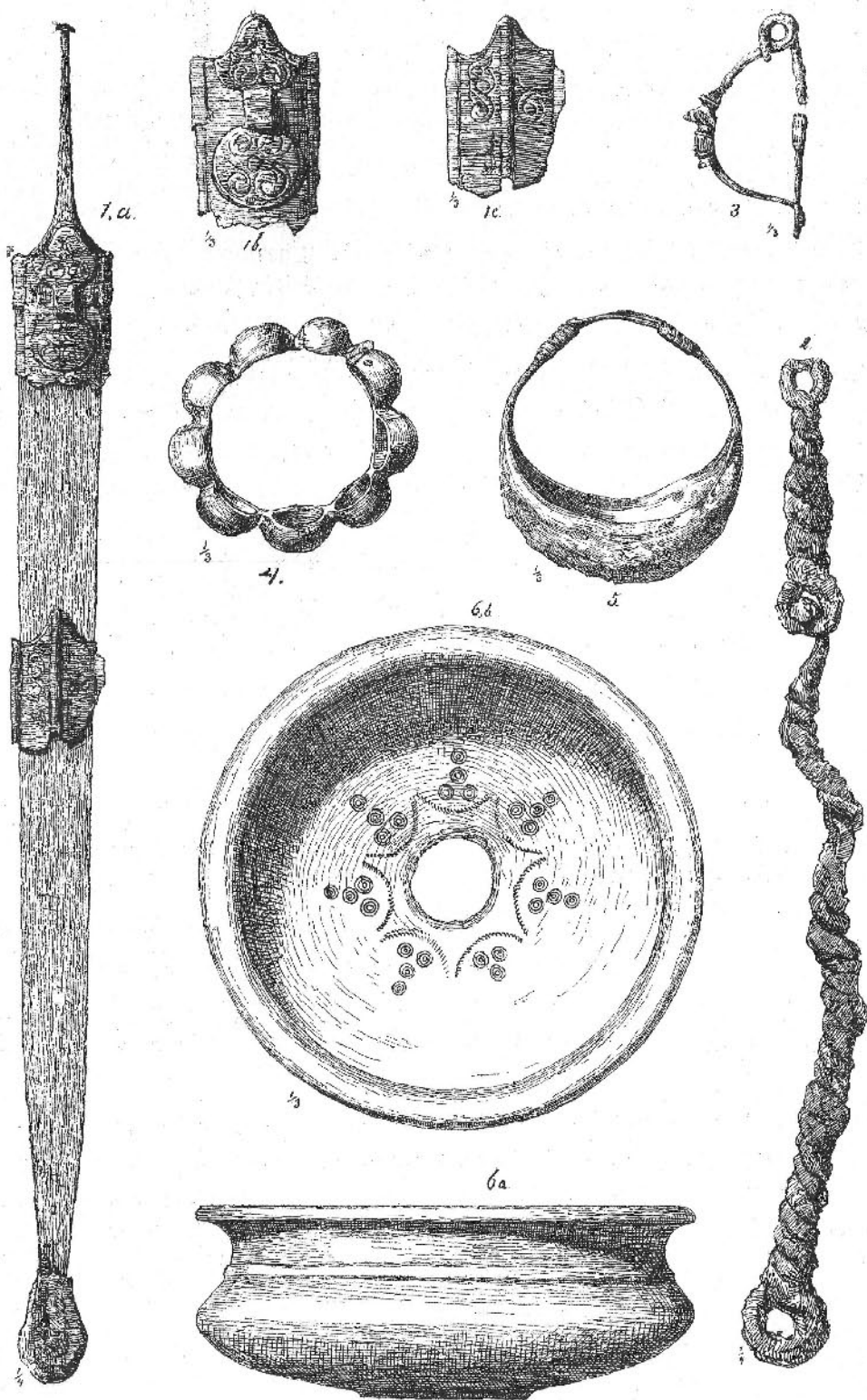
Figurális bronzdiszek (1—6.) és áttört művű trombitás mustrájú korongok (7, 8, 9.) a sár-szentmiklósi sírleletből. Az emberi és állati diszek is pannoniai készítményeknek látszanak. V. ö. A. É. 1890. X. 115.

Ugyanazon sírok és domborművek, melyek a benszülöttek mindennapi életére adnak oly érdekes fölvilágosításokat és oly becses járulékokkal egészítik ki az írók adatait, a belföldiek öltözetét is szemünk elé állítják. A mi a férfi öltönyt illeti, más volt a férfiak öltöze a római időszak előtt és másnak ismerjük a rómaiak századaiban. A perkátai sírok úgy tüntetik föl a belföldieket, mint a kik az ős celta ízlést követik. Europaszerte ismerjük ez ízlés maradványait; az *craviscus*oké nem igen különbözik a többi pannoniai celta szomszédokétól. A mi az öltözetből könnyebben ment veszendőbe nem maradt fön; nem tudjuk födték-e fejüket és hogyan, alsó és felső öltönyükről is csak annyit mondhatunk, hogy nadrágban jártak és czipő borította lábukat. Csak a fémből való fegyverek és ékszerek ismeretesek, melyek a férfi teljes felszerelését kiegészítették. Bemutatjuk (65. l.) a hosszú, puha vasból készült fegyvereket, melyeknek pléhüvelyein a La Tène ízlés jellemző trombita motivumaival találkozunk. A hajító dárda és lándsa szintén vasból való, előbbi keskenyebb, másika szélesebb szárnyú, a köpüt néha ferdén futó vonalas díszek ékítik. A paizsot kívül közepén hólyagos vagy csúcsba futó dudor védi. Vasláncz lapított tagokból, melyeken néha bevert pontok és vonalak vannak. A ruhát kapocscsal tűzték össze, mely bronzból vagy vasból készült. Ismerjük a fibulák jellemző idomait, melyek a különböző korszakokban más-más formát öltöttek. Férfi sírokban néha karpereczek is akadnak, melyek hol bronzból, hol vasból készültek, fölületük síma vagy külsején gömböcsös.

A római időszakról a domborművek adnak hírt. Ezeken a benszülöttek már többnyire római módon öltözködnek, de nélkülözik a hajdani fegyverkezést. Föl kell tennünk, hogy a római hadiszolgálat kiszorította az ősi fegyvereket és egyenruha lépett a régi öltözet helyébe. Valószínű, hogy a nép széles rétegeiben a római góczpontoktól távol lakók, a földművelők és mesteremberek öltöze nem változott, de ez iránt nem adhatunk biztos hírt, csak azokat a lovas vagy gyalog legényeket ismerjük, kik a domborművek alsó mezején jelenkeznek, vagy hitvestársukkal és egyéb családbélivel a kő főmezejében félnagyságban, térdképekben vannak ábrázolva. Ezek fölvelték a római lovaság öltönyét, illetőleg a rómaiak polgári ruháját; kardot, fegyvert csak akkor hordanak, ha katonai szolgálatban állottak.

A sírleletek e korban nem igen egészítik ki a domborművek képeit, az öltözetből egyebet nem lelünk bennök, mint legfőlebb fibulát, mely mint a romанизált öltözet ékítménye, szintén az egyetemleges római idomot vette föl, mely a

zetes helye kikerülte Schrader figyelmét, mikor «Lingv.-hist. Forschungen» művében a celták nyelvéből ismeretes lóra s szekerekre vonatkozó kifejezéseket taglalja I. köt. 24 l.

La Tène ízlésű kard (1a. b. c.), vasláncz (2), bronzfibula (3), bronzkarpercek (4, 5) és cserépedény (6a. b.) a győri muzeumban.

II—III. századokban korábbi formának összezsugorodott átalakulása a III. és IV. században pedig az ismeretes T fibulának kevésbé változatos idoma. Sem az egyik, sem a másik idom nem vesz föl a pannoniai benszülötteknél helyi jelleget, tehát azt kell hinnünk, hogy a férfi ékszerek dolgában az általános római gyártmányok kiszorították a helyi ízlést s az annak szolgáló ipart.

Sokkal állandóbban maradt meg a benszülött asszonyok divatja, legalább arra mutat az a körülmény, hogy római öltözetű férjük, testvérük mellett nemzeti viseletükben jelenkeznek a belföldi asszonyok és mivel szokás volt, hogy teljes ünnepi díszükben ábrázolja őket a szobrász, azért az ékszereiket is pontosan ismerjük. E helyütt első sorban a gellérthegyi és óbudai sírtáblák érdekelnének bennünket, de vannak ily costümképek az ország más vidékeiről is.*

Talán legteljesebben látjuk e pannoniai öltözetet Patevilla és rokonai sírtábláján. Három nő ül egymás mellett s egy kis gyerek áll a legszélső mellett. Világosan van megkülönböztetve a földig érő alsó ruha, a felső, mely csak bokáig ér és melyet az öv szorít a derékhez; a felső öltöny hosszú szűk újjas és a középső matronán még rojtos kötény is van. Magas fejkötő fűdi el a magasra fésült haját és fátyolféle van a fejkötőre hátul föl húzva s csüng onnan alá mindkét vállra. Az ékszerek között legszembe tűnőbb a két vállfibula, mely a jól ismert pátkai és aszári fibulák idomát követi. A középső asszony nyakán kétféle díszet látunk, mintha ruhája nyakkörűli szélét valami lánczféle szegélyezné és torques is lóg a mellére, míg a két fiatalabbnak látszó hölgy nyakán csomós karika van. Mind a három nő felső karján karika és mindegyik kéztőn egy-egy kettős hajlású karperecz domborodik ki.

Ugyanily díszes Vadilacus nejének öltözete, ez is aquincumi hölgy volt, a síremlékét Ó-Budán lelték és ugyanonnan került elé a n. muzeumban őrzött, barbár női mellképet feltűntető emlékkő. Brogimara és Jantuna gellérthegyi emlékeit már egy korábbi szakaszban tárgyaltuk, itt újból idézzük a két eraviscus hölgyet ünnepi díszé miatt.

Ismerünk ily népviseleti domborképeket Ó-Szőnyről és Promontorról, nagyon érdekes a szomori (Komáromm.) emlék, van egy Székesfejérvárott, egy hasonló került Pécsről a n. muzeumba, ismét más Kékkútról (Zalam.) származik és mindezekhez, melyek régóta ismeretesek, most először csatoljuk két oly emlék képét, mely még nem volt közzétéve. Az egyiket a bold. Várady József pátyi birtokos ajándékozta a n. muzeumnak. Sokáig ékítette a zsámbéki kőhid egyik pillérét. Durva faragvány ugyan és föntartása sem kedvező, de érdekes, mert két benszülöttet látunk rajta, a férj a középső mezőben szekéren ülve van ábrá-

* Lásd A. É. 1880. XIV. k. 308—316.

Domborműves kőábrák Zsámbékról a n. múzeumban.

zolva s a felső mezőben ismételten látjuk mellképét és mellette teljes népszerű díszében nejét; a föliratos mező annyira kopott, hogy a két eraviscus kilétét nem tudhatjuk. Szintén csonka és durva az alsó dörgicsei emlék vörös homokkőből (69. l.). Ez az eraviscusok szomszédjaihoz vezet. Barbár hölgy két férfi alak között, ugyanoly válltűkkel és ugyanazon fejkötőben jelenkezik, melyeket az eraviscus hölgyeknél tapasztaltunk. Nyakán bütykös fölületű karika, minőket dunántúli sirokból többször találtunk. Az alsó mezőben még egyszer látjuk az egész társaságot; a főhős középett lóháton, lándsájával ledöfi a térdre borult ellenséget, balra rövid köpenyben, kocsifékkal kezében áll társa és jobbra háromlábú asztal mögött áll, kenyérrel (?) kezeiben a nő ugyanoly öltözetben mint a felső mezőben. Végül ismét az eraviscusok földjére térünk vissza és adjuk a híres dunaföldvári pilléres kőtábla képét.* (71. l.) Ez vagy egy nagyobbyszerű sírépület egyik oldalfala, vagy boltnak a czégtáblája.

Mindkét esetben ugyanegy az értelme, az eraviscus korcsmárosné tálban kedvencz malaczpecsenyét, malaczfőt hord. Öltözete teljesebb mint a bemutatott népviseleti képek ábrázolják, mert a sajátságos kivágott czipőkkel ismerkedünk és látjuk, mikép voltak a nagy vállfibulák a felső ruhába tűzve. Ezuttal azt is látjuk hogy mikép tűzi össze a mellén ketté váló alsó ruháját apróbb fibulával, melynek formáját már ismerjük, férfiak is éltek vele.

E barbár népdivatról azelőtt azt hittük, hogy Pannoniára szorítkozott, újabban elvétele más vidékeken is, hol celták laktak, akadtak ily costümös alakú domborkövek, egyet Bajorország keleti részéből a bajor n. muzeum őriz s így azt mondhatjuk, hogy ez a sajátságos népviselet a celták ősi divatát képviseli, mely azonban később itt-ott kiveszett és legtovább a mi tájainkon az eraviscus asszonyoknál tartotta fön magát.

Mint láttuk, az eraviscus nép sír táblái és a temetőikből fölszínre került emlékek sok tekintetben sajátságos ízléssel és a rómaiakétól különváló szokásokkal ismertettek. Ez emlékek maguk arról tanuskodnak, hogy a félezredéven túl ősi falvaikban meglehetősen sűrűn tanyázó nép *maga állította elé mindazt, a miben sajátos egyénisége mutatkozik, sőt egyes emlékek nagy technikai ügyességükről is tanuskodnak.*

A kocsiszerkesztés és kovácmesterség dolgában oly fokot értek el, mely napjainkban is elismerésre készíti a szakembert. Gaul tanár az előbbieken bemutatott eraviscus kocsikról szóló értekezéseit ezzel a nyilatkozattal fejezi be: «Kénytelen vagyok azonban ezen tanulmányok után elismerni, hogy

* Először közzétették A. É. 1885. V. köt. 31. l. — Utóbb megjelent az Osztr.-magyar monarchia képekben stb. című műben.

Domborműves kőemlék Alsó-Dörgicséről. A nemzeti múzeumban.

ép oly magas fokon, a milyenén állottak akkoriban a klasszikus népek a művészet és iparművészet terén, ugyanoly polczon lehettek az ókor azon népei, kik ezen kocsikat készítették a technika terén».* Hasonlót mondhatunk a bronz és nemes fémek földolgozásában való jártasságukat illetőleg. A Kr. előtti IV. és III. századra nézve alig szükséges a barbárok bámulatos ügyességére arany- és ezüstékszerek készítésében mást idézni, mint a regelyi (Tolnam.) sáncz környékén lelt filigrános és figurális aranygömböket és ezütlánczokat.* A későbbi korra nézve pedig, mikor már a domborművek ellenőrzése mellett koczkáztatunk ily állításokat, ott vannak a pátkai sírmezőről származó remek ezüstfibulák,** melyek előkelő belföldi nő vállait díszíthették. Ugyanez a fibulaforma főnmaradt a közhasználatra szánt számos kevésbé jeles, de mindig jellemző példányban. Ez a sajátsterű fibulaforma egy régibb, a korai La Tène ízlés idején általánosabban divó váltú idomának dunántúli helyi fejlődése és már más alkalommal utaltam reá, hogy azt indokoltan pannoniai fibulának nevezhetjük és mivel leg-sűrűbben az eraviscusok sírtábláin látjuk, nem tartom túlzásnak, hogyha e typus kiképzésében nekik főszerepet tulajdonítunk. Az ékszerek sorában említést igényel még a félgömbökből alakított karperecz, minővel emlékeken és valóságban is sűrűn találkozunk. E karperecz alapidoma megvan a Hallstatt ízlésében, itt legfőlebb üres félgömbű tagjaik néha túltengő nagysága ötlík szemünkbe.

Az előkelőbb háztartásokban igényelt bronzedényeket, minőre a nagyloóki, tétényi és sárszentmihályi sírkertekben akadtunk, importált római minták szerint készítették. Az aszári kincs ugyan asalus emberé volt, tehát a szomszéd törzs földjén állott használatban, de legyen szabad itt erre is hivatkozni, mert merítő csészéin és edényein CARATVSV benszültött bélyegét látjuk, bár máskülönben teljesen a Pompejiből s más classikus helyekről ismert edények formáját követik.***

Az agyagművességben nem emelkedtek oly magaslatra. Soh'se érték el a belföldiek az arretiumi specialitásokat, a remek terra sigillata edényeket. De utánozták és ha eltekintünk attól, hogy sem a máz fényével, sem a dús figurális díszítéssel nem képesek lépést tartani, még mindig akad dicsérni való, nevezetesen az anyag finom földolgozása és gondos égetése, az edények falainak vékonysága, kellemes idoma s néha egy-egy kidomborodó vonalakkból és pontokból reá illesztett ékítés is hívja föl figyelmünket. Azonban nem lehetünk egész biztosak, hogy ezen fajta cserépárúk rómaiaktól vagy benszültöttektől erednek-e; azt sem tudhatjuk, hogy p. o. egy terra sigillata edény mechanikus

* A. É. 1890, X. 126.

** A. É. 1891, XI. 279.

*** A. É. 1883, V. 26. l.

Eraviscus asszony, domborműves kőemlék Dunaföldváról. A nemzeti muzeumban.

lenyomatát képviselő minta belföldiek ügyességének tulajdonítható-e, avagy az edényeknek mázzal való borítását, melylyel Pannoniában csakúgy mint Galliában elég sűrűn találkozunk, helybeliek vívmányának tekinthetjük-e? Mindez esetekben talán a császárok cserépműves gyáraiban működő sokfelől összehozott rabszolgasereg kísérleteivel állunk szemben.

Több joggal valljuk belföldi barbárok készítményeinek a kelenföldi és érdi, továbbá a pátkai edényeket, mert a hol egész néposztályok mindennapi szükségleteire szolgáló iparcikkekről van szó, ott ősidők óta önálló belföldi népipart kell föltételezni, mely azonban az idők folyamában a magasabb osztályoknál tért foglaló római ízlés mintái után módosul s azt iparkodik utánozni. Egész biztosan csak azokat a szürke agyagú gyártmányokat vindikálhatjuk a barbároknak, melyeknél vagy a készítő celta neve és sajátzerű ízlése vagy más, nem római jelzések engednek helyi eredetre következtetni.

A belföldi gyárosok közül legjobban RESATVS-nak ismerjük nevét és készítményeit. Aquincumban és környékén többször akadtunk jegyére* tálcza-aljakon és egyéb töredékeken, melyek mindig szürkés, gondosan iszapolt agyagból készültek és néha laposan belényomott növény- vagy egyéb ékítményekkel díszítvék.

* Vsd. ő. A. É. 1882, II. k. 61. és 63. l. és A. É. 1883, III. k. 22. l.

AZ ÉPÍTKEZÉS AQUINCUMBAN.

IRTA

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

A mennyire a kelták kulturviszonyait ismerjük, nem lehet kétség, hogy az *eraviscus* néptörzsnek is, melyet a megszálló római csapatok a Duna jobbparti vidékén találtak megtelepedve, megerősített helye volt. Hogy mely ponton állott, legfőlebb gyanítani lehet. Sehol semmi biztos nyoma nem maradt. Valószínűleg földsánczok és árkok alkották. Ép oly kevésbé maradt fenn valami azokból a lakótelepekből, falvakból, a melyekben szétszórva a néptörzs tagjai laktak. Ezek sem igen lehettek szilárd kőből épültek. Vagy teljesen elpusztultak vagy pedig a római befolyás alatt átalakultak. Ha a római kori emlékek egyikén-másikán egyes jelek megállapíthatók is, melyek az *eraviscusok* szokásaira, ruházatára vezethetők vissza, a legcsekélyebb valószínűség sem szól a mellett, hogy bármelyes traditio befolyással lett volna azon épületek létrejöttében, melyek a római korból reánk maradtak. A rómaiak kifejlett építkezése szükségkép oly magasan fölötte állott a kelta korabelinek, hogy teljesen homályba szorította. Ily szempontból építményeinken valami sajátzerűséget keresni, bizonyára elhibázott dolog volna.

Ezért az építkezés jellege Aquincumban egészen még sem volt ugyanaz, mint Itáliában. A helyi viszonyok, nevezetesen a rendelkezésre álló építési anyag, a szakképzettség fogyatékosága, többnyire a felületesség is, továbbá az éghajlat, mindenekfelett pedig a lakosság szerényebb igényei mindmegannyi tényezők voltak, melyek építményeinknek ha nem is a lényegben, némi lokális jelleget kölcsönöztek. Azon három dolgozatom, melyek az előző években megjelentek,* részletes leírását tartalmazta az egyes épületeknek. Szó volt a *mithraeumról*, az *amphitheatrumról*, a *fürdőkről*, a *vásárpiachról* s egyéb középületekről és a lakóházakról. A jelen dolgozatom célja, hogy mindazon építészeti sajátságokról adjak számot, melyek ezen épületeken, eltekintve sajátlagos rendeltetésüktől, közösek.

* A legújabb aquincumi ásások, 1887—1888. — Az aquincumi ásások, 1882—1884 és 1889. — Az aquincumi *amphitheatrum*. — Mind a három dolgozat »Budapest Régiségei» I—III. kötetekben található.

Pompeiiben lényegileg az építkezési mód lelkiismeretes megfigyelése tette lehetővé, hogy a város építésének történetét megállapítsák. Aquincumban erről nem lehet szó. Az amphitheatrum, mely valószínűleg már a II. század első felében épült, tehát egyike a legrégebb épületeknek, az építkezési módra nézve azonos a többi épületekkel, a melyeknek java része pedig kétségkívül sokkal később keletkezett. A mily sajnós e körülmény, annyival inkább megkönnyíti a tárgyalás menetét. Az összes épületeket egybefoglalhatjuk.

1. AZ ÉPÍTÉSI ANYAG.

Azon tényezők sorában, melyeknek Aquincum a maga felvirágzását köszönhetette, kétségkívül nem az utolsó helyet foglalja el az a bőség, melyet a környék hegységei alkalmas építési anyagban nyújtottak. Hogy mennyire fontos tényező volt ez a rómaiak szemében, elég Salamon találó észleletére * emlékeztetnem, mely szerint a Duna-Tisza közét, bármennyire érdekében állott Dacia meghódítása óta, Róma mégsem szállotta meg, mert ott sem utainak, sem táborainak, sem városainak felépítéséhez nem kaphatta meg a szükséges anyagot. Mai nap is csak köves vidéken találunk nagyobb szabású városokat. Vályogból a római nép nem épített, hogy pedig égetett téglát használhasson, fára volt szüksége, ezt azonban az Alföldön nem találhatta.

Romjaink általános jellegét a mésző adja meg, vagyis az a kőfaj, mely úgyszólván az összes budai hegyeket alkotja. Bár tudtommal eddig sehol sem sikerült ezekben a római bányászat nyomait megállapítani, nem lehet kétség tárgya, hogy építményeinkhez ezek szolgáltatták a főanyagot. Miért hozták volna távolabbról, ha közelben kaphatták? A rómaiak által felhasznált *mészőkőfajok* tényleg ugyanazok, melyeket mai nap is ezekben bányásznak. Az egyik fajtája a *nummulit*, mely a kis Svábhegyen, a Szépvölgyben és Kalázon fordul elő. Mondhatni, kizárólag csakis idomtalan, kisebb-nagyobb darabokban, falak készítésére használták. A másik mészőkőfaj az *édesvízi*. Egyebek között Újlakon is fejtik. Ezzel is idomtalan darabokban, az előbbivel vegyesen a falakban felhasználva találkozunk. Nagyobb keménységénél fogva azonban főleg küszöbök, ajtófelek, oszlopok, párkányok, nemkülönben mindennemű emlékek, mint oltárok, sírlapok, koporsók és szobrok készítésére bizonyult alkalmasnak.

E két mészőkőfajon kívül, melyek, mint megjegyeztem, főanyagúl szolgáltak, akadunk más kőzetekre is. Ezek valamivel távolabbról kerültek, de oly tulajdon-

* Budapest története, I. 174—175. ll.

ságaik vannak, melyeknél fogva a mészkőnél bizonyos célokra alkalmasabbak. Ezek közé tartozik a hárshegyi *homokkő*, mely vörös vagy sárgás-barna színű. A mészkőnél sokkal könnyebben lévén megdolgozható, quaderek alakjában minden oly helyen, például sarkokon, hol gondosabb falakat szüksége fenforgott, előszeretettel alkalmazták. Sokkal praktikusabb előnye volt egy másik kőzetnek, s ezért elmentek még távolabb vidékre érte. Ez a szentendre-visegrádi hegysorból előkerült *trachyt*. A rómaiak nem nélkülözhatték, valahányszor fűtési berendezést kellett építeni. A mészkő erre a célra alkalmatlan volt, mert a hőség fölemésztette volna. A téglá meg költséges volt. A kemenczéket kivétel nélkül *trachyhasábok* alkotják. A legtöbb helyen a hypocaustum oszlopai is *trachytból* készültek. De felhasználták falak építésére is. Az országút mentén fekvő nagy fürdő *tepidariumának* és *caldariumának* falai a hypocaustum magasságáig, sőt helyenként azon fölül is, részben görgeteg *trachytból*, részben *trachyttuffból* épültek. Ez utóbbit négyszögű hasábok alakjában alkalmazták. Ugyanezen anyagból készült ívhajtásokkal is találkozunk e helyütt.

Más kőfajok, mint a felsoroltak, nem igen fordulnak elő épületeinkben. Ezek mellett szerepel azonban még a *tégla*, bár korántsem oly mértékben, mint a mennyire használhatóságánál fogva várhatnók. Napon szárított téglá nyomai teljesen hiányzanak. A téglák mind kiégettetek (*laterculi*). Legfőleg azonban egyes sarkokon s a falakban rétegenként alkalmazták, ez az eset is csak nagyobb szabású középületeknél van meg. Leggyakrabban a padozat s a hypocaustum oszlopainak előállításánál voltak használatosak.

A régi írók többféle téglafajról emlékeznek meg. Plinius és Vitruvius a legközönségesebbnek az ú. n. lydiai téglát ismerik. Másfél láb hosszú és 1 láb széles, tehát mintegy 44×29 cm. nagyságú volt. A tetrador téglá 16 római hüvelyk, a pentador 20 hüvelyk hosszú és széles volt. Palladius a bipedális téglát ajánlja, melynek hossza 2 lábra, szélessége 1 lábra és vastagsága egy hüvelykre rúgott.* Ezek voltak a közönséges fali téglák. Bizonyára nem lesz érdektelen, ha összehasonlításul az ásatások alkalmával eddig előkerült téglák méreteit közlöm.

A négyzetalakú vagy attól nem igen távol álló téglák méretei centiméterekben:

* 1 római láb (*Pes*) = 16 hüvelyk (*Digiti*) = 296 mm.
1 hüvelyk = 18,5 mm.

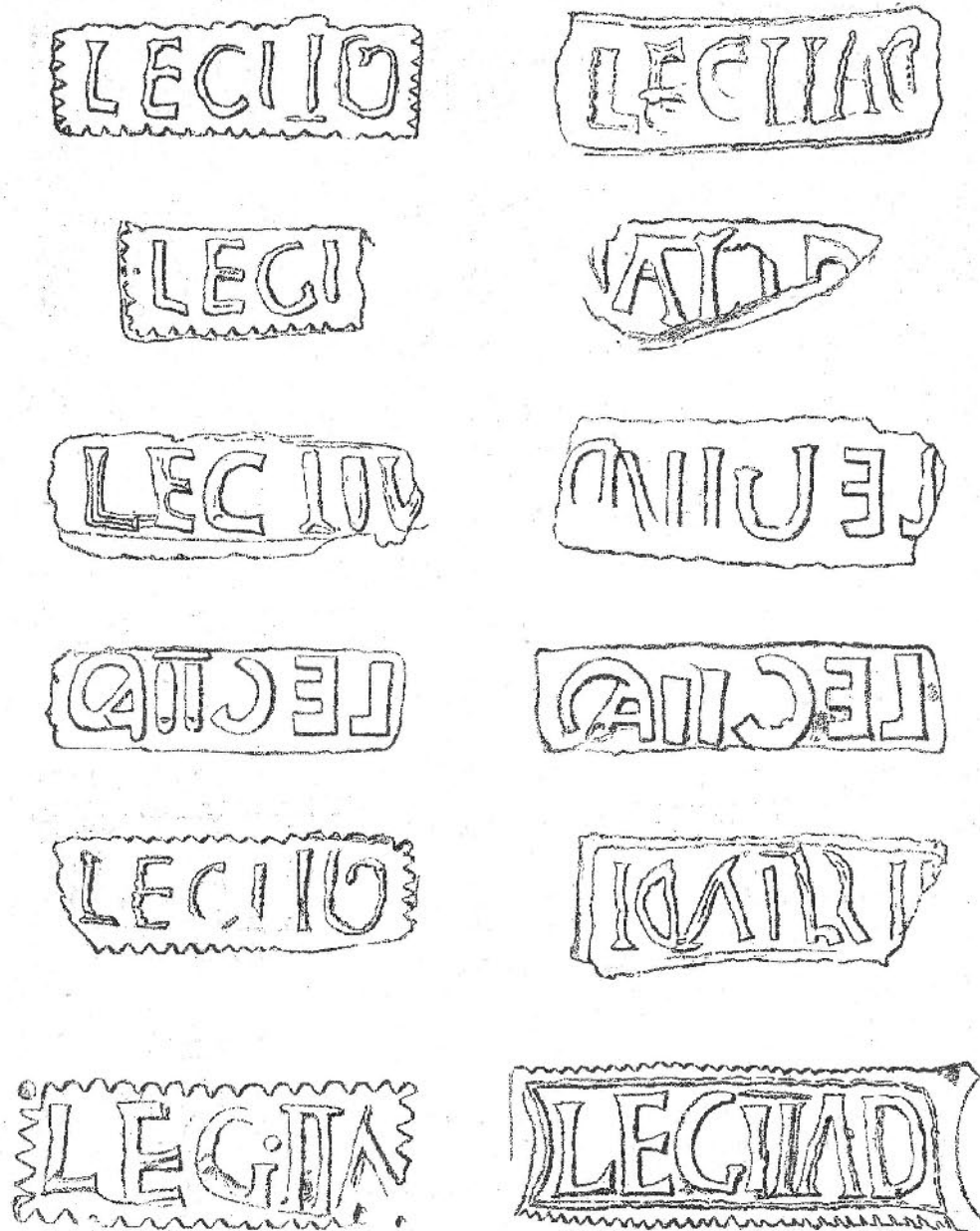
	Hosszuság	Szélesség	Vastagság
a) --- --- --- --- ---	17	16	50
b) --- --- --- --- ---	20	20	60
c) --- --- --- --- ---	21	21	60
d) --- --- --- --- ---	22	22	70
e) --- --- --- --- ---	23	21	60
f) --- --- --- --- ---	25	25	50
g) --- --- --- --- ---	26	26	50
h) --- --- --- --- ---	27	27	50—60
i) --- --- --- --- ---	27	26	50
j) --- --- --- --- ---	28	28	50
k) --- --- --- --- ---	29	29	40—60
l) --- --- --- --- ---	41	41	60
m) --- --- --- --- ---	55	55	75

A hosszényszögű téglák méretei centiméterekben:

	Hosszuság	Szélesség	Vastagság
a) --- --- --- --- ---	29	22	50
b) --- --- --- --- ---	38	27	50
c) --- --- --- --- ---	40	22	40
d) --- --- --- --- ---	40	27	50
e) --- --- --- --- ---	40	28	40—60
f) --- --- --- --- ---	41	28	50
g) --- --- --- --- ---	41	29	60
h) --- --- --- --- ---	42	28	50
i) --- --- --- --- ---	42	29	50
j) --- --- --- --- ---	42	30	50
k) --- --- --- --- ---	43	30	50
l) --- --- --- --- ---	46	31	50

Különös érdeket nyernek a római téglák akkor, ha bélyegekkel vannak ellátva. Megtudjuk ugyanis ezekből, miféle gyárból kerültek ki. A tégláinkon látható bélyegek túlnyomó részben az Aquincumban századokig állomásozó *legio II adiutrix* nevét tüntetik föl. Más nevek elég ritkák, világos bizonyítékául annak, hogy épületeinkhez a téglá-anyagot első sorban a katonaság szállította.

A tégláinkon észlelhető bélyegek jellemzőbb típusait közlöm az 1. és 2. sz. alatt két lapon.

1. Téglabélyegek $\frac{1}{2}$ nagyságban.

2. Téglabélyegek $\frac{1}{2}$ nagyságban.

A téglák előállítására használt agyag kivétel nélkül kitünő. Provenienciáját ugyan pontosan meg nem állapíthatjuk, több mint bizonyos, hogy a közelből való, talán ugyanazon helyekről, a hol ma is, t. i. a Victoria és az I. ó-budai részvénytársaság téglagyáraiban a kitünő ó-budai téglát készítik. Hogy a római téglá mindamellett kitünőbb, mint a mai, oka az agyag kezelésében, nemkülönben a gondosabb kiégetésben keresendő.

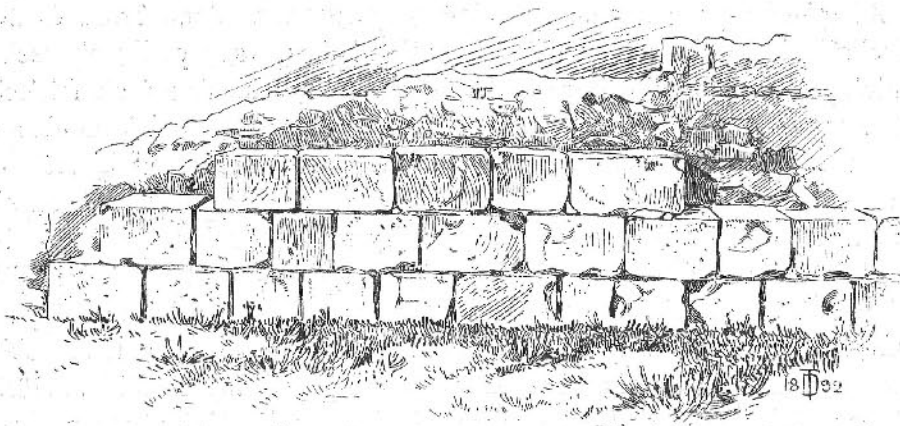
Építkezésünkben különös fontossággal bírt a *mészhabarcs*. Hogy a természetes kövekből álló falak szilárdak legyenek, nemcsak jó, hanem sok mészhabarcs is kellett. Alkotó részei közönségesen a mész és a Duna medréből kikotort kavics, sohasem homok. A vízálló helyeken, például a medenczéknel az oldalak beburkolására a mész közé többé-kevésbé apróra tört tégladarabokat keverték.

Az építési anyagokhoz tartozik végül még a fa, vas, ólom, bronz és üveg is. Ezekről nincs mit mondanunk. Vagy elporladtak, vagy pedig oly csekély maradványok állanak belőlük rendelkezésünkre, hogy alkalmazásuk feltételeit részletesebben meg nem állapíthatjuk. Befejezésül nem hagyhatjuk azonban szó nélkül a *márványt*. Ezen anyagból faragott építészeti részlet eddig még nem került s valószínűleg nem is fog napfényre kerülni. E célra megtette viszonyaink között a mészkö is a szolgálatot. Elég gyakran találkozunk azonban márványlemezek töredékeivel. Alkalmazásuk módjáról alább lesz szó. E helyütt főleg annak a körülménynak constataálására szorítkozom, hogy a lelt márványfajok között nincs egy sem, melynek hazai eredete minden kétségen felül bebizonyítható volna. Ellenben tény, hogy a legtöbbnek hazája messze földön, Görögországban, Kis-Ázsiában, Egyiptomban stb. keresendő. Különösen gyakori a *cipollino*. Tekintve, hogy a föllelt darabok egytől-egyig igénytelen töredékek, úgy kellett lenni, hogy valamint Pompeiiben, úgy nálunk még inkább azon maradványokkal kellett beérni, melyeket Rómában a nagy építkezések alkalmával kiselejtezték s aztán a provinciákba szállítottak.

2. A FALAK SZERKEZETE.

Kérdés immár, mi módon használták fel Aquincumban a fennebb elősorolt kő- és téglanemeket falak készítésére. A legtökéletesebb falszerkezet az, melyhez szabályos négyszögű kőhasábok vétetnek igénybe. A quadereket oly formán rakták egymásra, hogy az egyik réteg darabjai a fal vastagságát átkötik, a másikéi pedig a fal hosszában vannak fektetve. Ily *quadderrakattal* találkozunk Róma középületein a *respublica* korából s a császárkor első két századából. Magától értetődik, hogy ez a falszerkezet egyúttal a legköltségesebb.

Aquincum épületei között nincs egy sem, mely e módon épült volna. Legfőlebb egyik-másik épület egy-egy részén találkozunk vele. A legnagyobb arányú s a leghatalmasabban készült quaderrakatot tünteti fel az amphitheatrum belső körfala, a podium (3. ábra). Itt is azonban csak a podiumnak az arenára néző felét alkotják quaderek. Az északi oldal egész vonalán fennállanak még maradványai. A déli oldalon ellenben egyetlen egy quaderkő sem került napfényre a maga helyén. Az egyes quaderek hárshgyi homokkőből valók, mely tudvalevőleg a mészkőnél sokkal könnyebben megdolgozható. Az egyes rétegek magassága 60 cm. Nem lévén az egész falazat quaderekből építve, a váltakozó rétegzés szüksége sem foroghatott annyira fenn. A quaderek hossza 50—60 cm.

3. ábra.

között váltakozik. Mégis úgy vannak egymásra rakva, hogy a rétegek merőleges rései nem estek egy vonalba, vagyis a fal szabályszerűen kötve volt.

Lényegében ugyanazt a rétegezést találjuk tehát e helyütt alkalmazva, melyet a régiek (Plinius, H. N. XXXVI, 51) *isodomos*-nak neveztek. Az oly falazat neve, melynek magvát kisebb-nagyobb terméskő és vakolat képezte, s csak a két küllapját quaderrakat borította, *emplectos* (Plinius, XXXVI és Vitruvius, 11, 8) volt. Amphitheatrumunk podiumát, a mennyiben csak egyik belső felét fedi a quaderrakat, e szerint fél *emplectos*-nak nevezhetnők. Az *emplectos* falszerkezet csak akkor felelt meg céljának, ha a quaderrakat egyes tagjai a falat egész vastagságában átfogták. Nálunk ez nem az eset. A két falfél csak annyiban függ össze, a mennyiben a belső falazat terméskövei belenyúlnek az *isodomos* réseibe. A kötés e lazaságánál fogva tehát inkább két egymás mellé épített falról beszélhetünk, mint egyetlen falazatról.

A quaderrakátnak a mellett, hogy a legerősebb nemű falszerkezetet alkotta, az az előnye is megvolt, hogy nem szorult díszítő vakolatburkolatra. Jól lehet a hárshegyi homokkő e célra kevésbé alkalmas, mert felülete simára ki nem dolgozható, mégis meghagyták eredetiségében. Hogy a podium belső fal-színé nem volt vakolat alá rejtve, kétségtelen. Több helyütt ugyan a festés

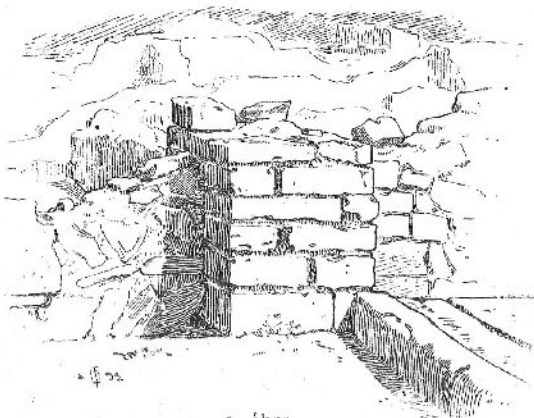

4. ábra.

nyomai mutatkoznak, de ezt a régieknek a polychromia iránti érzékük könnyen megfejtí.

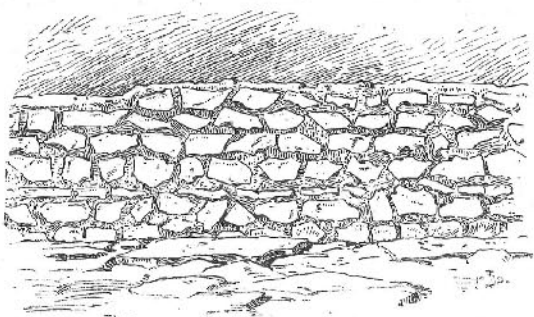
Egyébként szabályosan négyszögre megfaragott kövek alkalmazására csak ott akadunk épületeinken, hol nagyobb biztosságra törekedtek. Ennek szükségessége főleg a sarkokon mutatkozott. Egyik-másik helyen a sarkokat hihetetlen nagyságú mészkőtömbök alkotják, így a nagy fürdő északkeleti, a palæstra délkeleti sarkait, stb. Ugyancsak a nagy fürdőben a tepidarium apsisát határoló pillérek hatalmas trachyttuffquaderekből állanak (4. ábra). Rendszerint azonban

beérték kisebb darabokkal. Arra sem néztek igen, vajjon ezek mind egyformák. E célra a mészkőnek épügy, mint a hárshegyi homokkőnek vették hasznát. Mégis gyakoribb az utóbbi. A kettős beosztású fürdőben a kiugró sarkokon

5. ábra.

átlag homokkőquaderekkel találkozunk. Az egyes darabok vastagsága 20—30 cm. között változik. A szomszédos ház sarkai ellenben mészkőből épültek (5. ábra).

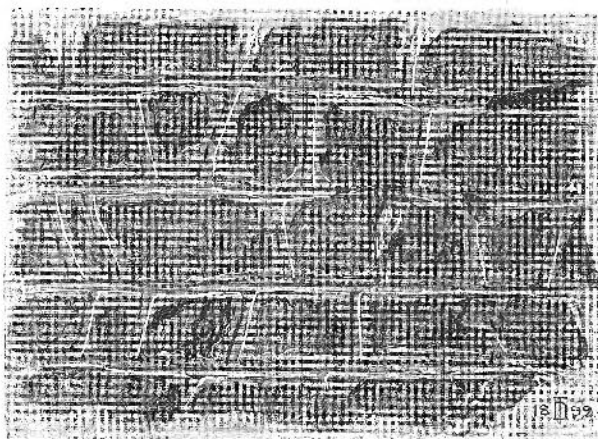

6. ábra.

A falak sarkai egész vastagságukban rendszerint csak az esetben állanak quaderekből, ha e célra nagy kőtömbeket használtak fel. Egy-egy kőquader ilyenkor olyan széles, mint maga a fal. Kisebb faragott kövek felhasználása esetén azonban ezek, ha csak pillérről nincs szó, legfőlebb a fal egy részét teszik ki. Többé-kevésbé nyúlnak bele a faltestbe s mert nem egyforma szélesek, a kötés mindenütt kielégítő.

Egész falakat, melyeknek oldalait burkolatquaderek (*parements*) képezik, csak a nagy fürdőben találunk. Itt a tepidarium és caldarium oldalfalait a hypocaustum magasságáig trachyttuffquaderek fedik. Hosszúságuk ugyan nem egyforma, 15 és 20 cm. között változik, de magasságuk ugyanaz, tehát a rétegek is egyformák.

A quaderrakat, lett légyen az egész faltest olyan, vagy csak mint burkolat szerepelt légyen, építkezésünkben kivételes. Az *opus reticulatum*-nak épenséggel nincs nyoma. Bármennyire közkedveltségű volt ez a falnem Itáliában, nálunk nem honosodhatott meg. Apró kockákból állván, melyeket a faltestbe hálószerűen illesztettek, e célra sem a mészkő, sem a trachyt nem volt alkalmas, mert egyik sem dolgozható meg könnyen.

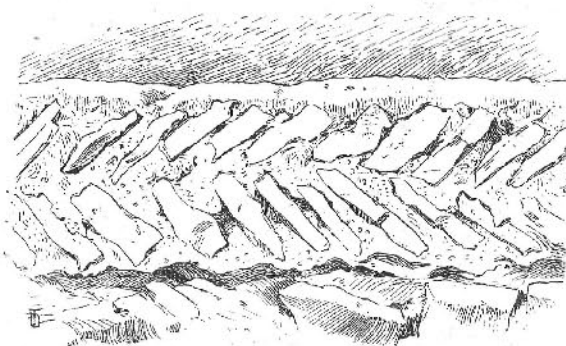

7. ábra.

Viszonyainknak a legmegfelelőbb falnem az ú. n. *opus incertum* volt. Ebből állanak majdnem összes falaink. Jobbadán a mészkövet használták fel e célra, egy-egy homokkődarabbal csak elvétve találkozunk. Az egyes darabok a megdolgozás kevés nyomát árulják el. A legtöbbet úgy illesztették be a falba, a mint a bányában apróra törték. A kalapáccsal legfőleg felületesen hozzáfűrték, az egyenlőtlenségeket a mészhabarccsal simították ki. Két körülményre mégis figyeltek. A falszín előállítására a nagyobb darabokat alkalmazták, még pedig azokat, melyeknek egyik-másik lapja elég egyenletes és sima volt. Ezt helyezték kifelé. Ezen szélső kődarabok hossza 10—30 cm. magassága 5—15 cm. A másik szempont, melyre Aquincum építőmesterei ügyeltek, az volt, hogy ezen terméskövek lehetőleg vízszintes rétegekben helyeztessenek el

(6. ábra). Helyenként tényleg az opus incertum szerkezete olyan, hogy a quadrakatot megközelíti. Hogy a hasonlat még teljesebb legyen, kívül a rések mentén a vakolathabarcot fapálczával egyenesre simították (7. ábra). Mint könnyű belátni, az ily fal előállításához a legtöbb mészhabarc kellett s ennek kötőerejétől függött elsősorban azután a fal szilárdsága. A ma még fennálló falmaradványok tanúbizonyságot nyújtanak, hogy a római a leghitványabb kődarabokból is mily szilárdan képes volt építkezni. Éles szeme minden egyes kődarabnak megtalálta a maga helyét. A mai kor, midőn az építkezésnél a főelv a gyorsaság, ezzel az anyaggal nem tudna boldogulni.

Bár épületeinken csak szórványosan fordul elő, de merő a római építkezésre jellemző, említést érdemel az ú. n. *opus spicatum* is. Azon hasonlatosságtól kapta a nevét, melyet a kalász szemének elrendezéséhez mutat. A vízszintes

8. ábra.

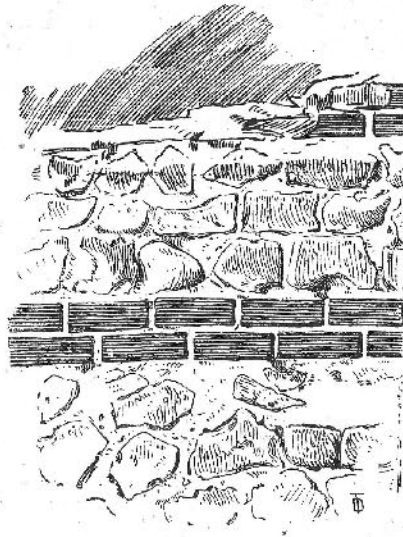
rétegek egyikében a kődarabok jobbra, a másikban balra dőlve vannak elhelyezve. Tökéletessége attól függött, mennyiben szabályos alakú kölemezek állottak rendelkezésre. A legtökéletesebb opus spicatumot téglából lehetett előállítani. Ilyen falrészlet az, melylyel utólag a nagy fürdő caldariumának apsisát elrekesztették. Terméskőből készült opus spicatum-féle falakat legnagyobb számmal a mithraeum melletti lakóház mutathat fel. Ezek egyikét tünteti fel a 8. ábra.

Bizonyos speciális esetben a görgeteg trachytköveknek is jó hasznát vették. Ilyen anyagból vannak részben a nagy fürdő tepidariumának és caldariumának, részben a laconicum középső helyiségének oldalfalai építve. Az utóbbi helyen maga a falépitmény készült belőlök, a fürdőben, úgy látszik, csak a hypocaustum magasságáig ér a görgeteg falazat. Ugyanazon okból használták fel, mint a trachyttuffot; a görgeteg trachytdarabok, miként a falak jelenlegi állapota bizo-

nyítja, még inkább ellentállottak a hőség behatásának, mint a trachyttuff. Az építkezés ezen anyaggal nem igen lehetett könnyű. Igen sok s-kitűnő-mészhabarcs kellett hozzá. A réteges falazás a kövek idomtalansága miatt szinte lehetetlen volt. Pedig ez minden szilárd falnak az alapja. Úgy segítettek tehát magukon, hogy bizonyos magasságokban egy vagy két sor téglával állították helyre a vízegyent. Számos ily példával találkozunk a nagy fürdő caldariumában (9. ábra).

Tisztán téglából épült falak nincsenek romjaink közt. Legnagyobb mértékben még a nagy fürdőben alkalmazták a téglát, de itt is csak jobbadán a sarkok előállításánál. A császárkor II. s következő századaiban divatozó építkezés, melynél a téglát burkolatként alkalmazták, míg a fal magvát törmelék alkotta, nálunk nincs képviselve. A téglát, mint alább látni fogjuk, egyrészt a hypocaustumok, másrészt az egyes helyiségek belső kiállításánál, nevezetesen a padlók szerkesztésében játszott nálunk különös szerepet.

Végül meg kell röviden emlékeznünk a favázás falakról (Fachwerk). Szól róla Vitruvius is (II. 8.) s olyannak írja le, mely egyrészt az építkezés gyorsaságát lehetővé teszi, másrészt pedig, mert a falak ez esetben igen vékonyak lehetnek, a térfogatnyerés szempontjából előnyös. Főleg az emeleti válaszfalak előállítására kellett czélszerűnek bizonyúlnia. Romjaink közt ez idő szerint a favázás falazásnak legkisebb maradványát sem vagyunk képesek ugyan felmutatni, de hogy alkalmazásra talált, határozott jelek utalnak reá. A magánfürdővel ellátott lakóház hátsó részében feltűnő vékonyságú falak kerültek napfényre. Alig 30 cm. vastagok, opus incertumból valók, tehát semmiesetre húzhatták fel 2—3 méternyi magasságig. A látható falmaradványok egyedül a basist képezhették, melyen a faszerkezetű fal nyugodott. Legalább csak így érthető, hogy e falak, melyek egytől-egyig válaszfalak, mind egyenlő magasságban lesimítva, tűntek elő.

9. ábra.

3. PILLÉREK, OSZLOPOK, IVEZETEK, MENYEZET, BOLTOZAT ÉS TETŐ.

Az egyes épületek rendeltetése vajmi kevés befolyással volt nálunk arra, melyik falnem alkalmaztassék. Az opus incertum úgy a köz-, mint a magánépítkezésben az uralkodó. Legfőlebb azt tapasztaljuk, hogy a nagyobb szabású épületeknél gondosabb. A legsilányabb opus incertumból készült a mithraeum, mely mint épület a ma már teljesen elpusztult Nemesis-féle szentély mellett tényleg a legigénytelenebb volt. De nem lehetett közömbös a falak vastagsága. Nagyszabású épületek szilárdságának előfeltételét a falak szilárdsága képezte. Ez pedig ugyanazon falnem alkalmazása esetén lényegében egyedül a falak vastagságától függött. Nálunk erre kétszeres figyelmet kellett fordítani, mert Aquincum építői az öntudatos szerkesztés dolgában kontárok voltak. Legvastagabbak az amphitheatrum és az országút mentén fekvő fürdő falai. Hatalmasak a nagy lakóház atriumának falai is, nyilván azért, mert emeletet tartottak.

Azon segédeszközhöz, mely *támpillérek* alkalmazása által fokozza a falak biztonságát, építőink csak a legszükségesebb esetekben nyúltak. Ilyen szükség forgott fenn nevezetesen az amphitheatrum substructióinak építésénél.

Arról volt szó, hogy az arena körül lépcsőzetesen emelkedő nézőtér számára az alapot a legegyszerűbb módon állítsák elő. Hogy az itáliai vagy dél-franciaországi amphitheatrumok mintáját e részben kövessék, ahhoz a pénz és szakértelem egyaránt hiányozhatott. Különben a megszokott építési anyag, a terméskő, sem lett volna erre alkalmas. Valószínűleg katonák lévén építői, nem volt nehéz a kérdés megoldása.

A cavea substructióinak alaprajza megfelel Vitruvius (I. 5) azon szabályainak, melyek szerint a legerősebb bástyafal (*agger*) építendő. Pompeii városfala és a mi amphitheatrumunk caveája lényegében ugyanazon építési módot mutatják. Az utóbbi mindössze abban tér el az előbbtől és Vitruvius szabályaitól, hogy a külső körfalból sugárszerűleg befelé nyúló falak nem érik el a podium falát. De erre nálunk nem is volt szükség. A földtömeg, mely a közt kitöltötte s az ülőhelyek basisául szolgált, kifelé mindinkább emelkedett. Az a nyomás tehát, melyet a podium falára gyakorolt, elenyésző volt ahhoz, a melyet a külső körfalnak el kellett viselni. Főként ennek biztosításáról kellett e szerint gondoskodni. S ez támpillérek alkalmazása által történt. Tulajdonképen a cavea belsejébe nyúló falsarkantyúk sem mások támpilléreknél. Minden hosszúságuk dacára sem tartották azonban őket elegendőknek. Hogy a fal a kifelé nyomásnak ellentállhasson, szükséges volt, hogy azt kívülről is támpillérekkel megerősítsék. Ily támpillér van az északi oldalon 19, a délin 23. Valamint a falsarkantyúk

elrendezése, úgy ezen támpilléreké is szabálytalan. Bajos volna abban valami tervszerűséget felfedezni. Époly ingadozók az egyes támpillérek méretei.

Kérdés végül, minő lehetett a támpillérek befejezése fölül. Vajjon fölfelé mindinkább fogytak s a faltestbe veszttek, a mint azt Vitruvius (VI, 8) előírja? Vagy egyformán ugrottak elő alul és fölül? S ez esetben ivezetek kötötték őket össze egy vagy két sorban egymással a pompeii amphitheatrum példájára? Ez utóbbi feltevés nem valószínű, építőink az ivezést sokkal fontosabb pontokon el tudták kerülni. A másik két feltevés mindegyike elfogadható. Melyik felelt meg a valóságnak, el nem dönthető.

A mi a támpillérek szerepét illeti, az valamennyi épület között az amphitheatrumnál a legnagyobb. Még csak két oly épület van, hol támpillérekkel találkozunk. Az egyik az országút mentén fekvő nagy fürdő, hol a frigidarium és tepidarium apsisait kívülről 3—3 falpiller támasztja. Az oldalfalak biztosítására szolgáltak a rajtok nyugvó félkupola nyomása ellen. A félkörű apsisok ilyenén megerősítése közönséges.

Érdekesebb a másik példa. Van a nagy lakóházban egy terem, mely ép- úgy nagyságánál, mint mély fekvésénél fogva magára vonja a figyelmet. Bár oldalfalai meglepő vastagságúak, mindegyikéhez kívül támpillérek támaszkodnak és pedig három oldalon 1—1, a délin 2. Azon körülmény, hogy ezen támpillérek a terem közepén emelkedő két oszlopnak felcélnek meg, könnyen érthetővé teszi rendeltetésüket. Úgy kellett lenni, hogy a terem keresztboltozattal volt fedve s mindegyik támpillér azt a nyomást ellensúlyozta, melyet az ivhevederek a falra gyakoroltak. E szerint a támpillérek itt is, mint az előző két esetben, constructiv tényezőkként szerepeltek. Jelentőségüket azonban az ó-kori építők mégsem fogták fel annyira, mint az később, a középkorban történt.

A görög-római építkezés jellegét az oszloprendszer adja meg. A maga teljességében ez természetesen csak oly helyeken érvényesülhetett, hol a megfelelő építő anyag állott rendelkezésre. Pompeiiben ugyan találkozunk téglaoszlopokkal, melyeket bevakoltak; Rómában pedig a téglaoszlopokat márványburkolat fedte. Vajjon nálunk dívott-e ezen eljárások egyike vagy másika, biztossággal meg nem állapítható. Valószínűleg nem, különben legalább egyes töredékei kerültek volna napfényre azon körszelvényalakú téglalapoknak, melyekkel rendszerint az oszlopok körfelületét beburkolták. Az eddig előkerült oszloprészletek egytől-egyig mészkőből valók. Egyedül azt tekintve, hogy ezen anyag nehezen megdolgozható, érthetőnek fogjuk találni, hogy az oszloprendszer építkezésünkben nem játszhatott oly nagy szerepet, mint másutt. Egyébként nem is igen volt meg a kellő értelem hozzá építőinkben.

Mindazonáltal egész sorára az épületeknek mutathatunk, hol oszlopokat

alkalmaztak. Minden nagyobb terjedelmű zárt tér kellékét képezte, hogy belül oszlopos csarnok szegélyezze. A középületek közül megtaláljuk a vásárpiacon s a palæstrában. A vásárpiacon egyedül az oszlopbasisok aláfalazásai utalnak oszlopok létezésére. Ezek szerint a hosszoldalokon 6—6, a keskeny oldalakon 4—4, összesen 16 oszlop emelkedett. A palæstrában még ennyi útmutatásra sem akadunk. Az épület terve azonban olyan, hogy szükségkép az udvart szegélyző oszlopsorok létezését fel kell tennünk. Kelet felé hosszú folyosó választja el a nyílt udvart az utcától. A kettőt egymástól nem zárhatta el fal, ép oly kevésbé határolhatta az udvart dél felé zárt falazat. Az északi oldalon a meglevő falazat kiszökései csak egy oszlopsor basisai gyanánt szolgálhattak. A meglevő részen 4 oszlop emelkedett, ennyi a kiszökések száma. A másik két oldalon a falazat vastagsága egész hosszában ugyanaz, itt tehát az oszlopközök távolsága sem állapítható meg. Mindennemű részlet hiányában azonban azt sem vágyunk képesek megmondani, vajjon kerek vagy szögletes oszlopok (ú. n. pillérek) alkalmaztattak-e.

A vásárpiacon és palæstra ezen beosztása ugyanaz, melyet a lakóházak peristylumai mutat. Pompeiiben a legtöbb ház atriumában is a compluvium gerendázatát oszlopok tartották. Erre nálunk eddig nem akadt példa. A Duna felé vezető mezsi út szomszédságában előkerült egyik lakóházban az a helyiség, mely a szomszédos szobákhoz való viszonyát tekintve, atriumnak tekinthető, felül egészen zárt volt. Oly helyiségekkel, melyek a római ház peristylumainak megfelelnek, két lakóházban találkozunk. Mindkét helyen minden valószínűséggel oszlopok létezése tételezhető fel. A legtöbb nyom e részben az imént említett mezsi út szomszédságában felásott másik lakóház romjai között constatálható. A peristylum maradványai e ház legdélibb részét foglalják el, odább az ásatások nem terjedtek. Sajátságos azonban, hogy csak három oldalon emelkedtek oszlopok, a bejárat felől nem volt oszlopos folyosó.

Az egyes oszlopok helyét részben még ma is jelzik az in situ fekvő kőlapok, melyek az oszlopok basisai gyanánt szolgáltak. A hosszoldalakon 3—3, a nyugoti keskeny oldalon 3, összesen 7 oszlop állhatott. A nagy lakóház peristylumában még ennyi nyoma sincs az oszlopoknak. Mind a négy oldalán azonban egy alacsony falazat húzódik — mintegy 2 méter széles folyosót képezve —, melynek rendeltetése csak úgy érthető, ha mellfalnak (*balteus*) tekintjük, melyen az oszlopok emelkedtek. Ezek számáról természetesen legfőlegbb hozzátétőlegesen beszélhetünk.

A mint a körülzárt tereken, lettek légyen ezek akár valamely nyilvános épület akár privátház alkotórészei, oszlopos folyosók védték az ott tartózkodókat az eső és nap ellen, ugyanennek szükségessége forgott fenn az oly utczákon,

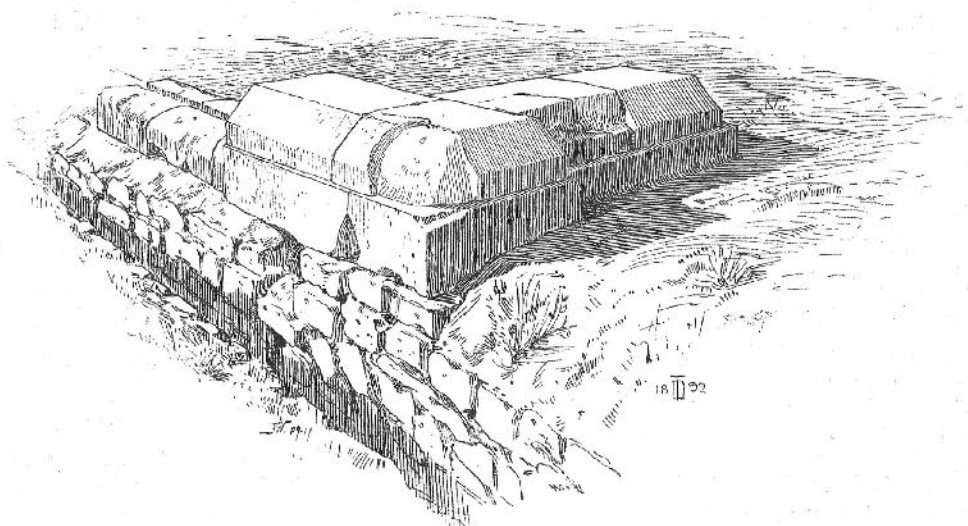
melyekre boltok nyíltak. Sőt ezek hiányában is kívánatos volt, hogy a járó-kelők fedett csarnokok alatt mehettek legyen végig az utcán. Rómjaink között az utóbbira is példát vélek találni. A palæstra déli tractusát az utca felé hosszú folyosó határolja. Bár magával az épülettel szerves kapcsolatban állott, nem képzelhetem másképp, mint az utcára nyílnak. A zárfalakat bizonyára szántszándékkal készítették oly vastagnak, mert az oszlopok sorát tartotta. A menyire a palæstra nyúlt, az utca északi oldalát tehát oszlopos folyosó szegélyezte.

Még kellemesebb volt egy másik utca, az, a mely a nagy fürdő nyugoti oldalán észak-déli irányban vonul. Ennek mind a két felén oszlopos csarnok húzódott. Csakhogy míg a nyugoti oldalon az oszlopos csarnok háttérében boltsorok emelkedtek, a keleti oszlopos csarnok főként az utcán járó-kelők kényelmére látszik épülni. Oszloprészlet ugyan itt sem látható in situ, de a csatorna mentén három helyütt a basisul szolgáló kőlapok vannak meg, odább délnek pedig egy tekintélyes vastagságú falazat húzódik, melynek két kiszökése ugyancsak a már látott analógiáknak megfelelőleg oszlopokat tartott. A falazat további részén ily kiszökések nincsenek, mert az maga meglepő széles.

Az utca túlsó oldalán vonuló oszlopos csarnok, mint jeleztem, boltok sora előtt húzódott. Valószínűleg ezekre való tekintettel köszönhette saját szerkezetét. Délről jövet a csatorna szélén egyes szélesebb és keskenyebb kőhasábok sora látható. A szélesebbek négyzetalakúak s miként egymástól való egyenlő távolságuk is elárulja, a csarnok pilléreinek alapkövei gyanánt szolgáltak. Egy darabra a sor megszakad. Mintegy az út közepe táján egy hatalmas pillérbasisra találunk, mely befelé a boltok irányában tetemes kiugrást mutat. Egész mivolta azt látszik bizonyítani, hogy sarokpillérrel van dolgunk (10. ábra). Nem valószínű azonban, hogy odább északra nem volt oszlopos folyosó, csakhogy egy bizonyos megszakítással folytatódott. Kérdés, mi lehetett az oszlopközökben lerakott keskeny kőhasáboknak feladata? Közelebről megvizsgálva őket, azt találjuk, hogy ugyanoly szerkezetűek, mint a boltokat előlről elzáró küszöbkövek. Felső lapjukon horony fut végig. Ha az analógia helyes, úgy ezen oszlopközök el voltak zárhatók, még pedig ugyanoly deszkalapokkal, mint az egyes bolthelyiségek. Természetesen ez csak éjszakára történhetett. Ily elővigyázatnak kétségkívül meg volt a maga értelme. Mint látni fogjuk, az ezen oszlopcsarnok háttérében emelkedő boltokat is dupla deszkafallal zárhatták el.

A felsorolt esetekben az oszlopcsarnok más épületek kiegészítő része gyanánt szerepel, az utcák mentén a boltsorokhoz, vagy más épületekhez támaszkodik, a peristylumokban pedig az oszlopok a négyszögben épült lakóhelyiségekről rézsutosan aláhajló tetőzetet tartják. Vajjon a római basilikák (pl. *basilica Julia*) mintájára készült épület, vagyis olyan, mely minden oldalról nyílt

volt, létezett-e Aquincumban, még mindig kérdés tárgya. Annyi bizonyos azonban, hogy a palæstrával szemben, az utca túlsó oldalán látható romok oly saroképület maradványai, mely szerkezetére nem sokban különbözhetett a basilikáktól. A mennyre az épület fel van takarva, két felől az oldalak egész hosszát oszlopsor foglalta el, az északi oldalon is egy darabig constatálható az oszlopok nyoma. A déli oldalon a zárfalazat kiugrásai jelzik az egyes oszlopok helyét, egyiken másikon még in situ nyugszik az oszlopláb, a nyugoti és északi oldalakon a zárfalazatba beépített oszlopbasisok tanúskodnak oszlopok létezéséről. E szerint épületünk három oldalról nyílt volt, a negyedikről nem beszél-

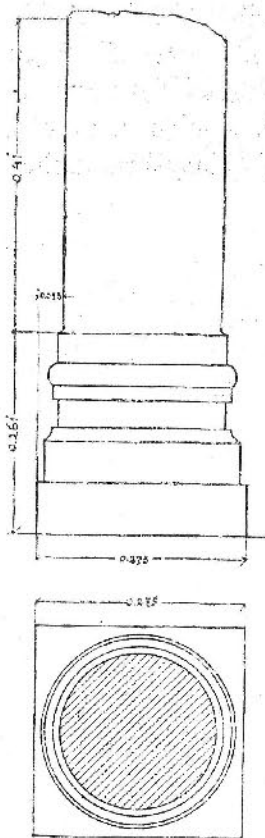
10. ábra.

hetünk, mert erre az épület még a föld alatt folytatódni látszik. Így is elég tanulságos. Mutatja, hogy építőinkben meg volt a merészség nagyobb szabású oszlopos épületek kiviteléhez.

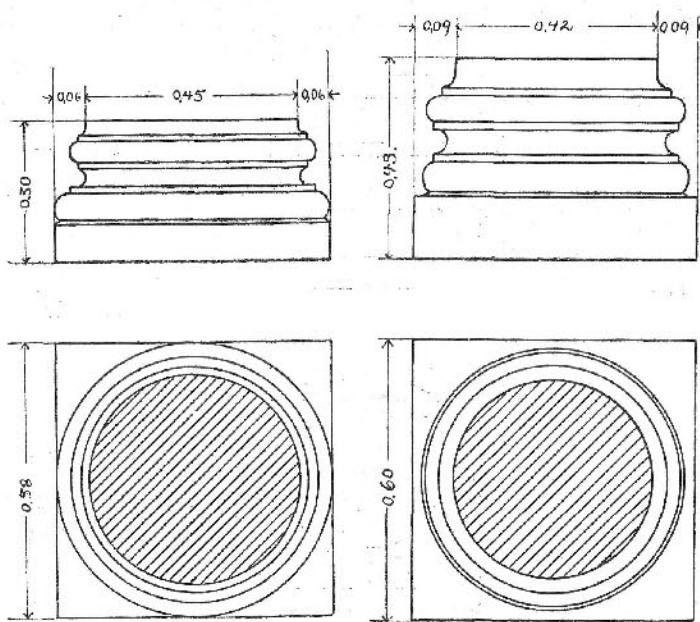
Sajnálatos, hogy az épületeinkben alkalmazott oszlopok stílistikai oldaláról oly kevésbé vagyunk tájékozva. A mészkőből készült oszloplábak, dobok és fejek leghamarább kerültek a szomszéd utódok kezébe, kik házaik építéséhez az anyagot romjainkból szerezték be. Még leginkább oszloplábakra akadunk, de ezek nagy része nem eredeti helyén került napfényre. Elég számosak az oszlopdobok is. A legritkább egy-egy oszlopfej.

Ezen maradványok után ítélve, elég gyakorinak kellett lenni, főleg ott hol masszívabb szerkezetre törekedtek, a négyszögű oszlopok (pillérek) alkalmazásának. A basis ily esetekben rendszeren a plinthussal egy darabból álló négyszögű

csonka-gulát képez. Két ily basis látható még in situ a nagy lakóház atriuma melletti teremben, ugyancsak két ily basis került elő az idén is, szintén in situ néhány lépésnyire északra a most épülő muzeumtól. Valamennyinél érdekesebb, mert háromfelé kiugró pillér létezését bizonyítja, a fennebb ismertetett oszlopos csarnok maradványa, melynek rajzát 10. sz. alatt közöltük. Egyetlen egy esetben sikerült csupán egy négyszögű pillér fejrészt meg-
lelnünk. A nagy lakóház romjai között meglett két

11. ábra.

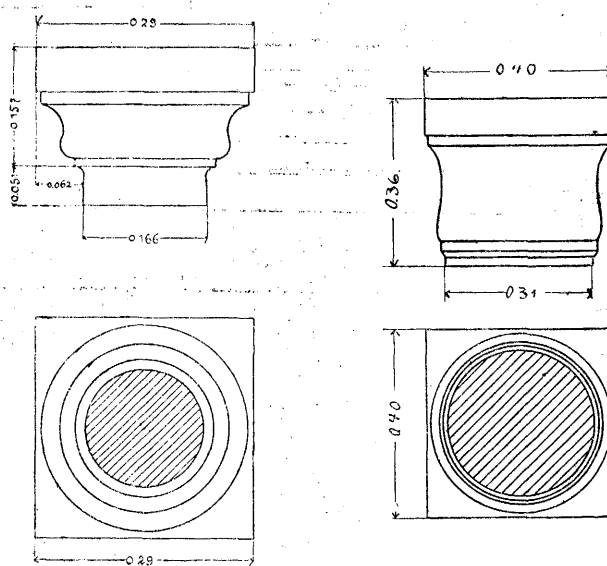
12. ábra.

láb egyikéhez tartozott. A méretek teljesen összevágának, tehát az oszloptest fölfelé nem vékonyodott. Két astragal-léc közé zárt horony képezi tagozását.

A tulajdonképeni oszlopok sem engednek nagy változatosságra következtetnünk. Az oszlop-lábak egy-két kivétellel az attikai basisok mintájára készültek. Alul-fölül torus, közbül astragal-lécek közé foglalt horony. Lényegében ugyanez a tagozása a 11. ábra alatt közölt oszloprész lábának, barbár jellege a kőfaragó értelmetlenségének róható fel. A közönséges formát tüntetik fel a 12. ábra alatt közölt oszloplábak rajzai.

Ott, hol magas oszlopokra volt szükség, az oszloptest kétségkívül több

dobból állott, melyek valamint egymás között, úgy az oszloplábbal csapok által össze voltak kötve. A kisebb oszlopokat egy darab kőből is faraghatták. Hogy hornyolt oszlopaink lettek volna, hiányzik minden adat. Valamennyi ismert oszloptörzsrészlet sima felületű. Az oszlopfejek is a legegyszerűbb tagozást mutatják, mint ez két ilyen részletnek 13. ábrák alatt közölt rajzaiból kitűnik. A felsorolt példák azonban, mint azt könnyű belátni, távolról sem elegendők, hogy ezek alapján az Aquincumban honos oszlopkiképzésről végleges ítéletet mondhatnánk. Hiszen csak a canabák néhány leletéről van szó. Aquincum polgári része kétségtelenül nem volt a díszesebb kiképzésű oszlopok hiányában. Lehe-

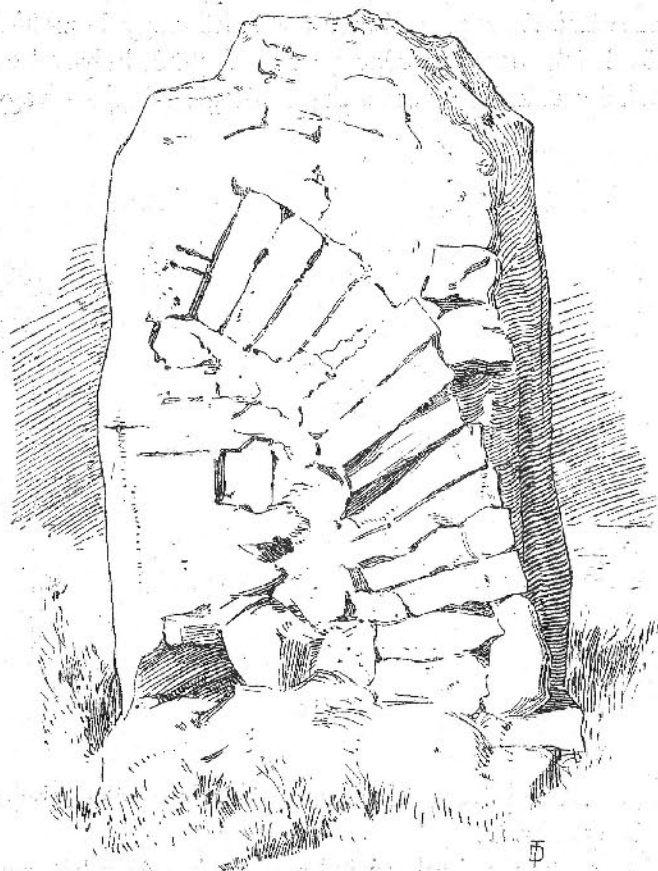
13. ábra.

tetlen, hogy a corinthusi vagy composit oszloprendszer ne talált volna alkalmazást nálunk.

A magában álló oszlopnak az építészetben nincs semmi jelentősége. Minden oszlop feladata, hogy valamit hordozzon. Rendszerint a tető alátámasztására szolgál. E végből szükséges, hogy az egyes oszlopok felül egymás között kötve legyenek. A görög építészetben az egyenes vonalú gerendák és párkányok, melyek közvetlenül az oszlopokon nyugodtak, a legszigorúbb harmoniában vannak az oszlopok kiképzésével. A dór oszlopnak más, az ioninak más s a korinthusinak is más tagozású gerendázat és párkány felel meg. A római építészet e

részben nem volt oly lelkiismeretes. Sőt mi több, az egyenes vonalú összekötés helyett ivezetet alkalmazott.

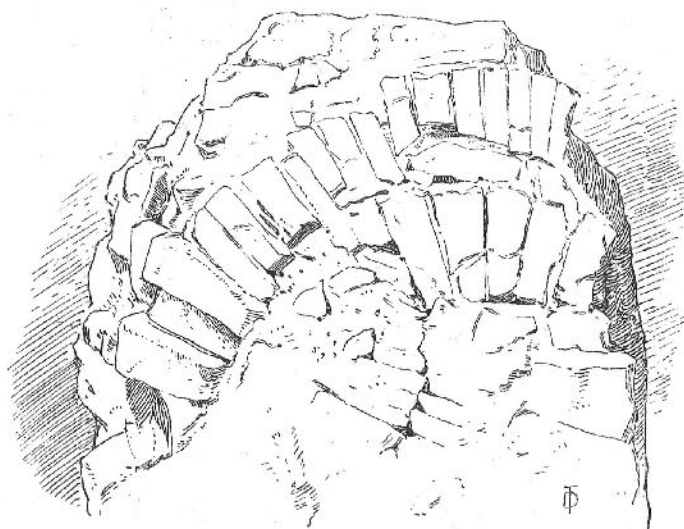
Romjaink mivolta, sajnos, nem engedi meg, hogy megítélhessük, építőink e tekintetben mily eljárást követtek. Minden jel arra mutat, hogy az ivezésnek az oszlopok áthidalásában nem sok szerepe jutott. A peristylumokban s az osz-

14. ábra.

lopos csarnokoknál, lett legyen szó akár a vásárpiacon, akár az utcák mentén, minden valószínűséggel a vízszintes gerendázat volt alkalmazásban. Fenmaradt építészeti részletek hiányában természetesen bajos volna ennek kiképzéséről beszélni. A napfényre kerülő párkányrészletek mind egyenes vonalúak, de ez nem bizonyít semmit; ivezet fölött épügy találhattak alkalmazást, mint vízszintes gerendázaton.

Az *ívezetek* alkalmazása nagyobb arányokban legfőlebb pillérek fölött constatálható. Szó volt már a nagy lakóháznak az atrium mellett fekvő terméről, hol a középpütt emelkedő két pillér valószínűleg ívhevedereket tartott. A törmelékben e helyütt tényleg több ékkő került napfényre. Ívezetekkel voltak áthidalva továbbá a vízvezetéki pillérek a szentendrei országút mentén. Az ívezetek egyes részei több helyütt fenmaradtak. Ezek alapján nem nehéz egy-egy egész ívezetet reconstruálni. Az anyagot hozzá a mészkő vagy homokkő szolgáltatta. Az egyes ékkövek átlagos magassága 50 cm. Egy-két helyütt kettős ívsor maradványaival találkozunk. Vajjon ez a dupla réteg egyidejű-e, vagy a felsőt csak

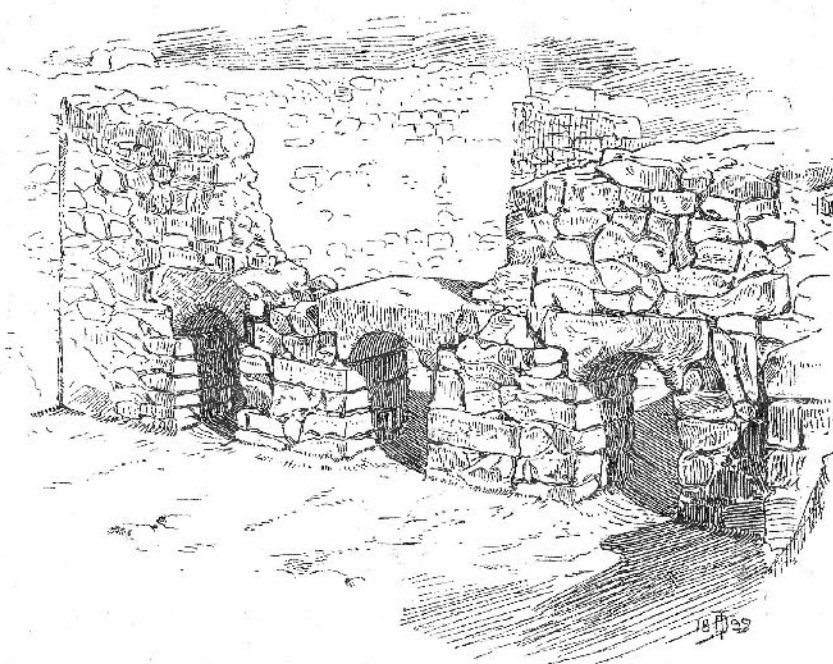

15. ábra.

utólag, midőn az eredeti ívezetek elromlottak, építették-e, bajos volna megmondani (14. és 15. ábrák).

Egyébként az ívezés építkezésünkben csak alárendelt szerepet játszott. Leginkább ott alkalmazták, a hol a falban hagyott nyílások befödéséről volt szó. De itt sem rendszerint. Legtöbbször beérték egyszerű fedőkődarabbal. Az ajtókat és kapukat bizonyára kivétel nélkül az ú. n. limen superum fedte s mert a házak alacsony volta miatt nem igen kellett tartani a reá nehezedő fal-tömeg súlyától, valószínűleg a biztosító ívezetet is elhagyták. Hogy azon kisebb nyílásokkal, melyeken át a meleg levegő az egyik helyiség hypocaustumából a másikéba jutott, miként bántak el, számos példa áll rendelkezésünkre. A nyílások rendszerint szűkek lévén, egyszerű fedőkő alkalmazása is elégségesnek lát-

szott. Igen tanulságosak e részben a kettős osztályú fürdő e nemű nyílásai. A trachytlemezek, melyek ezeket fedik, alul félkörben ki vannak homorítva (16. ábra). Ivezetes nyílás, mely a meleg áteresztésére szolgált, e fürdőben mindössze kettő van. A harmadik a piscinából kivezető csatornát átfogja a két egyes medence előtt fekvő előtér keleti falában (17. ábra). Mind a három esetben az ívezetek szerkezete egyaránt felületes. Nem éppen szabályos mészkőlapok alkotják.

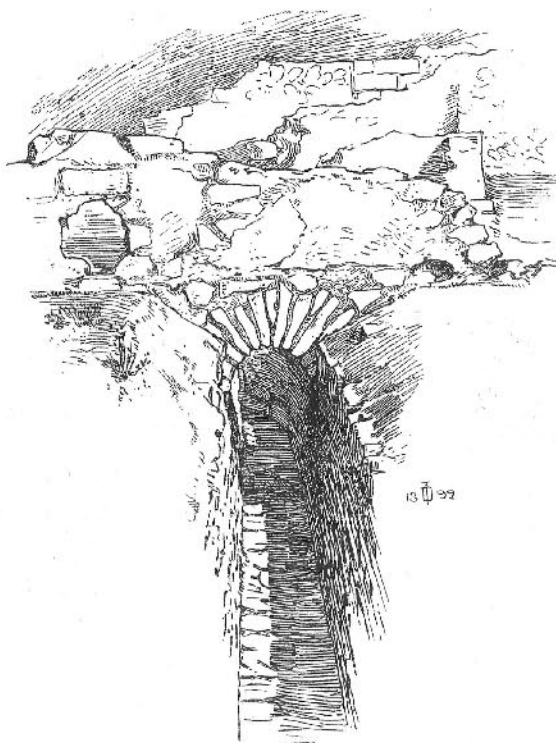

16. ábra.

Ezeket messze felülmúlják azok az ívezetek, melyek a nagy fürdőben a meleget áteresztő nyílásokat takarják. Méltán magukra vonják a mai kor építészeinek figyelmét. A legjobb anyagból, a leggondosabban készültek. Hatalmas falakkal lévén dolog, félni lehetett, hogy azok súlyát az egyszerű fedőkőlap a nyílás fölött el nem bírja.

Ezen ívezetek kétfélék. A falban, mely a caldariumot a tepidariumtól elválasztja, anyagul a téglát szolgált, a tepidarium és előtere között, továbbá ezen helyiség és a frigidariumnak előtere között később eltorlaszolt falban a trachyttuff szolgáltatta az anyagot. Mindkét anyagból készült ívezetek mintaszerűek. A 90 cm. vastag téglaivezeteket (18. ábra) a falszintben 15—15 téglá

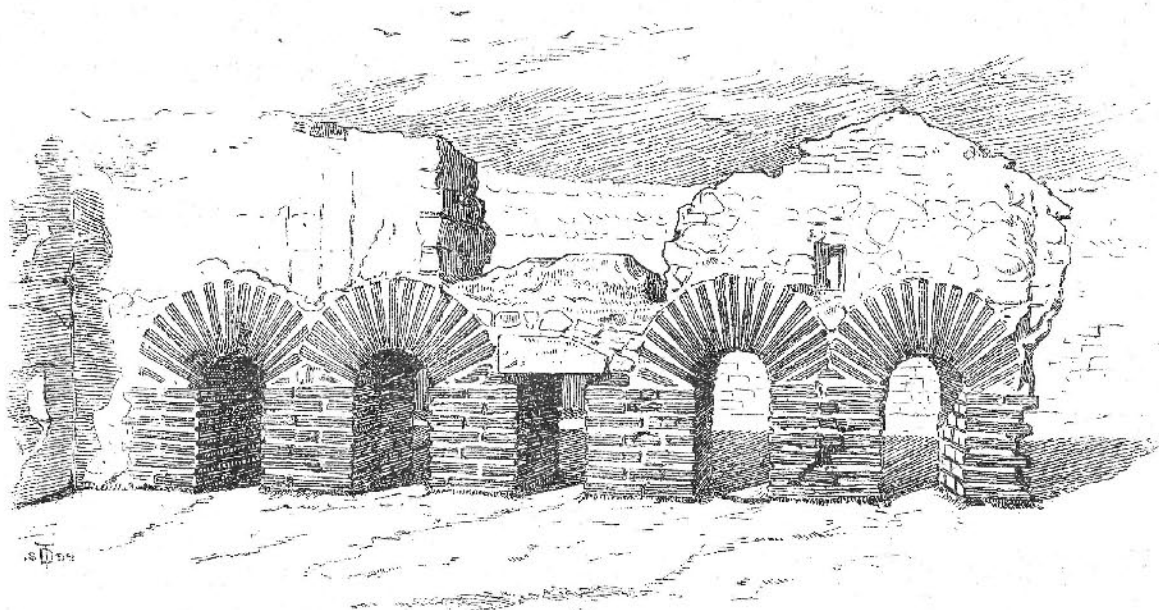
alkotja, zártagul 2—2 egymás mellé illesztett téglát alkalmaztak. A téglák magassága 43 cm., vastagsága alól 5 cm., felől 8 cm., szélességük 30 cm. Maguk a pillérek is, melyek az ívet tartják, téglából épültek. A trachyttuffból épült ívezetek (19. ábra) minden egyes tagja speciális rendeltetésének megfelelőleg lőn megfaragva. Az ékkövek összeillesztése pontos. Kötőszert nincs, egyedül a kiszámított és tervszerű kivitelnek köszönhetők ez utóbbi ívezetek biztonságukat.

17. ábra.

Mint alább látni fogjuk, a fűtőkemenczék trachytlapokból készültek. Abból valók az oldalak, épügy mint a fedőlap. A kemencze szükségkép belenyúlt a hypocaustumba. Mindenképpen a felépítmény zárófala nehezedett reá. Ezt tehát mindenkor az a veszély fenyegethette, hogy, mihelyt a fedőlapot a hosszas fűtés átégeti, megrokkann. Mindazonáltal megtörtént, hogy a kemencze fedőlapjára építették reá a falat. De ez csak a kisebb méretű kemenczéknél történt, midőn annak szélessége néhány deciméterre rúgott. Egyetlen eset ismeretes eddig, hogy daczára a fűtőnyílás szűk voltának, a kemencze fedőlapjára nehe-

zedő falat a megrokkánástól ívezettel biztosították. A mithraeum melléki házban találkozunk vele (20. ábra). Az ívezetet szabálytalan mészkölemezek alkotják. A kisebb-nagyobb réseket mészhabarcis tölti ki. A nagyobb kemenczék fölött, úgy látszik, a biztosító ívezet alkalmazása elkerülhetetlen volt. Minden egyes esetben természetesen nem constatálható. A kettős osztályú fürdő központi fűtőhelyénél a kemenczét két oldalt határoló pillérek egyikén a boltív kezdő kövei, illetve azok nyomai megvannak.

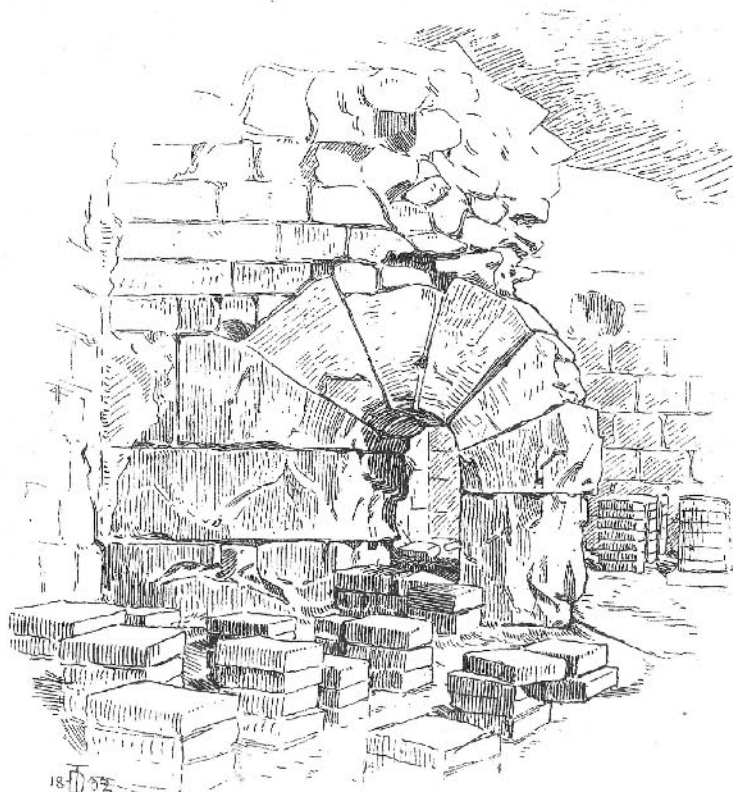
18. ábra.

Az ívezetekről szólva, önként fölmerül a kérdés, mennyiben talált építkezéseinkben alkalmazást a *boltozat*. E kérdésre természetesen csak következtetések nyújthatnak feleletet.

Általában épületeink helyiségei olyanok, hogy tekintve a falak vékonyságát, egyedül vízszintes mennyezet fűdhetne. Ennek szerkezetéről nem igen beszélhetünk. A fagerendázat nyomtalanul elpusztult. A mithraeummal szomszédos ház törmelékében azonban egy-két consol (21. ábra) került napfényre; felső lapjaik bevágása után ítélve legalább a falak mentén kiugró fagerendák szegélyezték a mennyezetet. A helyi érdekű aquincumi muzeum őriz továbbá egy kőrozettát, melyre állítólag a nagy fürdő apodyteriumában akadtak. Ez

csak ezen helyiségben a rekeszes gerendázatú mennyezet egyik mélyedését díszíthette.

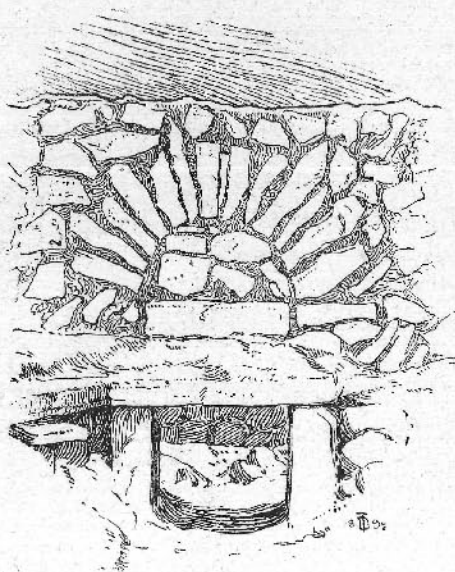
Dongaboltozatok, ha valahol, úgy csak a nagy fürdő frigidariumát, tepidariumát és caldariumát fedhették. Legalább a falak vastagsága olyan, hogy technikailag azok alkalmazása igen valószínűnek látszik. A kettős osztályú

19. ábra.

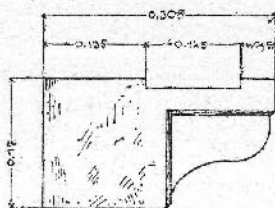
fürdőben az egyes helyiségek fölött épűgy lehetett vízszintes mennyezet, mint boltozat.

Keresztboltozat létezését egyetlen helyen tételezhetjük föl. Ez a nagy lakóház atriumával szomszédos helyiség, melynek mély fekvése magában véve eléggé igazolja a feltevést, hogy emeletet tartott. Hogy az emelet helyiségei keresztboltozaton nyugodtak, valószínűvé tesz mind a négy oldalfalat megtámasztó falpillérek, melyek többé-kevésbé megfelelnek a terem közepén emelkedett oszloppilléreknek.

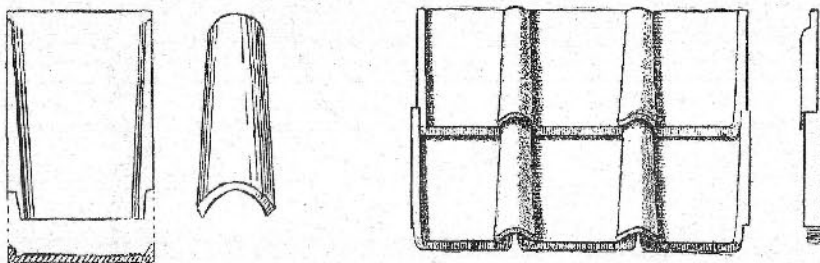
20. ábra.

A *tetők* szerkezetéről legfőlebb hozzávetőleg beszélhetnénk. A faállványok nyomtalanul elpusztultak. Ellenben a tömerdek nagy számmal előkerült cseréptéglák semmi kétséget nem engednek a tető befedésének módjáról. Olyan volt az, mint

21. ábra.

bármely más római építkezésnél. A téglák kétfélék. Az alapot két hosszoldalukon léczekkel ellátott, négyszögű lapok (*tegulae*) képezik, az érintkezési vonalak fölött pedig félhengeralakúak (*imbrices*) illesztettek, hogy az eső beszívargását meggátolják (22. ábra).

22. ábra.

4. A BELSŐ KIÉPÍTÉS.

E fejezet szólni fog a padozat, ajtók és ablakok, fűtési berendezés s a falak decoratiójának előállításáról.

A *padozat*. Deszkapadozatról római épületekben nem volt szó, bármennyire is kívánatos lehetett az a mi zord klímánk alatt. Az itáliai példáknak megfelelőleg padozataink kő- vagy téglanyagból készültek.

Felől fedetlen helyiségekben, udvarokban a talajt többé-kevésbé szabályos mészkőlapok fedték, épúgy mint az utcák kocsí- és gyalogjáróit. Négy- szögű mészkőlapok borítják részben még ma is a palæstra, a forum és a nagy lakóház atriumának padozatát. Egyes zárt helyiségekben is akadunk ugyan egy- egy mészkőlapra, mely a talajt borítja, még mindig kérdéses marad azonban, vajjon azon helyiségek padozata mészkőlapokkal volt-e fedve. Ez az eset forog fenn például a nagy fürdő frigidariumában, a mithræum két első helyiségeiben, stb.

A legközönségesebb padozatburkolat az ú. n. *terrazzo* volt. Az alapját élükre állított mészkődarabok alkotják. Ez különben más padozatnemeknél is előfordul. A *terrazzo* vagy *opus Signinum* többé-kevésbé apróra tört tégladarabokkal kevert mészréteg, melynek felületét a felrakás után símára csiszolták. Arra, hogy ezen masszába kövecskékből egyes geometrikus formákat illesztettek volna, mint azt Pompeiiben láthatjuk, eddig nem akadt nálunk példa. Terrazoburkolat fedte s fedi részben még ma is egyebek közt a lakóházak majdnem összes helyiségeit, a mennyire a középületekről e szempontból szó lehet, találkozunk vele a nagy fürdő tepidariumában, a szomszédos laconicumban, stb.

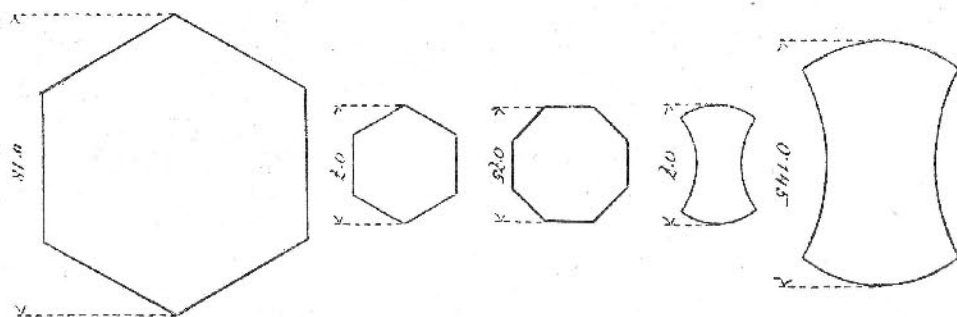
Elég gyakori a téglaburkolat is, még pedig a négyszögű lapos téglák alkalmazása. Az építési anyagokról szóló fejezetben felsorolt téglafajok legtöbbje egykoron talajburkolatul szolgált. Az alapot ez esetben mészhabarcsréteg képezte, a melybe a téglák ágyazva voltak. Úgyszólván az összes medenczék talaja négyszögű téglalapokkal volt kirakva. Más helyeken ritkábban fordulnak elő. Ezek közé tartozik pld. a mezei út mentén fekvő fürdő frigidariuma, a nagy fürdőben az apodyterium s frigidarium előterei. A téglalapok vagy négyzet- alakúak vagy épegyközenyek. Az utóbbiak a közönségesebbek.

A négyszögű téglákon kívül használtak azonban a padozat kirakására más formájukat is. Ezek különösen e célra készültek. Kétfélek: vagy szabályos hat, illetve nyolcszögűek vagy pedig piskótaalakúak (23. ábra). Az ú. n. *opus spicatum*nak az ásatások területén nem akadt nyoma. De láttam a Florián-

téren, midőn azon keresztül csatornát építettek. A hosszukás tégladarabok úgy voltak egymás mellé illesztve, mint a kalász szemei.

A hatszögű téglából vannak kisebbek és nagyobbak. Összeillesztésök nem jár nehézséggel. A nyolcszögűeket egymás mellé rakva négyszögű hézagok maradnak. Ezek kitöltésére négyszögű téglacsoveket használtak (24. ábra). Ily módon volt egyebek közt a palæstrának az utcával határos déli helyisége kipadozva.

A piskótaalakú téglából szintén kétfélék ismeretesek. A kisebbek 70 mm., a nagyobbak 145 mm. hosszúak. Összeillesztésök könnyen történik s igen csinos minta áll elő (24. ábra). A feltakarás alkalmával a nagy fürdőben az apodyterium padozata majdnem egészen épen találtatott meg. A kisebb fajta piskóta-

23. ábra.

téglák fedték. A nagyobbakkal kirakva találtam a mezei út mentén fekvő innenső ház folyosójának (cryptoporticus) legnagyobb részét.

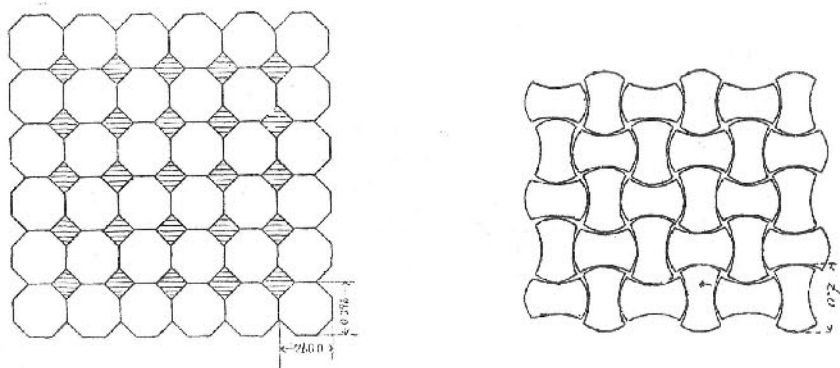
A téglaburkolatnál tökéletesebb a mozaik. Apró kockákból állván, lehetővé tette, hogy ornamentális, sőt figuralis díszítést nyerhetett a padozat. S mert a kockák különböző színűek lehettek, ezen díszítések színezés dolgában is a festményeket megközelíthették. Oly művészi kivitelű mozaikokat, mint pld. Pompeiiben természetesen hiába keresünk romjaink között.

A kettős osztályú fürdő apodyteriumában, továbbá az idei ásatások alkalmával napfényre került egyik helyiségben a mozaikpadlót apró fehér kőkockák képezik. Ornamentális díszítésnek kevés nyoma van. Az előbbi helyen mindössze egy vörös színű négyszög volt constatálható. Az egyetlen figyelemreméltó mozaikpadlót a nagy lakóház fürdőjének egyik helyiségében találjuk. Sajnos, hogy nem egészen ép. Egy része tönkrement, még pedig, mint azt a római téglákkal történt kijavítása mutatja, már a római korban. Egyébként a

kétfős osztályú fürdő apodyteriumában ugyanezt tapasztaljuk. A megrongált mozaikot téglalapokkal javították ki.

A kis fürdő mozaikpadozatának alapja fehér, három oldalát (a negyedik csonka) mæanderdisz szegélyzi. A kékes fekete vonalak két sor kőkoczkákból vannak alkotva. Ezen ornamentális kereten belül figuralis csoportozat ötlík szemünkbe. Compositiójáról és tárgyáról volt alkalmam már szólni. Pótlásul legfőlebb azt jegyezhetem föl, hogy a két birkozó athleta csoportja azon compositió befolyása alatt készült, a mely szerint az Anteusszal birkozó Herculest a görög-római művészet ábrázolni szokta. E részben elég a Pitti-palota udvarában látható e nemű szoborcsoporthoz utalnom.

Magának a mozaiknak technikai kivitelét illetőleg megjegyzendő, hogy a kövecskék összeillesztése szabályszerűleg a vonalak menetéhez alkalmazkodik.

24. ábra.

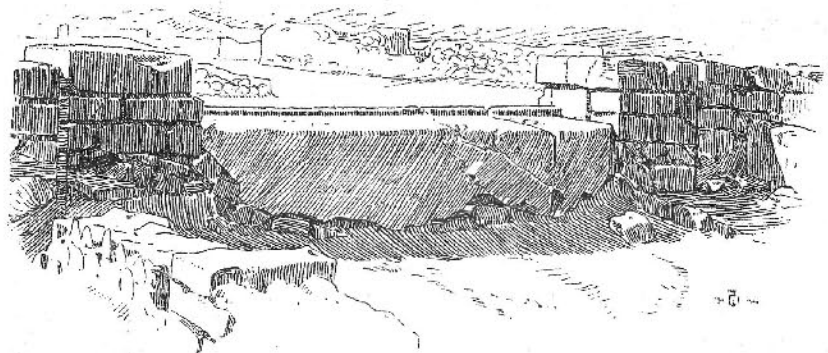
Sokkal nagyobbak azonban, hogy a részletek kivitele sikerült volna. Az arcz részei nem igen juthattak kifejezésre. A fővonalak helyesek, de ez inkább a rajz, mint a mozaikkészítés érdeme. Az előállítás tökéletességéről már csak azért sem lehet szó, mert mindössze 2—3 színnel találkozunk a képen.

Szokásban volt a padlókat nagyobb márványlemezekkel is kirakni. A lemezek geometrikus alakuk lévén, igen csinos motívumok állhattak elő. A padozat ezen nemének *opus sectile* volt a neve. A nagy lakóház atriumával szomszédos mély terem törmeléke megszámlálhatatlan sok márványlemezt tartalmazott. Egytől-egyig azonban töredékek voltak. Hogy ennek a helyiségnek díszítésére szolgáltak, kétségtelen. Az a kérdés csupán, vajjon a padozatot fedték-e. A szó szoros értelmében vett *opus sectile*-t semmikép sem alkothattak, mert töredékek és pedig, mint minden jel arra mutat, eredetileg mint töredékek alkalmaztattak. Ha a pompeii analógiák nyomán akarunk itélni, a hol ugyancsak a

legtöbb alkalommal töredékekkel találkozunk, lemezeink nem annyira a padlót fedték, mint a fal alsó részét. Bővebben majd csak alább fogunk szólni e kérdésről.

Kapuk, ajtók. A küszöbök s legfőleg az ajtófelek egyes töredékei állanak rendelkezésünkre, a melyek alapján az aquincumi kapuk és ajtók szerkezetéről beszélhetünk. Lényeges különbség kapu és ajtó között nincs, mindössze az előbbi szélesebb az utóbbinál s azért főleg az épületek külső bejárata gyanánt alkalmazták. A kettőt tehát bátran egybefoglalhatjuk.

A küszöbök szerkezete mindenekelőtt arról világosít fel, az ajtónyílások vajjon szárnyakkal voltak-e elzárhatók, s ha igen, merre nyiltak azok. Olaszországban s általában délen a magánházak belsejében az ajtószárnyakat függönyök helyettesítették, természetesen, nem kivétel nélkül. A mi zord klímánk

25. ábra.

alatt ez az eljárás nem lehetett irányadó az aquincumi építkezésben. A védekezés a hideg ellen nélkülözhetetlenné tette az ajtószárnyakat. Azért vannak nálunk is jelek, melyek arra mutatnak, hogy függöny alkalmaztatott. Tekintve, hogy a nagy fürdőben az apodyteriumból a frigidariumba vezető ajtónyílás küszöbe síma s a csapok befogadására szolgáló lyukak hiányzanak, a két helyiséget egymástól csak függöny választhatta el. Egy másik eset a nagy lakóházban constatálható. A peristylumból az atrium udvara felé nyíló ajtónak tekintélyes nagyságú küszöbe el van ugyan látva az ütköző lécczel, de a csapnyílások nincsenek meg (25. ábra).

Ezen egy-két esettől eltekintve, az ajtónyílásokat nálunk masszív szerkezetű ajtók zárták el. Túlnyomó esetben ez csapokon forgó szárnyakkal történt. A szárnyak csak egy irányban foroghattak. Miként az ütközőléczek alkalmazása bizonyítja, az ajtók befelé nyiltak. Oly esetekben is, hol a helyiségek zárt

udvarról, pl. az atriumból vagy peristyliumból voltak hozzáférhetők, az ajtók a kisebb helyiségbe fordultak.

Lényegileg az ajtónyílások szélességétől függött, vajjon egy vagy két ajtószárny volt-e alkalmazva. Az egyszárnyú ajtó mégis elég ritka. Vannak igen szűk ajtónyílások, melyek dupla szárnyakkal voltak elzárhatók. Ilyen egyebek közt a kettős osztályú fürdőbe az utcáról vezető ajtónyílás. A széles ajtónyílások, helyesebben kapuk elzárására kivétel nélkül dupla ajtószárnyak állottak rendelkezésre.

Mint magában álló eset különös megemlítést érdemel, hogy a nagy lakóházzal szemben fekvő s még csak igen csekély részben kiásott házba az utcáról két egymással szomszédos ajtó nyílt, és pedig az egyik szűkebb csak egy szárnyal volt ellátva, a másik szélesebb duplaszárnyakkal bírt. Úgy kellett lenni, hogy a széles kaput, mely a főbejárat volt, csak különös alkalmakkor tartották nyitva, a mindennapi közlekedés a szűkebb ajtón át történt.

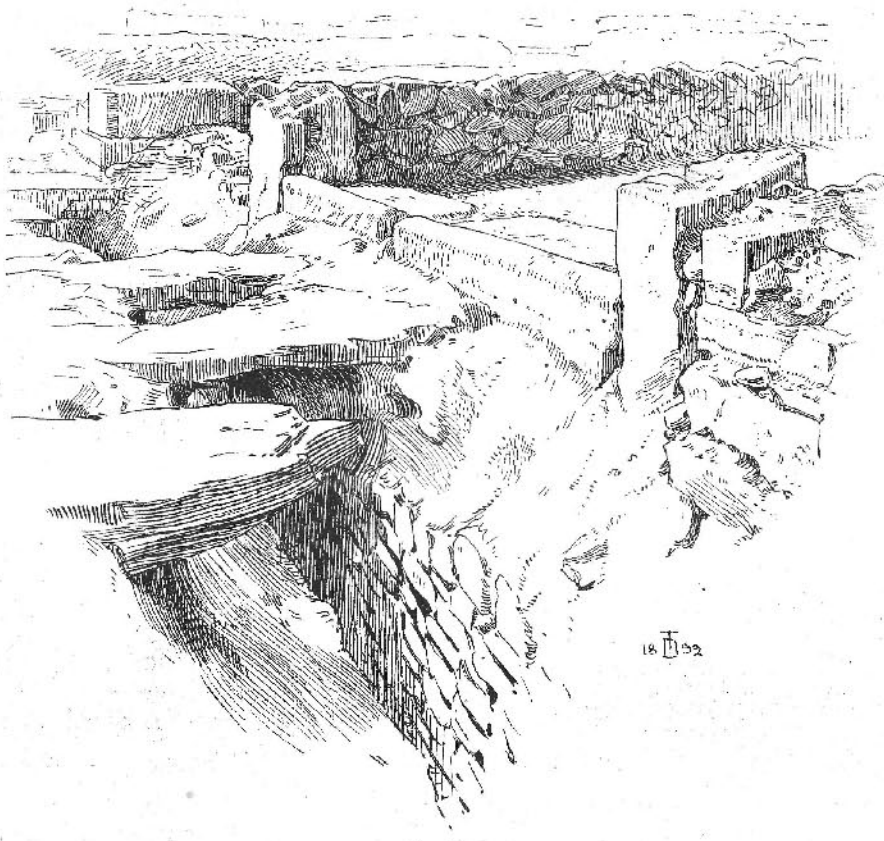
Maguknak az ajtószárnyaknak mivoltáról természetesen nem igen szólhatunk. Minden valószínűség szerint fából készültek, s így annyiival inkább elporladhattak a mai napig. A mi az elzárás módját illeti, az kétféle volt. A küszöbök legtöbbszörében az ütközőlécz tövében egy vagy két négyszögű lyuk észlelhető; ezen lyukakba tolták alá a merőleges fel- és alájáró reteszeket, melyek a szárnyakat az ütköző léczhez szorították. Ha az ajtónak csak egy szárnya volt, természetesen elegendő volt egy retesz. Dupla szárnyak esetén rendesen két retesz szolgált azok elzárására, tehát az egyik ajtó fél be lehetett csukva, míg a másik nyitva volt.

Egészen sajátos a kettős osztályú fürdőben az utcáról vezető ajtó küszöbének szerkezete. A küszöbben a csaplyukakból horonyok indulnak ki s átszelik a küszöb szélességét. Ezen horonyoknak csak azt a rendeltetést tulajdoníthatom, hogy az ajtószárnyak, mihelyt szétnyittattak, azon horonyokba ereszkedve, a szabad átjárást nem korlátozhatták.

Az ajtószárnyak bezárásának más módja az volt, hogy belől a betett szárnyak mögé az ajtófélfák közé vízszintesen gerendát illesztettek. Ez az eljárás minden kétségen kívül természetesen csak ott állapítható meg, a hol az ajtófélfák legalább részben megvannak. Ez az eset két helyütt forog fenn. Az amphitheatrumban a porta Libitinensis hátsó ajtajának mindkét félfája megvan, az ütköző-léczek tövében mintegy 1 m. magasságban egy-egy kerek bemélyedés észlelhető, az egyik kifelé még egy horonnyal áll összefüggésben. Ezen horony tette lehetővé, hogy a tulsó lyukba már beillesztett elzáró gerendát a másikba becsúsztathatták. A másik esetet nyújtja azon kapúnyílás (26. ábra), mely a macellum mögött elvezető utcáról az idén legnagyobb részében kiásott házba vezetett.

Itt is mind a két ajtófél fennáll, bár csak töredékesen. A mintegy 35 cm. magasságban, az oldalakba vágott bemélyedések kétségtelenné teszik, hogy az elzárás hasonló vízszintes gerendával történt, mint a porta Libitinensisnél.

A küszöbkövek egytől-egyig mészkőből állván, a legtöbb helyen maguk a negyedkörű súrodások felső lapjukon is elegendő bizonyítékul szolgálnak a

26. ábra.

a csapokon forgó szárnyak létezése mellett. Természetesen azt is mutatják, egy vagy két szárnyal volt-e az ajtó ellátva.

Egészen sajátos volt a boltajtók szerkezete. Mint tudva van, a hogy az még ma is délen szokásos, a római, ha valamit vásárolni akart, nem ment be a boltba. A boltok sora előtt oszlopos csarnok vonult, mely a boltok előtt álló vásárló közönséget eső és nap ellen megvédte. Vásárpiaczunk mind a négy oldalát szegélyezte ily oszlopos tornác, hasonlóképpen a szent-endrei országút

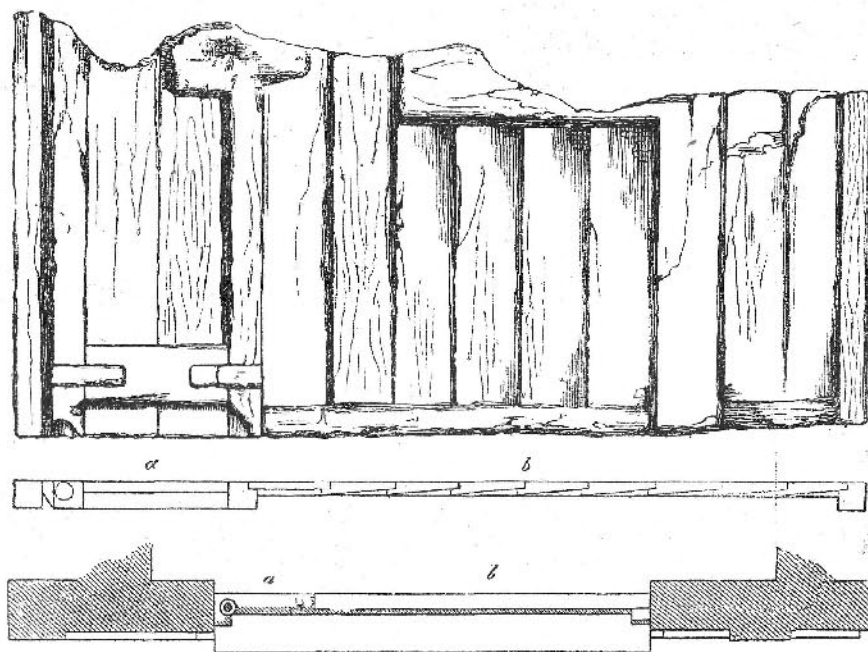
mentén fekvő boltok előtt is az utca felé oszlopcsarnok huzódott. Az egyes boltok rendszerint kicsinyek, akkorák, hogy az árú találhatott bennök helyet s legfőlebb a kereskedő mozoghatott, ki belülről a hosszú állványokon kirakott holmiját a járókelőknek kínálhatta. A boltok e célból egész szélességükben nyitva voltak. A nyílás legnagyobb részét az állvány foglalta el. Csak annyi tér maradt szabadon, hogy a kereskedő szabadon ki és be járhatott.

Arra nézve, hogy egyrészt ezen köz, másrészt a boltnyílás az állvány mentén éjjelre miként volt elzárható, a még in situ fekvő küszöbkövek szerkezete kellő felvilágosítást nyújt. Az előbbinek elzárására elegendő volt egy egyszárnyú ajtó, mely csapon forgott s befelé nyílt. A mi a boltnyílás többi részét illeti, annak elzárása már nem történhetett ajtószárnyakkal, mert kinyitásuknak útját állotta volna az állvány, mely a pompeii analógiák után itélve, nálunk is kétségkívül falmasszából készült. A kérdés megoldása igen egyszerű volt. A küszöbkö felső lapjában néhány cm.-nyire a széltől horony futott. Hasonló horony hasított a borító-lemezt s pontosan megfelelt az alsónak. Az eljárás az volt, hogy ezen két horony közé a kereskedő számára fentartott köz felől egyes deszkalapokat toltak be egymásután. A legutoljára betolt laphoz erősítették aztán zár segélyével az ajtószárnyat. V. ö. a 27. ábrát, mely egy pompeii-beli boltajtónak elzárási módjáról fogalmat nyújt.

A vásárcsarnok boltnyílásait határoló küszöbköveken egy-egy horony észlelhető, ezen nyílások tehát egyszerű deszkafallal voltak elzárhatók. Másképp áll a dolog a szentendrei országút mentén emelkedett boltok küszöbköveinél. Ezek felszínét ugyanis dupla horony metszi, melyek párhuzamosan, néhány cmtrnyi távolságban haladnak. Mindkét horornak csak azonos rendeltetése lehetett, vagyis ezen boltnyílások elzárása dupla deszkafallal történhetett. Mi lehetett ezen óvatosságnak oka, természetesen nem mondhatjuk meg. A kérdés annyival inkább felkelti kíváncsiságunkat, mert kétségkívül ugyanaz az ok tette szükségessé, hogy a boltok előtt elvonuló oszlopcsarnok közei is deszkafallal voltak elzárhatók. Ez iránt a pillérek talpai között fekvő mészkőlapokban észlelhető horonyok nem engednek semmi kétséget.

Az elzárásnak imént leírt módja általános volt a bolthelyiségek nyílásainál. Romjaink között egyetlen egy esetben találjuk még másutt is alkalmazását. A nagy lakóházban a peristylum felől, a közbeeső folyosón túl fekvő terem széles ajtónyíláson át kapta világosságát. A küszöbkö még in situ fekszik. Eltérőleg a többiektől, szerkezete ugyanolyan, a minőt a boltnyílások küszöbkövein tapasztaltunk. A küszöbkö hosszában egy horony véges-végig fut, egy másiknak kétfelől csak kezdő részei vannak meg. Ezen utóbbi bevágásoknak azonban nincs semmi jelentőségük.

A küszöbkő csak alapját képezte az ajtónyílásoknak. Két felől az ajtó fél-fák szegélyezték, felülről pedig a fedőlap zárta be. Ezek a részek a falépítménnyel együtt természetesen elpusztultak. A magánházakban a legtöbb esetben alighanem fából valók voltak. Ott sem, a hol kőből készültek, constatálhatók mindenütt. Romjaink között mindössze négy hely van, hol az ajtófelek többé-kevésbé megvannak. Már említettem a porta Libitinensis s a macellum mögött vonuló utcára néző ház bejáratának ajtófeleit. Mindkét helyen ütköző lécczel

27. ábra.

ellátott négyszögű kőhasábok. Hasonló a kettős osztályú fürdőbe az utcáról bevezető ajtónak még ma is credeti helyén álló ajtófele. Párkányszerűleg tagozott ajtófelek lehettek a kettős osztályú fürdő bensejében. Egyik helyiségében a törmelékben napfényre került két mészkőhasáb, melyek tagozása kétségtelenné teszi, hogy egy és ugyanazon ajtókeret részei, még pedig az egyik darab az egyik ajtófél, a másik pedig a fedőlap (28. ábra).

A mi az ablaknyílásokat illeti, ismereteink egy-két megjegyzést tesznek lehetővé. Hogy az itt lakó rómaiak nemcsak ismerték, de alkalmazták is az átetsző ablaküveget, arról a számos lelet tanúskodik. Maguknak az ablaknyílásoknak szerkezetéről azonban vajmi keveset szólhatunk. Mindössze egyetlenegy

a Kr. e. I. század elején találta fel a fűtésnek azt a módját, melylyel mi is romjaink között úgyszólván lépten-nyomon találkozunk. Ez az úgynevezett alfűtés, vagyis a fűtésnek az a módja, hol a helyiségek a padozaton át kapták melegségüket.

Az itáliai római épületmaradványok között úgyszólván csak a fürdők azok, melyek ezen rendszer szerint voltak fűthetők. Lakóházakban nem találjuk nyomát. Másképp áll a dolog északon. A zord klímá arra kényszerítette a lakosokat, hogy ugyanazt a fűtési rendszert, mely különben a fürdőknél volt szokásos, a lakóházakban is alkalmazzák. E tekintetben Aquincum lakóházai nem az egyetlenek; az Alpeseiken innen fekvő összes római telepek e tekintetben hasonlóak egymáshoz.

Hogy a melegség a padlón át a helyiségekbe jusson, elengedhetetlen követelmény volt, hogy a padozat alúl egészben vagy legalább részben üres legyen. A fürdőkben azt találjuk, hogy az egész padozat alatt üres tér terült el, a lakóházakban ellenben többnyire a padozat csak kisebb-nagyobb részben volt alúl üres. Ez volt t. i. egyetlen módja annak, hogy a lakóhelyiségek hőfoka ne legyen oly magas, mint a minőnek a fürdőkben kellett lenni.

A padozat alatti üres tért, vagyis a *hypocaustumot* úgy állították elő, hogy a padozatot többé-kevésbé magas s többé-kevésbé egymástól távol álló oszlopokra fektették. Maga az alap, melyen az oszlopocskák állanak, rendszerint terrazzoal, azaz apró téglá és mészkeverékréteggel volt bevonva. Az oszlopok sohasem valók mészkőből. A meleg, mely a *hypocaustumot* átjárta, könnyen átégette volna a mészkövet s hasznavehetetlenné tette volna. Vagy trachytból készültek, vagy pedig több egymásra fektetett téglából állanak. A trachytpillérek általában gyakoribbak és pedig egyetlenegy eset kivételével kiugró lábbal és fejjel vannak ellátva. Csupán a nagy fürdő *caldariumában* levők egyszerű kőhasábok, fejöket külön ráhelyezett abacuslapok képezik. A téglák, melyekből helyenként a *hypocaustum* pilléreit alkották, kivétel nélkül négyzetalakúak, egy-egy nagyobb téglalap szolgál alapul s betetőzésül. (V. ö. a 4. ábrát). Korongtégglákat nálunk nem találunk e célra alkalmazásban.

A mi a padozat szerkezetét illeti, az tekintet nélkül arra, vajjon a pillérek kőből vagy téglából valók voltak, lényegében azonos volt. A pillérek szabályos sorokban s egymástól egyenlő távolságban állván, mindenekelőtt nagy négyzetalakú trachytlapokat helyeztek, úgy hogy mindegyik pillérre 4—4 lapnak 1—1 vége nehezedett. Egyetlenegy esetben alkalmaztak e célra hatalmas, 60 × 60 cm. nagyságú téglalapokat. Ez az egy eset a nagy fürdő *tepidariumában* forog fenn, a hol a pillérek maguk is téglából állottak.

Ezen lapok egyébként csak a padozat alapját képezték, melyre egy többé-

kevésbé vastag terrazzoréteg következett. A nagy fürdő caldariumában ez a réteg, mely nagyszemű tégladarabokat tartalmaz, 20 cm. vastag, az egész padló vastagsága pedig 27 cm. Másutt a terrazzoréteg vékonyabb, de még mindig elég tetemes, úgy hogy gondolkozóba ejti a szemlélőt, mikép melegedhetett át. Bizony ez csak erős és folytonos tüzelés mellett történhetett. Különben nem volt szabad, hogy a padozat túlságosan áthevüljön, mert lehetetlen lett volna azon járni-kelni. Hogy ez megakadályoztassék, csinálták éppen oly vastagra a padozatokat.

Mint már megjegyeztem, a padozat nem volt mindenütt egész kiterjedésében alúl üres. Lakóházakban a hypocaustum rendszerint a padozat egy része alatt terül el csak, minek következtében az egyes helyiségek nem voltak ugyan egyenletesen melegítve, de túlságosan sem. Azért a fürdők egyes mellékhelyiségeiben is ugyanazon rendszer szerint rendezték be a fűtést, mint a lakóházakban, másrészt pld. a mezei út szomszédságában fekvő egyik házban találunk egy helyiséget, hol a hypocaustum az egész padozat alatt elterjed. A mennyire Aquincum egyéb középületeit ismerjük, a palæstra az egyetlen, melynek egyik része alfűtéssel volt ellátva. Itt is oly berendezéssel találkozunk, mint a lakóházakban általában.

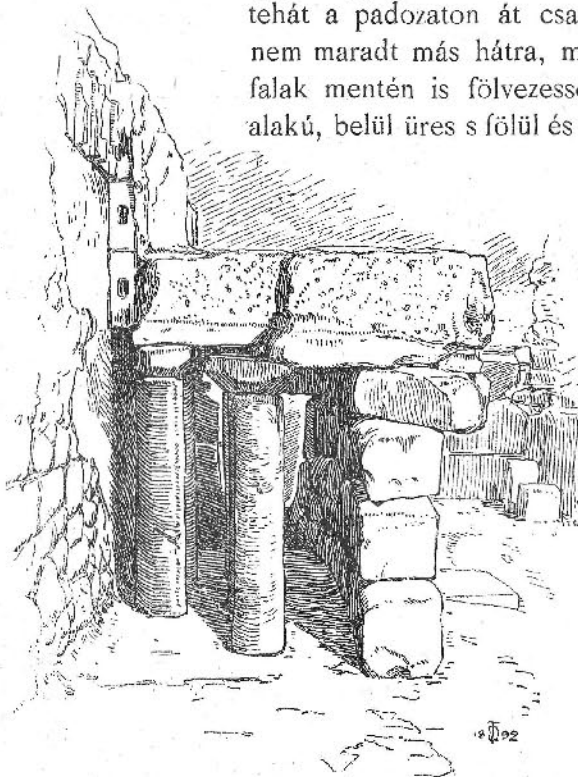
Az eljárás rendszerint az volt, hogy a padozat alatt egy a kemenczével közvetlen összeköttetésben álló, többé-kevésbbé széles csatornát építettek, a melyből egy vagy mindkét oldal felé szűkebb csatornanyílások ágaztak ki. A meleg levegő előbb a főcsatornába tódult, majd innen a szűkebb közökbe oszlott el. Egyebek között ilyen a hypocaustum beosztása a palæstra keleti trāctusában. A főcsatornában, tekintettel szélességére, két sor trachytpillér állott, melyek a padozatot alátámasztották. A kiágazó közökben ezekre nem volt szükség, mert a fedőlapok átfoghatták.

A magánházakban rendszerint a kemenczéből kiinduló csatorna ép oly szűk, mint a belőle kiágazó oldalközök. Három helyütt a helyiség közepéig vezetett meleg levegő az oldalfalak irányában sugárszerűleg talált utat, sőt egy esetben aztán az oldalfalak mentén is tovább terjedhetett. Arra is van eset, hogy az a szűk köz, melybe a kemenczéből a meleg közvetlenül betódult, mindinkább bővült s e részen a padozat oszlopocskákon pihent. Általában igen változatos a hypocaustumok beosztása, valahányszor arról van szó, hogy a padozatnak csak egy része kapja közvetlenül a meleget.

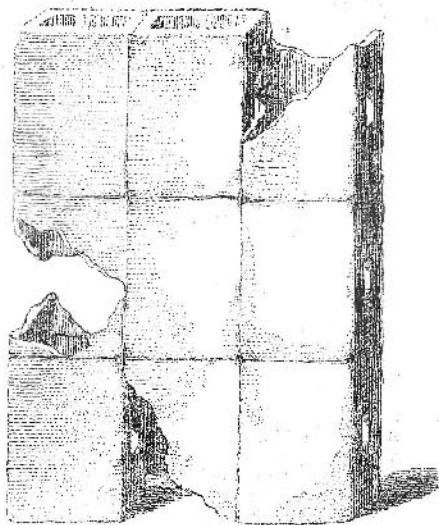
Az alfűtés magassága elsősorban attól függött, milyen természetű épület melegítésére szolgált. Fürdőkben általában tetemesebb volt, mint a magánházakban. A legnagyobb — 1'80 m. — a nagy fürdő tepidariumában és caldariumában. Magas hőfok alacsony hypocaustum révén is volt elérhető, ha a

padozatot vékonyra készítették s az oszlopokat minél nagyobb távolságokban helyezték el egymástól. Példa reá a kettős osztályú fürdőhöz hozzátartozó laconicum.

Mint könnyű belátni azonban, ez a berendezés legfőlebb részben vezetett a kívánt eredményre. A fürdők caldariumában vagy a laconicumokban éppenséggel nem lehetett kielégítő. Minthogy a helyiségek tehát a padozaton át csak bizonyos határig voltak fűthetők, nem maradt más hátra, mint hogy a meleg levegőt az oldalfalak mentén is fölvezessék. E célra rendszerint a téglánalakú, belül üres s fölül és alul nyílt téglacserepek (*tubi*) szolgáltak.

30. ábra.

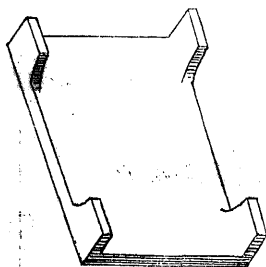

31. ábra.

tak. Az oldalfalakhoz tapasztották őket és pedig vízszintes sorokban egymás fölé, úgy azonban, hogy a legelső sorban levők belenyúltak a hypocaustumba, miáltal lehetővé tétetett, hogy a meleg levegő innen közvetlenül a magasba tódulhatott, s a helyiség oldalfalait átmelegítette. Hogy a melegség minél szabadabban keringhessen, az egyes tubusok oldalt is át voltak lyukasztva s e nyílásaikon át a meleg vízszintes irányban is megoszolhatott. (V. ö. a 31. ábrát). A tubusok ezen elrendezését még igen szépen szemlélhetjük a nagy fürdő caldariumának keleti falán, természetesen csak igen csekély részen (30. ábra). Az északi falon pedig még ott látható a vakolatban, mely a falhoz erősítette, számosak nyoma.

Legtöbb esetben egyedül a törmelékben föllelt tubustöredékek bizonyítják, hogy ez vagy amaz a helyiség nem csupán a padozaton át, hanem az oldalfalak felől is kapott melegséget. A fürdők s a lakóházak romjaiban egyaránt találkoztunk velük, világos bizonyítékaul annak, hogy hazánk zord klímája ez utóbbiakban épügy szükségessé tette az intenzivebb meleget, mint a fürdőkben a test izzasztása. A mezei út mentén fekvő innső lakóház cryptoporticusában a nyugoti falon a tubusok két sora, ugyan már megrongáltan, de még eredeti helyén tapad.

Ugyanarra a célra, melyre a tubusok, szolgáltak az ú. n. *tegulae mammatæ*. Nagy téglalapok ezek, melyek mind a négy sarkukon egy-egy lábbal el vannak

32. ábra.

látva (32. ábra). Ezek a lábak az oldalfalakon nyugodtak, egyébként a lapok egymás mellé és fölé illesztése ugyanolyan volt, mint a tubusoké. Ezen berendezésnek meg volt az az előnye, hogy a falak mentén a köz a behatoló melegségnek sokkal szabadabb mozgást engedett minden irányban, mint az a tubusoknál lehetséges volt. Romjaink között eddig egyetlenegy helyen került napfényre ez a berendezés. A mezei út mentén fekvő fürdő déli nagy helyiségében a déli fal tövében a *tegulae mammatæ* egész sora volt még in situ látható

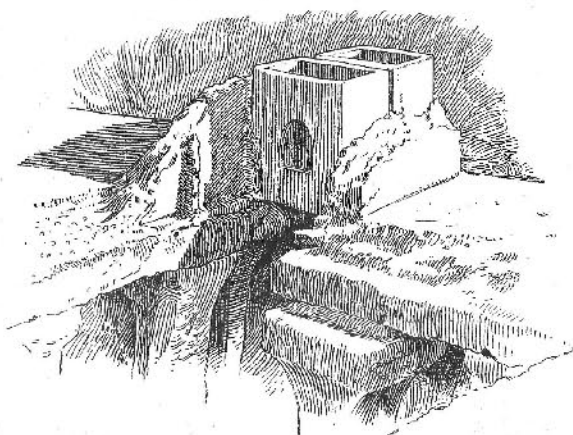
s részben még ma is ott van.

Oly esetekben, midőn két egymás mellett fekvő helyiség melegítése forgott szóban, nem volt nehéz arra a gondolatra jutni, hogy a válaszfalat egészen tubusokból építsék. Az ilyen fal természetesen nem igen lehetett valami erős s azért csak kisebb arányokban talált alkalmazást. Legalább az az egy eset, hol vele találkozunk, csekély kiterjedésű helyiségekből álló épületnél észlelhető. Tavaly a nagy lakóháztól délre került napfényre. A hypocaustum a két szomszédos helyiség alatt közös; a tubusok, melyek a válaszfalat képezik, szélességük szerint vannak egymás mellé illesztve s a nyílások, melyek a meleg levegő mozgását vízszintes irányban közvetítik, ehhez képest a szélesebb oldallapokban vannak. Ezen tubusok különben vastagabbak, mint a többiek. Az elrendezésről elég érthető fogalmat nyújt a mellékelt (33. ábra) kép, mely a szóban forgó épületrészletet hypocaustumával és a válaszfalból fenmaradt két tubusával feltünteti.

A kemenczék (*hypocaustis*), melyekben a levegő fölmelegítettett, közvetlen összeköttetésben állottak a hypocaustummal. Elhelyezésök egy szintben volt a hypocaustumével. Kivétel nélkül trachytokból készültek. Kisebbszerű fűtőberendezéseknél, pl. a lakóházakban a kemencze magában a határfalban helyez-

tetett el, s annál nem volt hosszabb. A falban hagyott nyílás alját, oldalait s tetejét többé-kevésbé vékony trachylemezek alkotják. A fűtés vagy az utca felől történt, vagy egy elzárt előtérből (*præfurnium*). Nagyobb-szerű telepeknél, minők a fürdők voltak, a kemenczék a határfalon kívül feküdtek. Ez esetben is a kemencze alját, oldalait, nemkülönbén a fedőlapot többé-kevésbé hatalmas trachyhasábok képezik.

Magánházakban a fűtés egy, legfőlebb két helyiségre terjed ki, egyetlen egy kemencze is megtette tehát a szolgálatot. A mi a fürdőket illeti, a kemencze mindenkor a legmelegebb osztály, a caldarium tözsomszéd-ságában feküdt, úgy hogy a melegség közvetlenül abba tódult, a tepidarium már csak azt a meleg-

33. ábra.

séget kaphatta, mely a caldarium hypocaustumát átjárta volt. Ez például az eset a mezei út szomszéd-ságában fekvő fürdőnél. A nagy fürdőnél, tekintettel a helyiségek nagyságára, a caldarium déli oldalának mindkét végén egy-egy kemencze volt alkalmazva. S mert nyilván az azokból nyerhető hő-séget nem tartották elégségesnek a tepidarium fűtésére, ennek délkeleti sarkában is egy kisebb-szerű kemenczét helyeztek el. Vitruvius oly esetekben, midőn egy kettős osztályú, azaz a férfiak és nők számára külön helyiségekből álló fürdő fűtéséről van szó, közös kemencze alkalmazását írja elő. E szabályt természetesen tapasztalatai alapján állította fel. Eddig romjaink között egyetlen egy fürdő olyan, melynek ilyen kettős beosztása van s a kemencze tényleg a két caldarium elválasztó vonala táján fekszik.

A fűtőanyag, tekintettel a berendezés mineműségére, nem lehetett más, mint faszén. Ha fával fűtöttek volna, a hypocaustum idővel szükségkép annyira

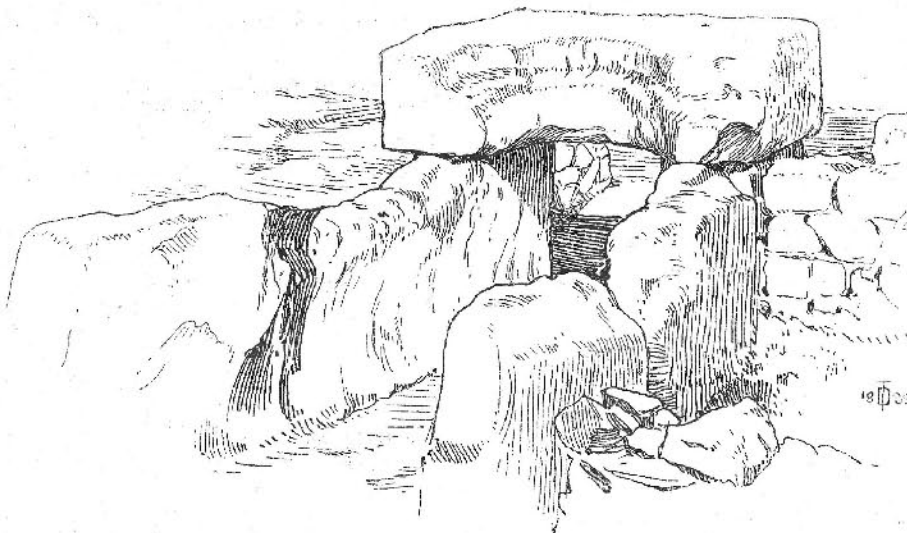
bekormosodik, hogy hasznavehetetlenné lesz. Tényleg csak a legritkább esetben akadunk a hypocaustumokban a korom nyomaira. Az olasz még ma sem ismer más fűtőanyagot, mint a faszenet, e tekintetben is tehát a múlt szokásaihoz hű maradt. A fűtés e neme mindenesetre költséges volt, tekintettel Pannonia fabőségére mégis érthető.

A ventilatio kérdése nálunk még mindig nincs eldöntve. A meleg levegő csak úgy járhatta a hypocaustumot s az oldalfalakat át, ha szabad kimenetetelt talált. Kéményekre nem igen volt szükség, mert a fűtés által nem keletkezett füst. A mi a lehűlt levegő elvezetését illeti, az nem történhetett más úton, mint az oldalfalak mentén, és pedig oly helyeken, hol az oldalfalakat tubusok borították, ezek egyikén vagy másikán keresztül. Valószínűleg másutt sem ismertek más utat-módot. A palæstra keleti tractusában, mely mint láttuk, fűthető volt, a hypocaustum főcsatornájából a keleti zárfa felé ágazó közök végén egy-egy sor tubus volt a falba beillesztve. Arra, hogy a helyiség az oldalfalak felől is kellő meleget kapjon, nem lehettek elégségesek. Valószínűbb a feltevés, hogy rendeltetések főképp a levegőnek ki a szabadba való vezetése volt. Hasonló berendezés nyomaival még a mezei út mentén fekvő fürdő egyik helyiségében találkozunk.

A kemenczéknek feladata, főleg fürdőknél, nem szorítkozott pusztán arra, hogy a hypocaustum számára a meleg levegőt szolgáltatassák. A fürdőkben nem kevésbé fontos tényező a meleg víz volt, melylyel a medenczék nagyobb része megtöltetett. A pompeii fürdők e részben a berendezésről elég tiszta képet nyújtanak. Az üstök, a szerint, a mint langyos vagy forró vizet tartalmaztak, magasabban vagy alacsonyabban voltak a kemence fölött elhelyezve. Nálunk sem lehetett az másképp, sajnos azonban, hogy minden kétséget kizáró módon ki nem mutatható. Egyetlen esetet ismerek, hol ezen berendezés nyomát vélem felismerhetni. Ez a nagy lakóház magánfürdőjéhez tartozó kemence (34. ábra), mely mellesleg legyen megjegyezve, az egyetlen, hol a trachytoldalfalak fölött a fedőlapnak egy tetemes része még in situ fekszik. Ezen részen félkörű kivágást észlelünk, kétség kívül hasonlóképp félkörben ki volt vágva a fedőlap másik hiányzó része, úgy hogy a kemence tetejében teljes köralakú nyílás maradt szabadon. Átmérője mintegy 40 cm. lehetett. Tekintettel a pompeii beli analógiákra valószínű, hogy e nyílás a felmelegítendő vízzel telt üstet zárta körül.

A kemenczéről lévén szó, vessük fel röviden a tűzhelyek kérdését. Lakóházaink romjai között eddig még nem akadt oly helyiség, melyről ki volna mutatható, hogy konyha volt. Az egyetlen tűzhely, melyre a szerencsés véletlen vezetett, oly helyiségben került napfényre, mely minden másnak, csak konyhának nem mondható. Nagyságánál fogva méltán teremnek nevezhetjük. Tavalý

borult ki a földből, délre a nagy lakóháztól. A szóban levő tűzhely maradványai az északi fal tövében hevernek. Maga a fal festve volt, még pedig meglepetésül a fenmaradt részen növényornamentumok képezik a díszítést. A mi magát a tűzhelyet illeti, berendezése olyan, a minő még a mai nap is a tűzhelyké a szegényebb olasz házakban (35. ábra). Vályogtéglaiból készült. A rekeszeket két-két egymás mellé helyezett téglalap képezi, hosszuk két téglahosszúság. A fal felé ugyancsak téglalapok határolják. Elöl természetesen nyíltak voltak, hogy a tűz az edények alatt ébren tartható legyen. Sajátságos az egész dologban csak az, hogy az egész tűzhely a földszínen fekszik, a rekeszeket alkotó téglák pedig az

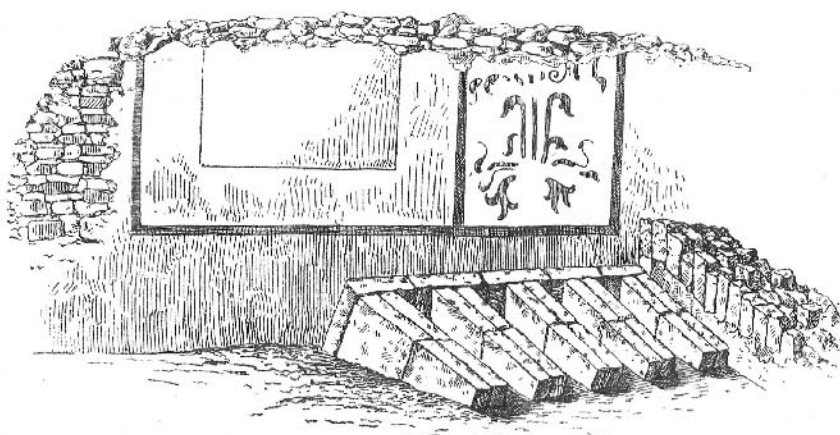
34. ábra.

előrészt felé rézsútosan hajolnak alá. Részemről e különös jelenséget csak azzal a feltevéssel vagyok képes megmagyarázni, hogy a tűzhely úgy, a mint megleltük, nincsen eredeti helyén. Eredetileg bizonyos magasságban volt, a honnan, miután a substructio szétmállott, a földbe, részben egyenetlenül süppedt alá.

Az épületek belső berendezéséhez szükségkép az árnyékszék (*latrina*) is tartozott. Berendezéséről a pompeii és villa Hadriani-beli példák kellő képet nyújtanak. A mily szánandó állapotban romjaink vannak, alig várható, hogy e tekintetben számba menő maradványok álljanak szemünk előtt. Tényleg egyetlen magánházból sem sikerült eddig egy árnyékszék létezését megállapítani. Az egyetlen egy hely, hol ilyennek maradványait felismerni vélem, rendeltetését illetőleg még mindig kétséget támaszthat. A legplausibilisabb magyarázata néze-

tem szerint mégis csak az, hogy árnyékszék volt. Legalább a fönnebb említett analógiák alapján másnak nem tekinthető.

Ez a helyiség a nagy fürdőtől délre fekvő tractus keleti osztálya. Első tekintetre bizony senki sem tartaná árnyékszéknek. Torma Károly, a római építészeti emlékek jeles ismerője, a laconicum egyik mellék helyiségét látta benne, nevezetesen azt, a hol a zuhany a fürdővendégek rendelkezésére állott. A míg Olaszország ókori emlékeit nem láttam, magam is hittem e feltevésben. A mi a szemlélőt tévedésbe ejti, azok a hypocaustum nyomai. Eredetileg csakugyan e helyiségnek más rendeltetése lehetett. Az a berendezés, melyről a napfényre került maradványok tanúságot tesznek, később keletkezhetett. Mindenek fölött jellemzők az oldalfalak előtt mintegy 30—40 cm.-nyi távolságban

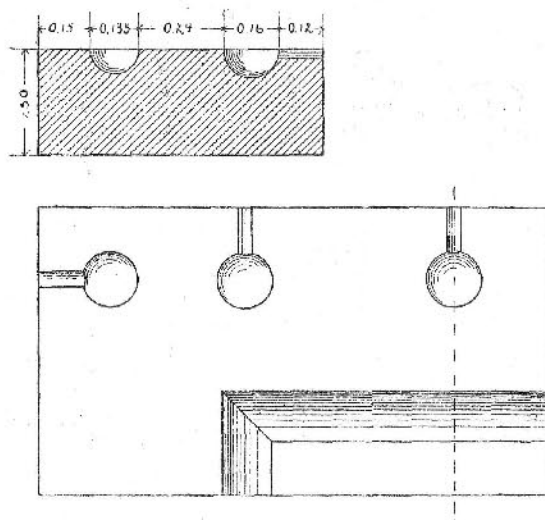
35. ábra.

elhelyezett négyszögű mészkőhasábok (36. ábra). A köz mélyében, mely őket az oldalfaltól elválasztja, csatornák vonultak, melyek a helyiség keleti oldalán fekvő utca gyűjtőcsatornájába torkoltak. A kőhasábok felső lapját először hosszában szelte át egy horony, s mint egy helyütt kanyarodása mutatja, a falak tövében levő csatornával állott összeköttetésben, továbbá a külső szélhez közel bizonyos körökben tányérszerű bemélyedések tűnnek szembe. Ez utóbbiaktól eltekintve a berendezés egészen olyan, mint azt pld. a pompeii-beli árnyékszékek maradványainál láthatjuk. Valamint ott, úgy nálunk is az árnyékszék vízmosásra volt berendezve.

A belső dekoráció. A belső kiépítésről szóló rész utolsó fejezetét annak a kérdésnek megvitatása képezi, mi módon volt a falak belső felülete kiállítva.

E kérdés annyival érdekesebb, mert úgy a lakóháznál, mint a nyilvános épüle-

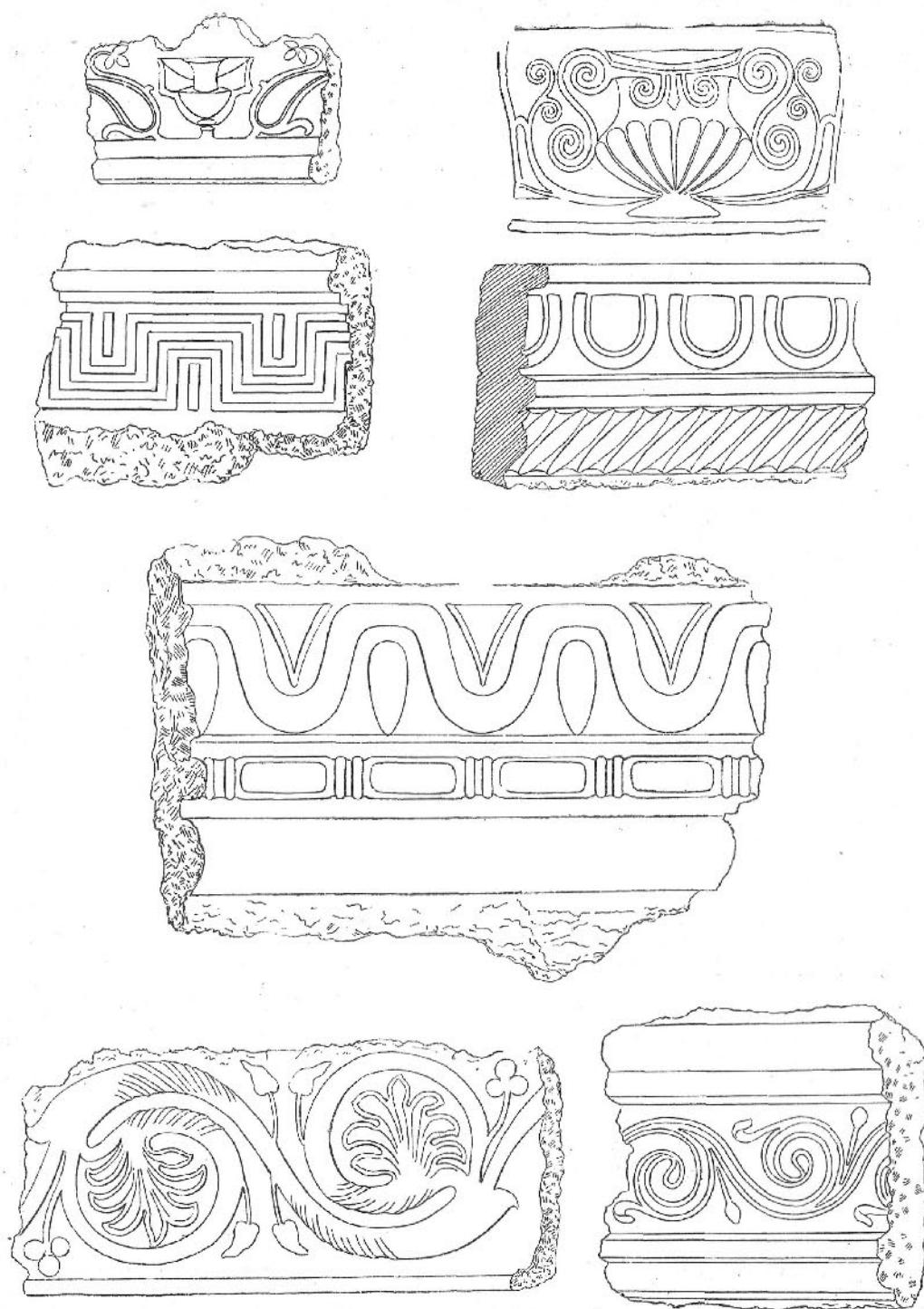
teknél arra nézve, hogy az ember valahol kellemesen érezze magát, előfeltételül szolgál. Ismerve a klasszikus népek érzékét a szép iránt, mely még a legigénytelenebb házi eszközön is kielégítést keresett, már eleve föltehetjük, hogy a mi a helyiségek dekorációját illeti, az általában messze fölötté állott annak, a mit a jelen kor produkál. Tényleg festőiebbet, mint a minő egy római lakóház belseje volt, nem igen képzelhetni. Az oszlopok és gerendák épügy mint az oldal-falak felülete a legélénkebb színekre volt festve, maga a mozaik is tarka volt, mindehhez pedig hozzájárultak az élénk színű függönyök, melyek az oszlopok között s a bejáratok előtt alkalmazva voltak.

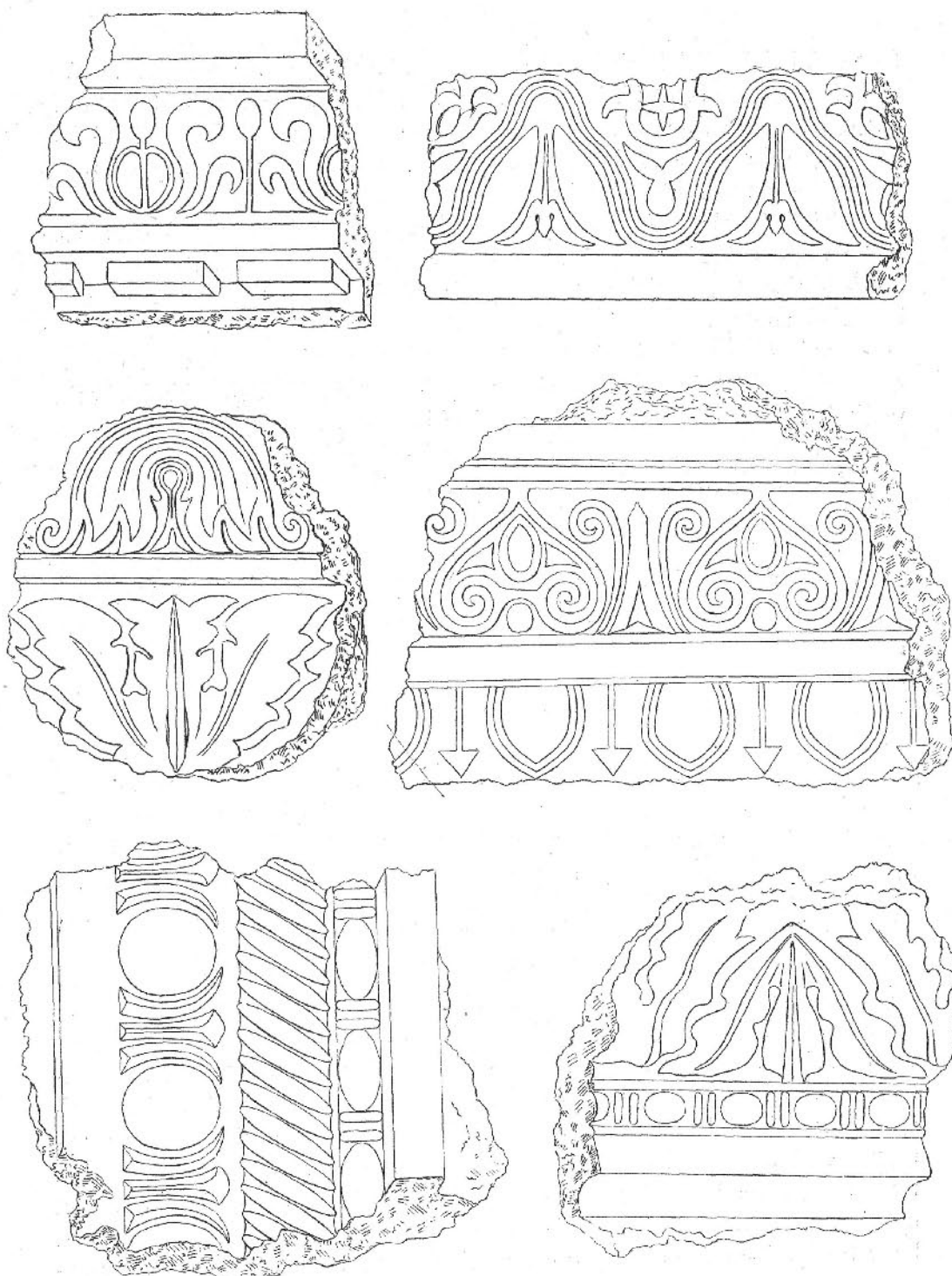
36. ábra.

Ezen előszeretettel a színgazdag dekoráció iránt annyira általános volt nemcsak Rómában, hanem az egész birodalomban, hogy csoda volna, ha Aquincum épületei e részben kivételt tettek volna. Teljes képet az Aquincumban divott szobadiszzióról természetesen nem igen alkothatunk magunknak. Arra romjaink sokkal szánandóbb állapotban maradtak ránk. Úgyszólván Pompeii az egyetlen hely, hol teljes mértékben élvezhetjük.

Aquincumot illetőleg egyrészt a még fennálló falmaradványok mivoltára, másrészt azon leletekre vagyunk utalva, melyek a törmelékből kerülnek elő. Ezek alapján nem lehet kétség, hogy az összes falak, úgy kívül mint belül vakolattal voltak beburkolva. Nem is lehetett az máskép. A túlnyomó részben faragatlan mészkődarabokból épült falak külseje egy római szemében bizony kétszeresen sértő lett volna. A vakolat természetesen nem volt mindenütt egy-

37. Stuccopárkányrészek $\frac{1}{2}$ nagyságban.

38. Stuccopárkányrészletek $\frac{1}{2}$ nagyságban.

forma. A külső falfelületek befedésére elegendőnek tartották az egyszerű réteget. Gondosabb alapot főként a falfestmények számára készítettek. Sehol, még a legrejtettebb helyen sem nélkülözte azonban a vakolat a színes mázt. A legközönségesebb szín a sötétvörös volt. Ilyenre volt festve pld. a dupla osztályú fürdőnél az apsisok külső felülete.

A belső szobadisztítésnek épügy, mint az építésnek a római korban meg van a maga fejlődés története. Főleg azon befolyás szerint változott, melyet a hellenisticus kor reminiscenciái reá gyakoroltak. Az összefüggés az Aquincumban divó modor s a váltakozó ízlés között, mely Rómában, illetve Itáliában honos volt, el nem vitatható. Mint könnyű belátni, ahhoz az ízléshez állt legközelebb, mely Rómát a császárkorban jellemezte, mert ugyanebből a korból valók építményeink is. Mint egyéb dolgokban, úgy e tekintetben is a császárkori Róma szolgáltatta a mintaképet a provinciáknak.

Állítólag Mamurra, Augustus kortársa az első, ki palotája falait különböző színű márványlemezekkel fedte be. Az alexandrinusi kor ízlése volt ez, Róma annival készségesebben vette át, mert a gazdagoknak alkalmat nyújtott, hogy az anyagok drágaságában is minél nagyobb fényt fejtsenek ki. Róma nagyjainak palotái elpusztulván, a mi a lakóházakat illeti, lényegileg Pompeii romjaira vagyunk utalva, hogy ezen decoratio mivoltát megítélhessük. Magától értetődik, hogy ezen kis város lakói távolról sem vetekedhettek Róma gazdag uraival. A falaknak márvánnyal való incrustálása nem lehetett tehát ott sem általános, sem oly kivitelű, a mint az Rómában divatos volt. A mennyiben ezen díszítési mód maradványaival találkozunk, azt látjuk, hogy a márvány vajmi kevés szerepet játszik a falak befedésénél. Bizonyára azért, mert igen drága volt. Úgy segítettek tehát magukon, hogy a márványt stuccóban utánozták. Egyébként ugyanaz a rendszer nyilvánul, mely a többi decoratio-nemeket jellemzi. A falfelület a magasságban három részre van osztva, szélességben pedig több mezőből áll, melyek mind a három övön át folytatódnak.

Aquincumban a szobafalaknak márványlemezekkel való kirakása, illetve a márványnak utánzása, nem ugyan stuccóban, hanem síma felületen ecsettel sokkal általánosabb volt, mint Pompeiiben. A nagy lakóházban az atriummal szomszédos mély terem törmeléke alatt telve volt a legkülönbözőbb márványtöredékekkel. Nem valószínű, hogy a padozat alkatrészeit alkották. Akadtak ugyanis egyes darabok, melyeknek egyik széle párkányszerű tagozással bír. Ezek alkalmazása csak úgy érthető, ha a lábozatot felül szegélyezték. A márványlemezek, úgyszólván, kivétel nélkül, alakatlan töredékek. Föl nem tehető, hogy az épület összeomlása következtében törtek volna egytől-egyig darabokra. Sajátságos, hogy Pompeiiben sem szabályos geometrikus alakúak az alkalmazott márvány-

lemezek. Úgy kellett lenni, hogy Aquincumban még inkább, mint Pompeiiben azokkal a darabokkal érték be, melyeket Rómában kiselejtezték. Összeillesztésük mindenesetre fáradsággal járhatott, legalább a falnak lábazatát mégis márványburkolat fedte. Az említett eseten kívül nem tudok határozott példát, hogy fald Dekoráczióknak valóságos márványt használtak volna. Annyival gyakrabban találkozunk oly falfestménytöredékekkel, melyek kétségtelenül elárulják, hogy a szobafestő márványt akart utánozni. Az utánzás ugyan sohasem tökéletes. A legjellemzőbb példákat közöltem az aquincumi ásatásokról szóló első dolgozatomhoz csatolt mellékleten. Igen érdekes volt e tekintetben a Nemesis szentélyének hátsó falán talált vakolat. Festése sokkal tökéletesebb képet nyújtott a dekoráczióknak ezen neméről, mint a másutt előkerült apró töredékek. TORMA KÁROLY tanár ugyan híven reprodukálta, sajnos azonban, hogy ezen színvázlat egyelőre hozzáférhetlen.

Miként a föllelt maradványok után következtetni lehet, a vakolatdarabok a márványimitatio nyomaival a mezőket töltötték ki, úgy a lábazat, mint a függélyes elválasztó sávok egyszínűre voltak festve. Ezek színe a legkülönbözőbb volt. Oly változatos tagozású és mintájú válaszvonalakat, minőket Pompeiiben látunk, természetesen hiába keresünk Aquincumban. A növénymotivumok Aquincum falainak díszítésében egyáltalában kevés szerepet játszottak. A nagy lakóház imént említett helyisége úgyszólván az egyetlen, hol a törmelékben oly vakolatdarabok kerültek napfényre, melyek összefüggő levélmintákat mutatnak. Egy másik példát nyújt a tavaly felásott nagy terem, hol a falon a tűzhely fölött többé-kevésbé stilizált növény körvonalai lepnek meg. Figurális díszítésnek nyomai eddig egyáltalán nem voltak constatálhatók.

Falfestményeink technikai kiviteléről azt, a mire megfigyeléseim vezettek, elmondtam részletesen azon dolgozatomban, melyet az aquincumi ásatások 1887. évi eredményéről írtam. Még ma is azt hiszem, hogy *al fresco* készültek, természetesen a nélkül, hogy a kivitelnél a megkívánt szigorúsággal jártak volna el.

Visszatérve a szobadecoratio stilistikai oldalára, röviden még meg kell emlékeznem a stucco-díszítésről, mely a falakon felül alkalmazást nyert. Tekintve a leletek nagy számát, úgy látszik, hogy a falfestmények befejezését felül általában a stuccopárkány képezte. Mennyire változatos volt ez, elegendő, ha a 35. és 36. szám alatt két lapon bemutatott rajzokra utalok, melyek a romjaink közt előkerült stuccopárkányokról képet nyújtanak.

AQUINCUMNAK RÓMAI FELIRATAI.

KÖZLI

FRÖHLICH RÓBERT.

II.

25. sz. E feliratos kő a mult század végén Sz.-Fehérvár déli falába volt berakva, a hol Katancsich és Jakossich látták. Azóta elveszett.

pro *S A l*
i M P · M · A V R
 A N T O N I N I · E t
commodi
 5 E T · O R D I N I S · A Q
 T · F L A · M A C E R
 E T · P · A E · I A N V A R V S
 I I · V I R · M · E I V S D E M
 P O S V E R V N T · I I I
 10 I D V S · I V N · O R F I T O
 et maximo cos

Olvasd: [*pro*] *sa*[*l(ute)*] *i**mp(eratoris)* *M(arci)* *Aur(elii)* *Antonini* *e*[*t commodi*] *et ordinis* *Aq(uincensium)* *T(itus)* *Fla(vius)* *Macer* *et P(ublius)* *Ae*[*l(ius)*] *Januar*[*i*]*us* (*duum*) *vir*i *m(unicipii)* *eiusdem* *posuerunt* (*ante diem tertium*) *idus Junias* *Orfito* [*et maximo co(n)s(ulibus)*].

E feliratot Aquincumnak két polgármestere T. Flavius Macer és P. Aelius Januarius állították fel Marcus Aurelius császár (161—180 Kr. u.) és fia Commodus, valamint az aquincumi városi tanács üdvéért; a felállítás ideje 172. évi jun. 11. Ezen időben folyt a háború a markomannok ellen valamint a jazygok ellen, a kiket a császár le is győzött; ezen körülmény adja meg a magyarázatát annak, hogy miért állították fel éppen ebben az évben a feliratot.

26—29. sz. Fogadalmi oltár találtatott az aquincumi mithraeum belsejében azon a helyen, a hol eredetileg fel volt állítva s hol jelenleg is van.

DEO CAV
TOPATI
M·ANT
VICTOR
; NVS IEC
COL·AQ
AEDILIS

Olvasd: *Deo Cautopati M(arcus) Ant(oni)us Victorinus dec(urio) col(oniae) Aq(uin-
censis), aedilis.*

Ugyanott találtatott és áll még két ép és egy harmadik csonka oltárkő a
következő feliratokkal:

FONTI
PERENN
M·ANT
VICTORI
NVS IEC
COLAQ AED

DEO CANT
M·ANT·VIC
TORINVS
DEC·COL·
; AQ·AEDILS

C
COLAQ AED

Az első feliraton az *aedilis* cím nem az oltár lapjára, hanem talapzatára
van írva, a mi abból magyarázható, hogy M. Antonius e köveket akkor állíttatta
fel, mikor még csak tanácsstag volt, s későbbben mikor már *aedilis* lett, ezen
címét is hozzá vésette.

E négy feliratot kiadta a szükséges magyarázatokkal együtt Kuzsinszky
Bálint e füzetek I. évfolyamában 79. s k. l., magam Arch.-epigr. Mitth. aus
Oesterr.-Ungarn XIV. k. 67. l.

30. sz. E sírfelirat Nagy-Kovácsiban a szőlőben találtatott és jelenleg a
parochia falába van berakva.

IVC IO · SEPTIMIO · IV
LIANO · ANNORVM
I · ET · IVCIO · SEPT · CÆSIA
NO · ANNORVM · I · FACIEN
DVM · C·VNIT · SEPT · CELER
SEXVIRVM · COL · AQ · AR · CÆNU
SA · PÆRNTES · FIL · CAR · p · P
RAESENT · ET · EXTRICADO
COS

Olvasd: [l]u[c]io Septimio Iu[l]iano annorum I et Lucio Sept(imio) Caesiano annorum I; faciendum curavit Sept(imius) Celer sexvirum col(oniae) Aq(uinci) Aurelia Caen[us]a parentes fil(is) car(issimis) p(osuerunt) Praesent[e] et Extricado co(n)s(ulibus).

E sírfelirat szól Lucius Septimius Julianusnak és L. Septimius Cæsianusnak, kik mindketten egy éves korukban haltak meg; a sírfeliratot felállították a gyermekek szülei Septimius Celer aquincumi sevir augustalis és Aurelia Cænusa Praesens és Extricadus consulok idejében 217-ben Kr. u. (3620).

31. sz. E kőkoporsó találtatott 1877-ben Duna-Bogdányban a római táborhely közelében, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

M·A·VREL·MARCIANO
IN FLORE·AETATIS·
CONSTITVTO·HOMINIB' S
EREPTO·AVR·MARCVS·DEC
5 COL·PATER·E·SIBI

Olvasd: *M(arco) Aurel(io) Marciano in flore aetatis constituto hominibus erepto, Aur(elius) Marcus dec(urio) col(oniae) pater et sibi.*

A koporsót készítette magának és fiának M. Aurelius Marcianusnak, ki élete virágjában állván, a halál által az emberek közül kiragadtatott, atyja Aurelius Marcus az aquincumi coloniának decuriója.

Megjegyzendő, hogy *Marcus* e feliraton először mint praenomen, azután mint cognomen fordul elő, a mi a harmadik századra vall. — Kiadta e feliratot Rómer Arch. Közl. 11, 1, 33 l.

32. sz. A kőkoporsó, melyen a következő felirat van, 1814-ben találtatott Bicskén (Fehérmegyében), jelenleg a nemzeti múzeumban van.

D VLP IAE·ANT·NILLAE QV·N·VLPI·M
CANDIDIANI·7·F'LIA·T·AEL·VERIN'S·
DEC·COL·AQ·FLAMEM·DVMVIR sic
ALIS·SACERDOS·VRBIS·ROMAE·
5 CONIVGI·P'ENT'ISS' MAE·OVAE sic
VIXIT·ANNIS·XXIIII

Olvasd: *D(is) m(anibus) Ulpiae Antonillae quondam Ulp(i) Candidiani (centurio-
nis) filia(e), T(itus) Ael(ius) Verinus decurio col(oniae) Aq(uincensis), flame[n],
duumviralis, sacerdos urbis Romae, coniugi pientissimae [q]uae vixit annis (viginti
quattuor).*

E kőkoporsót készítette T. Aelius Verinus, a ki Aquincumnak tanácsnoka, áldozó papja, polgármestere és Róma városának is papja volt, az ő nejének Ulpia Antonillának, néhai Ulpus Candidianus centurio leányának. Ezen Aelius Verinus tehát többféle hivatalt viselt, úgy látszik, azon sorrendben, a melyben itt meg vannak nevezve. E szerint először bejutott az aquincumi tanácsba, a mi épen annyira teher, mint kitüntetés volt; azután valamelyik isten áldozó papja lett, továbbá polgármester s végre Róma városának papja abban az értelemben, hogy Rómát a provinciák kiváló tiszteletben részesítették, mint dea Romát, a minthogy p. o. Polában még most is áll Roma és Augustus temploma. A nőnek az atyja, ki elébb halt meg, mint leánya, centurio, százados volt, bizonyosan az Aquincumban állomásozó hadtestnek, a legio II. adiutrixnak. (3368. sz.)

33. sz. E fogadalmi oltár Pátyon találtatott a közkút mellett; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

N M P H I S
P E R E N N I B ' S
M · V A L ·
K A R V S ·
5 DEC · COL · A Q
II VIR
V · S · L · M

Olvasd: *Nymphis perennibus M(arcus) Val(erius) Karus, dec(urio) col(oniae)
Aq(uinci) (duum)vir v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

E felirat szerint M. Valerius Carus, ki Aquincumnak tanácstagja, illetőleg polgármestere volt, az el nem apadó nympháknak, azaz forrásnak teljesítette fogadalmát. Hogy ezen forrás alatt mást nem lehet érteni, mint azt, a mely mellett a felirat napfényre került, azt szükségtelen magyarázni. (3382.)

34. sz. E kőkoporsó találtatott 1832-ben az ó-budai Flessner-féle szőlőben; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

IN MEMORIA AVRELI MINERVINI AD
 D VLESCENTIS · NEPOTIS · AETATE · INTE M
 GRA QVI VIXIT ANN · XVII FEC AVRE
 L CRISPVS DEC COL EQV · AES EQ R AVN
 CVLVS

Olvasd: *D(is)m(anibus). In memoria(m) Aureli Minervini adolescentis nepotis aetate integra qui vixit ann(os) XVII fec(it) Aurel(ius) Crispus dec(urio) col(oniae) eques(i) eq(uo) [p(ublico)] aunculus.*

Aurelius Minervinus teljes virágjában lévő ifjúnak emlékére, ki 17 évig élt, készítette a kőkoporsót annak nagybátyja Aurelius Crispus, a colonia tanács-tagja és római lovag.

A negyedik sorban Mommsen szerint az EQV. AES EQ R e helyett áll: EQVES EQP. (3589 = 3684.)

35. sz. Kőkoporsó, mely 1876-ban Budán a Mária templomban befalazva találtatott; jelenleg a nemz. múzeumban van. Mommsen azt hiszi, hogy Ó-Szőnyből került Budára, a mi nagyon valószínűtlen.

D M
 IVL · LAETILLAE · MARC · AVR
 THAEGENES DEC · M · BREGETI
 ONESIVM CONIVGI CARIS
 SIME FACIENDVM CVRAVIT

Olvasd: *D(is)m(anibus) Iul(iae) Laetillae M(arcus) Aur(elius) Theagenes dec(urio) m(unicipii) Brigetione(n)sium coniugi carissim(a)e faciendum curavit.*

A koporsót készítette Julia Laetilla nejének M. Aurelius Theagenes, a brigetioi municipium tanács-tagja. Brigetio a mostani Ó-Szőny helyén állott és mindvégig municipium maradt, tehát nem volt sohasem colonia. — A feliratot kiadta Hampel Arch. epigr. Mitth. 2, 71. l.

36. sz. E töredék 1876-ban találtatott Ó-Budán az ú. n. Csigadombon, azaz az amphitheatrum romjai mellett; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

A COL bizonyosan col(onia) és vonatkozik Aquincumra. A *Kal. Julius* előtt állott VIII, és e szerint a datum junius 24-ike volt. L. a 12. számú feliratot. Kiadta Hampel Arch. epigr. Mitth. II. 70. l.

37. sz. E feliratos oltár régen Budán a barátoknál volt, de nem tudni, hogy mifélekénnél; azóta elveszett.

V O L C A N O
S A C R V M
V E T · E T · G R
C O S & A D
5 L E G · II · A D · C V
R A M · A G E N
T B · V A L · R E S
P E C T O · E T · V T
E D I O · M A X M N O
10 M A C

Olvasd: *Volcano sacrum vet(erani) et [c(ives)] R(omani) co(n)s(istentes) ad leg(io-nem) II ad(iutricem), curam agent[i]b(us) Val(erio) Respecto et Utedio Max[i]m[i]no ma[g](istris).*

Volcanusnak állították ezen oltárkövet azon kiszolgált katonák és római polgárok, kik a második segéd legio mellett Aquincumban állandóan tartózkodtak; a felállítás gondját viselték Valerius Respectus és Utedius Maximinus azoknak előjárói. Az itt említett veteránok a második segéd legioban szolgáltak azelőtt s így ők is római polgárok voltak; a többi itt említett római polgárok pedig a legio tábora mellett létező *canabák*-ban laktak s azokkal együtt egy községforma testületet képeztek, melynek élén, mint ezen feliratról is kitűnik, két *magister* állott. Az ide telepített római polgárok száma tetemes volt, mert a provincia igazgatása, főleg pedig adó- és kereskedelmi ügye reájuk volt bízva. E polgárok és veteránok Hadrianus alatt municipiumi jogot és szervezetet nyertek s így megszűnt a *canabæ* és a legio között a régebbi szoros összefüggés. A felirat ezek szerint a legrégebbiekkal együtt, azon időből való, a mikor Aquin-

cum még nem volt municipium. V. ö. Kuzsinszky B. Budapest régiségei I. k. 42 kk. II. (3505.)

38. sz. E sírfelirat régebben Vác közelében volt a Migazzi-féle kastélyban, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

C·VAL·C·FIL·CLADI
SECUNDO ÆM N
VE·LEG·II·ADI·N·L
H·S·E·COLL·FABR
E·CENTO·POS

Olvasd: *C(aio) Val(erio) C(ai) fil(io) Claudi(a) Secundo Aem. n. vel(erano) leg(io-nis) II adi(utricis) an(norum) L h(ic) s(itus) e(st). Coll(egium) fabr(um) et cento(nariorum) pos(uit).*

E sírban, így szól a felirat, el van temetve C. Valerius Secundus Caius fia, a claudiusi tribusból és æm. n. . . . születésű, a második segéd legio veteranusa, ki ötvenéves korában halt meg s kinek a mesteremberek, illetőleg a pokrócz készítőik állították a sírkövet.

A felirat a legrégebbiek egyike, a mint a nevek felsorolásából, a tribus és születési hely megemlítése mutatja; a tribus a claudiusi, a születési hely valószínűleg Aemona (Laybach), mely ama tribushoz tartozott, csak hogy rendesen *Emona*-nak írják. Azon testület vagy czéh, mely Secundusnak a feliratot állította ácsok, kovácsok, cserepesekből stb. állott, melyhez még olyan iparosok is tartoztak, kik a *cento*-kat készítették, melyek vizes zsákok, különféle darabokból összeaggatott takarók, pokróczok, vánkosok voltak, s melyekkel különösen háborúban a hajítógépeket szokták betakarni, hogy tűz vagy az ellenség lövegei ellen biztosítsák. (3569.)

39. sz. E sírfelirat a század elején Budának valamelyik majorságában létezett, jelenleg elveszett.

C·IVLIVS V IVS
DONATVS VE·LEG
II·ADI·AN·IX
COLL·FAB·E·CNO
POS

Olvasd: *C(aius) Julius V...us Donatus ve[t(eranum)] leg(ionis) II adi(utricis) a[n(norum)] l[x]; coll(egium) fab(rum) et cento(nariorum) pos(uit).*

E feliratban, mely egyszerűségénél fogva nem szorul magyarázatra, Donatus neve mellett meg volt talán említve az atyja neve is, de ezt az olasz utazó Sestini, ki a feliratot lemásolta, nem tudta elolvasni. A collegiumra nézve l. a 38. számú feliratot. (3554.)

40. sz. E felirat kőkoporsóra volt vésvé s ez állott régen a Sz. Jánoshoz címzett templomban, illetőleg zárdában Budán. Jelenleg elveszett.

D · M

C · IVL · FILETIONIS · DOMO
AFRICA · MEDICO · QVI · VI
XIT · ANN · XXXV · C · IVL · FILET
5 VS · ET · IVL · EVTHENIA · PARENTES
FILIO · KARISSIMO · F · C
E · IVL · ATHENODORO · FRATRI · EIVS
QVI · VIXIT · ANN · XXXV · EVTHE
NIA IS AD QVEM SEPVLTVRA
10 COLL CENT X CCC CONTVLIT

Olvasd: *D(is) m(anibus) C(aio) Iul(io) Filetioni domo Africa medico qui vixit annos XXXV, C(aius) Iulius Filetus et Iulia Euthenia parentes filio carissimo f(aciendum) c(uraverunt) et Iul(io) Athenodoro fratri eius, qui vixit ann(os) XXXV; Eulhenia is ad quem sepultura coll(egium) cent(onariorum) (dēnarios trecentos) contulit.*

A kőkoporsó készült első sorban az elhalálozott C. Julius Filetionak, afrikai születésű orvosnak, ki 35 évig élt s ennek állították szülei C. Julius Filetus és Julia Euthenia; azután Julius Athenodorusnak, fivérének, ki szintén 35 évig élt, s ennek a temetésére a centonariusok testülete (l. a 38. számú feliratot) 300 denárt (körülbelől 120 frtot) adott össze.

Az első sorban áll *Filetionis*, a genetivus a dativus helyett: *Filetioni*; a 8. 9. sorban már csak a két fiának az anyja, Euthenia van megemlítve, bizonyosan azért, mert ő rendelte el, hogy első fia koporsójában a második is helyeztessék el. A 9. sorban ez a kitétel *is ad quem sepultura* nem a legjobb latinsággal van mondva, e helyett: *is ad cuius sepulturam* stb.

41. sz. E felirat a múlt század elején Budán a katonai élelmezési raktár falába volt berakva, jelenleg elveszett.

GENIO · COL
LEGIO · SCA
ENICORVM
T · FLAV · SEC
VNDVS · MO
NI TOR
D · D

Olvasd: *Genio collegi[i] scaenicorum T(itus) Flav(ius) Secundus monitor d(ono) d(edit).*

A színészek testülete geniusának szentelte ezen oltárt T. Flavius Secundus, a sugó.

42. sz. E sírfelirat Ó-Budán találtatott, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

M · FVRIO · PO
RVFO · CANA
ET · MEMMIAE
SERVANDE · CO }
IVGI · EIVS · STATI }
CON STAS · FRAT }
ET · HER · EIVS · FC }
CIVES · AGRIPIN }
TRANSALPINI }

Olvasd: *M(arco) Furio Po . . . (tribu) Rufo, Canabis et Memmiae Servand(a)e co[n]iugi eius Stat[ius] Consta(n)s frat[er] et her(es) eius f(aciendum) c(uravit) cives Agrip(p)in[enses] Transalpini.*

E felirat szól M. Furius Rufusnak és nejének Memmia Servandának; felállította Statius Constans, Rufus fivére és egyszersmind örököse. Mind a hárman Colonia Agrippina-ból (Köln) származtak és azért neveztetnek alpeseken túliaknak. Furius különben valami táborhoz tartozó canabæ-ban született (l. I. k. 42. l.), mely vagy a *Pomptina* vagy a *Pollia* tribushoz számítatik a feliratban, a mi értelmetlen dolog; a tribus nem vonatkozhatik Colonia Agrippinára, mert ez a

Claudia tribushoz tartozott, s így azt sem érthetjük, hogy mi alapon tartozhatott Rufus mint kölni polgár más tribushoz. Meglehet, hogy el van hallgatva, hogy későbbben tribust cserélt, a mi habár ritkán, de mégis előfordúl. A canabæ valószínűleg a II. segéd legio canabæi, mely, mint tudva van, az első század második felében, egy ideig Alsó-Germaniában volt elhelyezve. — Kiadta Mommsen Eph. Ep. II. 711. sz.

43. sz. E feliratos tábla azelőtt Ó-Budán állott a parochia kertjében, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

CLADIANVS	FL	A
FIRMANVS	VAL	LVC
VAL OPT // VS	FL	AVI
AVR MAXIMVS	AVR	FESTI
AVR FRMNANVS	AVR	PRIMA
FL VICTORNVS	CLAD // CV	
AVR VALENINVS	SEPT VA E //	
SEP MAXMANVS	AVR // // T /	
AVR SÄVRNVS	AVR IVSTV	
IVL SÄNNVS QV	A /	MERCVRIA
VLP SANATOR	A /	// RINIA / NV
AVR MAXIMVS	EXO	POS
HONORI EORVM		

A tábla nem tartalmaz egyebet neveknél; csak a 12. 13. sorban ezt olvasuk: *ex vo(to) posuerunt honori eorum*, azaz fogadalom folytán állították (t. i. azok, kiknek nevei fel vannak sorolva) azoknak tiszteletére, de hogy kinek tiszteletére, azt nem tudhatjuk, talán az akkora uralkodó császárok tiszteletére. (3591.)

44. sz. E sírfelirat azelőtt Vác közelében Migazzi bibornok kastélyában volt, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

M · COCCEIVS
 MOESICVS · AN · XV ·
 H · S · E
 M · COCCEIVS · MA
 5 VMARI · F · FLORVS
 PRINCEPS · COCCEIA
 OXIDVBNA · QVINTI
 ONIS · F · CONIVX · FILO
 ET · SIBI · VIVI · P ·

Olvasd: *M(arcus) Cocceius Moesicus an(norum) XV h(ic) s(itus) e(st). M(arcus) Cocceius Ma[rum]ari f(ilius) Florus princeps, Cocceia Oxidubna Quintionis fil(ia) coniux filio et sibi vivi p(osuerunt).*

A sírfelirat a tizenötéves *M. Cocceius Moesicus*nak szól s azt felállíttatta *M. Cocceius Florus Matumarus* fia, a főnök, mint apa és *Cocceia Oxidubna* *Quintio* leánya annak neje mint anya, fiuknak és önmaguknak.

M. Cocceius Moesicus teljesen római hangzású név, ép úgy az apa neve *M. Cocceius Florus*, de már a nagyapa neve *Matumarus* barbár, illetőleg kelta eredetű, valamint az anya egyik neve *Oxidubna* is, és ebből az következik, hogy az elhalt *M. Cocceius Moesicus* nagyatyja *Matumarus* nem bírt római polgári joggal, hanem peregrinus volt, fia azonban már teljesen elrómaiásodott, legalább a mennyiben nevéből kitűnik, hogy római polgár volt. Vele együtt neje, *Oxidubna* is a római polgárok sorába lépett és így viselhette eredeti neve mellett a *Cocceia* nevet. A nőnek atyja *Quintio* szintén peregrinus volt, a mi abból tűnik ki, hogy csak egy nevet visel, habár az római hangzású. *Cocceius Florus princeps*, főnöknek neveztetik; ezen címet másra nem tudom magyarázni, mint arra, hogy római polgár létére a saját törzsének, talán az araviscusoknak, főnöke volt; mert feltehető, hogy ő, valamint családja ezen törzshöz tartozott.

45. sz. E felirat a század elején Budán volt a trinitariusoknál, a hol többen látták; jelenleg elveszett.

N V M I N I · A V G · E T
G E N I O · I M P · C A E S · T · A E I
H A D R · A N T O N I N I · C O L
L E G · A V G V S T A L · I M P E N
5 D I S · S V I S · F E C E R V N T · P R A E
F E C T · C · I V L · C R E S C E N T E
L O C U S P U B L I C U S D E C U R I O N U M D E C R E T O

Olvasd: *Numini Aug(usto) et genio imp(eratoris) Cæs(aris) T(iti) Ae[l(iu)] Hadr(iani) Antonini colleg(ium) Augustal(ium) impendis suis fecerunt præfect(o) C(aio) Iul(io) Crescente. L(ocus) p(ublice) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto).*

Az augustalisok testülete állította a feliratot saját költségén Antoninus Pius császár (138—161) isteni fenségének és geniusának; a testületnek élén állott akkor *C. Julius Crescens*, a hely, melyen a felirat fel volt állítva, tanács-határozat által lett kijelölve.

Antoninus Pius császár nevéből hiányzik a *pius* elnevezés, melyet nem sokára trónralépte után a senatustól kapott és ennél fogva a felirat uralkodása első évéből való. Az augustales-ekről l. a 15. számú feliratot. Hogy testületté voltak egyesítve, azt jelen felirat mutatja, valamint azt is, hogy élükön nem választott *magister* állottak, hanem kinevezett *præfectus*. (3487.)

46. sz. E kőkoporsó régebben Vác közelében Migazzi bibornok kastélyában volt, a honnan 1814-ben a nemzeti múzeumba vitetett.

P P AEL · IVSTO · ANN · III · ET AELIAE · VERINÆ
ANNOR VII · P · AEL · PROVINCIALIS · VET ·
LEG · II · ADI · AVOS · ET · P · AEL · PROVINCIALIS · SEV · COL · AQ · ET · AELIA CONCOR
5 DIA · PARENTES · FILIS · DVLCISSIM
IS · FEcERVNT

Olvasd: *P(ublio) Ael(io) Iusto ann(or)um III et Aeliae Verinae annor(um) VII, P(ublius) Ael(ius) Provincialis vet(eranus) leg(ionis) II adi(utricis) avos et P(ublius) Ael(ius) Provincialis sev(ir) col(on)ice Aqu(inci) et Aelia Concordia parentes fili(i)s dulcissimis fe[c]erunt.*

Ezen kőkoporsót P. Aelius Justus három éves fiúnak és Aelia Verina hét éves nővérének készíttette nagyatyjuk P. Aelius Provincialis veteran katonája a második segéd legionak, és szüleik P. Aelius Provincialis Aquincum sevirje és Aelia Concordia. Magától értetődik, hogy Aelius Provincialis *sevir Augustalis* volt, tehát nem római polgár, hanem libertus, bizonyosan azért, mert anyja nem élt atyjával törvényes házasságban. (3527.)

47. sz. E sírkő találtatott Tétényben 1859 jan. 12-én egy ottan felásott sírban; a kő jelenleg a nemzeti múzeumban van.

D · M
ANT · FIL^o
QVIRIVS
AVG · COL
5 AQV · VIB
SERAPIE

Olvasd: *D(is) m(anibus) Ant(onius) Filoquiritius Aug(ustalis) col(on)ice Aqu(inci) Vib(ice) Serapi(a)e.*

Antonius Filoquiritus, Aquincum augustalisa (l. a 15. számú feliratot) Vibia Serapiának, a ki, ha neje volt, nem volt törvényes neje. (3402.)

48. sz. E feliratot egy sarkofagról másolta le Sz.-Fehérváron Megyerics (Mezertius), az ő másolatát pedig többen használták. A feliratot úgy látszik Megyerics ideje óta (1516) nem látta senki s így elveszettnek kell tartani.

D · M
M · AVREL · TERTVLLVS
SEXVIRVM · COL · AQ
SIBI · ET · IVLIAE
; VRSVLAE · CONIV
GI · KARISSIMAE
AETERNITATIS
M E M O R I A M
P O S V I T

Olvasd: *D(is) m(anibus). M(arcus) Aurel(ius) Tertullus sexvirum col(onice) Aq(uincensis) sibi et Iulice Ursulae coniugi carissimae aeternitatis memoriam posuit.*

M. Aurelius Tertullus az aquincumi coloniának sexvirje örökké tartó emlékül állította a kőkoporsót magának és drága nejének, Julia Ursulának. Tertullus e szerint sexvir Augustalis volt (l. a 15. sz. feliratot) és örökké tartó emlékek nevezi a koporsót, miután ilyenben békében nyugodhatott a halott, feltéve, hogy ki nem rabolták, a mi az ó-korban nem ritkán történt.

49. sz. E kőkoporsót Milles angol utazó látta Ó-Budán Schechiny (helyesebben Zichy) grófnő háza előtt az udvaron, de már akkor is törve volt, a mikor lemásolta; azután látta Bél Mátyás is, ki szintén leirta. A jelen évben, mikor azt a régi épületet lebontották, a melynek helyére a dohánygyár épült, újból napfényre kerültek a kőkoporsó töredékei s ezeket most már az aquincumi múzeumban őrzik. A feliratot mostani állapotában következőképen másoltam le:

M · MORIAE · Q · M
AV · COL · AQ · VIX · AN · M
AV · EII · AVGEND · S · EAM
LIBERTI · E · HERDES · EXV
TESTAMENTI · CVRANT
DION · IO · AVG · CC
AV · DI

Milles másolata a következő:

MEMORIAE Q·M'
 AVG·COL·AQ·VIX·AN·XLI
 AVRELI AVGEND·S·E·AMAND·S
 LIBERTI·ET·HERED·EX·VOLVNTA
 TESTAMENTI·CVRANTIB·S·DECM
 DIONISIO·AVG·COL·S·S·S·ET
 AVR·PAPIA·VET·LEG·II·ADI·F·C

Bél pedig ezt olvasta le a kőről:

MEMORIAE·Q·M·VVIRA·EI
 AVG·COL·A·Q·VIX·ANN·XL·MM
 AVRELIA·D·S·E·L·M·VI·DS
 LIBERTI·HTR·DES·EX·VOLVMIA·
 TESTAMENTI·CVRANTIBVS·IE·CM
 DIONISIO·AVG·COL·SS·ET·. . .

A feliratot tehát Milles helyesen írta le és miután azon időben még teljesebb volt, mint jelenleg, leginkább az angol utazó másolata szerint adjuk az olvasást.

Memorie q(uondam) M(arci) [Aureli] Aug(ustalis) col(onice) Aq(uinci); vixit an(nos) XL. M(arci) Aureli (duo) Augendus et Amandus liberti et heredes ex voluntate testamenti curantibus Decim(io) Dionisio Aug(ustali) col(oniae) s(upra) s(criptae) et Aur(elio) Papiā vel(erano) leg(ionis) II adi(utricis) f(aciendum) c(uraverunt).

E kőkoporsó készült M. Aureliusnak (cognomenjét nem tudjuk), ki Aquincum coloniának augustalisa volt, élt XL évet; készítették pedig a koporsót a végrendelet értelmében M. Aurelius Augendus és M. Aurelius Amandus, az elhalálozottnak szabadosai és egyszersmind örökösei; a készíttetés gondját viselték Decimius Dionysius ugyancsak az aquincumi coloniának augustalisa és Aurelius Papiā, a második segédlegiónak veteránusa.

50. sz. E feliratot Bél Mátyás Kalocsán látta az érseki palotában, úgy szintén Stephani, ki azt Schönvisner számára lemásolta. Hogy Budáról került e felirat Kalocsára, azt abból következteti Schönvisner, hogy a kalocsai érseknek Budán háza van. Különben, úgy látszik, a felirat elveszett.

D M
 CRETONIVS
 DANV VIVS
 AVG COL AQ
 § VIVS SIBI FECIT

Olvasd: *D(is) m(anibus). C(aius) Retonius Danuvius Aug(ustalis) col(oniae)
 Aq(uinci) vius sibi fecit.*

C. Retonius Danuvius még élteben állította fel magának ezt a sírkövet.

§ 1. sz. E felirat Budán van a Biringe-féle házban, a hol Mommsen leirta.

DEO ARIMANIO

Arimanius a perzsa vallás, illetőleg a Zend Avesta szerint a veszedelmet és kárt okozó istenség, minden gonosznak s rosznak alkotója, Ormuzd ellenfele.
 (3414.)

§ 2. sz. Fogadalmi oltár homokkőből, mely Ó-Budán találtatott; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

D I A N A E
 S A C R ·
 C · P O M P E I V S
 C R I S P I N V S
 § V · S · L · M

Olvasd: *Dianae sacr(um) C(aius) Pompeius Crispinus v(otum) s(olvit) l(ibens)
 m(erito).*

Ezen Dianának szentelt felirat nem szorúl magyarázatra.

§ 3. sz. E felirat Budán találtatott 1868-ban.

I O M
 AVR
 ZENO

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Aur(élius) Zeno.*

Magyarázat felesleges.

54. sz. E fogadalmi oltár a század elején Budán volt, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

I O M
BAESIO
CV//FIL
VS / M

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Baesio Cu . . . fil(ius?) v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito).* (3437. sz.)

55. sz. Találtatott Ó-Buda és Békás-Megyer között a Schwanfelder-féle malomnál; jelenlegi hollétét nem tudom.

I · O · M
FLAVIVS
DEC/MVS
V·S·L·L·M

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Flavius Dec[ri]mus v(otum) s(olvit) l(ibens) l(ae- tus) m(erito).* (3440.)

56. sz. E fogadalmi oltár az Almás (most Görz)-féle házban volt, jelenleg elveszett.

I · O · M
M · VLP · QV
NTIANVS
V · L · M

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) M(arcus) Ulp(ius) Qu(i)ntianus v(otum) l(ibens) m(erito).* (3452.)

57. sz. E fogadalmi oltár e század elején Budán volt, hol, azt nem tudjuk. Jelenleg elveszett.

I · O · M
VOTVM
VOVIT
VICTOR
RESSAII

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) votum vovit Victor Ressa[ti] (filius).*

Magyarázatra nem szorúl. (3450.)

58. sz. Fogadalmi oltár mészkőből, melynek alsó része le van törve, találtatott Ó-Budán a vicinális vasút állomása közelében Frühlingnek lúcernásán; jelenleg az aquincumi múzeumban van.

I O M
ET IVNONI
ETTEREMATRI
C R

Olvasd: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Iunoni et Ter(ra)e matri [sa]cr(um)* . . . Juppi-
ternek, Junonak és az anyaföldnek szentelte valami ismeretlen ezen oltárt.

Kiadtam Arch.-epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ungarn XIV. k. 63.

59. sz. Fogadalmi oltár mészkőből, mely Ó-Budán találtatott, jelenleg az aquincumi muzeumban van.

IVNONI REG
CORNELIVLIA
PROSEETSVIS
V · S · L · M ·

Olvasd: *Iunoni reg(inae) Cornel(ia) Iulia pro se et suis v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito).*

Magyarázatra nem szorúl. Kiadta Kuzsinszky Bálint Arch. Ért. IX, 400 l.
és magam Archæol.-epigr. Mittheil. aus Oesterr.-Ungarn XIV. k. 65. l.

60. sz. E fogadalmi oltár 1847-ben találtatott a Gellérthegy dőli részén,
jelenleg a nemzeti múzeumban van.

M O D O M

Olvasd: *M(atri) d(eum) m(agnae).*

Az isteneknek nagy anyja Kybelc, kisázsiai istenség, kinek tisztelete a római államban hivatalosan be volt fogadva. — A feliratos kő alsó része nincsen beírva, pedig lett volna elég hely a felirat folytatására. (3471.)

61. sz. E kő a XV. században az Ó-Budáról Budára vezető út mellett levő Sz. Jakabtemplomban volt. Azóta eltűnt.

D · I
ALLIDIUS
HERMES
V · S · L · M

Olvasd: *D(eo) i(nvicto) Allidius Hermes v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

A legyőzhetlen Isten a Mithras; l. a 26. számú feliratot. (3477.)

62. sz. E fogadalmi oltár hajdan az ó-budai szigeten (P) volt Sz. Mihály arkangyal templomában, jelenleg elveszett.

S · I · M
PRO · SALVTE · SEXTI
IVVINTI · // NIL
EX · VISV
PANNONIVS · EB

Olvasd: *S(oli) i(nvicto) M(ithrae) pro salute Sexti Juv[e]nti . . . nil ex visu Pannonius libertus.*

A legyőzhetlen napistennek, Mithrasnak állította ezen oltárt Sextus Juven-tius . . . nil üdvéért ennek szabadosa Pannonius, kinek az isten álmában meg-jelent. (3482.)

63. sz. E fogadalmi oltár találtatott Ó-Budán 1843-ban és a k. jószágigazga-tóság udvarában volt felállítva; későbbben elveszett.

SOLI · IN
VICTO
VAL · VT
TALIS
V · S · L · M

Olvasd: *Soli invicto Val(erius) V[i]talis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

A legyőzhetlen napistenre nézve l. a 26. sz. feliratot.

64. sz. E fogadalmi oltár a 60-as években Ó-Budán állott a parochia kertjében; hogy jelenleg hol van, arról nincsen tudomásom.

INVICTO
D I I V O
V S L M
P R O · C O
5 M C O T · B

Olvasd: *Invicto deo v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) pro com(muni?) [b]o[no?]*

Ezen felirat hibás; mert habár annyit lehet belőle érteni, hogy Mithrasnak van szentelve fogadalom következtében, mégis bizonytalan, hogy mit jelent a 4. és 5. sor. V. ö. a 65. számú feliratot. (3476.)

65. sz. E fogadalmi oltár Ó-Budán találtatott 1843-ban és egy ideig a régi Zichy-féle kertben hevert; azóta elveszett.

D · S
S O L I
I N V I C T O
E T P R O
5 B O N O C
O M V N I

Olvasd: *Deo Soli invicto et pro bono com(m)uni.*

A legyőzhetlen napistennek és a közjóért állította ezen oltárt egy szerény ember, a ki magát nem akarta megnevezni; valószínű azonban, hogy Häufler, a ki a feliratot lemásolta ezt egyúttal el is rontotta, mert az S az első sorban felesleges, miután a másodikban a SOLI teljesen ki van írva. Azt hiszem, azért, hogy az első sorban DEO állott. Az ET a 4. sor elején nemcsak felesleges, hanem zavarja a feliratnak az értelmét, mert az illetőnek csak az lehetett a szándéka, hogy a közjóért állít oltárt Mithrasnak — mert ez a napisten — (l. a 26. számú feliratot), de nem Mithrasnak és a közjóért. Különben megjegyzem, hogy *salus publica* inkább felelne meg annak, a mit mi közjónak nevezünk. (3475.)

66. sz. E fogadalmi oltár Ó-Budán találtatott, most a nemzeti múzeumban van.

SILVANO D
AVRELIVS
ACVTINV
S
; EX VOT

Olvasd: *Silvano d(omestico) Acutianus ex vot(o).*

A házát őrző Silvanusnak állította fogadalom folytán Acutianus. (6458.)

67. sz. E felirat azelőtt Ó-Budán volt a k. jószágigazgatóság épületében, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

SILVANO · SILVESTRO ·
P · AEL · CAPITO · V · S · L · M
álló
Silvanus
IMP · AN · AVG · II · ET
ADVENTO · COS

Olvasd: *Silvano silvestr[i] P(ublius) Ael(ius) Capito v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
Imp(eratore) Ant(onino) Aug(usto) et Advento co(n)s(ulibus).

Az erdőt őrző Silvanusnak állította ezen oltárt fogadalom következtében P. Aelius Capito, Antoninus (Elagabal) és Adventus consulsága évében 218-ban Kr. u. — A harmadik sorban lévő *II.* felesleges, mert Elagabal a nevezett évben nem másodszor, hanem először volt consul. (3499. sz.)

68. sz. Az Ó-Budáról Budára vezető út mentén volt hajdan e feliratos kő egy meleg vizű tóka melletti falban, nyilván a császárfürdői forrás mellett. Azóta eltűnt.

SIDES · A
ATILIA · C · F
PRISCA · PRO · SE
SVISQ
; V · S · L · M

Olvasd: *Atilia C(ai) f(ilia) Prisca pro se suisque v(otum) s(olvit) l(ibens)*
m(erito).

Ezen oltárt állította Atilia Prisca Caius Atilius (Priscus?) leánya saját és övéi üdvéért, de hogy melyik istennek, azt biztosan nem tudhatjuk, valószínűleg *Silvanus silvester*-nek. (3514. sz.)

69. sz. E fogadalmi oltár Ó-Budán volt a k. jószágigazgatóság folyosóján, 1866 óta a nemzeti múzeumban van.

SIL · DOM
AVR · FYY
LARGVS
POR · SE
5 ET · SVIS
V · S · L · M

Olvasd: *Sil(vano) dom(estico) Aur(elius) Fylargus p[ro] se et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

A házat őrző Silvanusnak szentelte ezen oltárt fogadalma következtében Aurelius Philargus saját maga és övéinek üdvéért. (3493.)

70. sz. E fogadalmi oltár Budán volt az Almás (későbbben Görz)-féle házbán, a hol Mommsen leírta a feliratot.

SILVANO
SILVESTRI
SACRVM
CORINTHVS
5 VMMVLAR
IVS · V · S · L · M

Olvasd: *Silvano silvestri sacrum Corinthus nummularius v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Az erdőt őrző Silvanusnak állította ezen oltárt Corinthus pénzverő fogadalma következtében. Corinthus e szerint rabszolga volt. (3500.)

71. sz. E fogadalmi oltár Pesten találtatott az ev. iskolaépület építése alkalmával a Károlykaszárnya mellett a városnak régi falában. Jelenleg a nemzeti múzeumban van.

SIL DOM
SEC VN
DINIVS SA
BINIANVS
V · S · L · M

Olvasd: *Sil(vano) dom(estico) Secundinius Sabinianus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Magyarázatra nem szorúl. (3495. sz.)

72. sz. E fogadalmi oltár Ó-Budán volt a jószágigazgatósági épületben, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

/IL·SILVES///
SEPT·FIR
MANVS
CANDI
D · N ·
5 PRO S SA
V · S · L · M ·

Olvasd: *[s]il(vano) silves[tri] Sept(imius) Firm[i]anus candi(datus) d(omini) n(ostri) [?] pro s(alute) sua v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Az erdőt őrző Silvanusnak állította ezen oltárt fogadalma következtében Septimius Firmianus a saját üdvéért. — A 3. és 4. sor CANDI D.N. úgy magyarázható, mint feljebb megkísérlettem, de értelme nincsen a magyarázatnak, mert császári candidatus az, kit a császár Rómában valami főhivatalra jelöl ki, illetőleg meg akar választatni; az ilyennek a neve azonban *candidatus Caesaris*, valamint olyan hivatalnoknak is ez a neve, ki a császári irodában van alkalmazva. Aquincumban sem egyikről, sem másikról nem lehet szó s így Sept. Firmianus állását nem állapíthatjuk meg. (3503.)

73. sz. E fogadalmi oltár Budán van az Almás (most Görz)-féle házban.

Olvasd: *Silvano erbario Septimia Constantina v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

S I L V A
 N O E R B A
 R I O S E P
 T I M I A ·
 5 C O N S T A
 N T I N A ·
 V · S · L · M

Silvanus erbarius a növényzetet őrző istenség; Septimia Constantina talán veteményes kertje kedvéért állította ezen oltárt. (3498. sz.)

74. sz. E kőkoporsó Újlakon találtatott, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

D M
 D O M O A E T E R N A E
 E P E R P E T V A E S E C V R I T A T I
 P E R M I T T E N T E P A R O N O
 5 A L F I V S V I T A L I S L I B E R T V S
 E I V S V I V S S I B I F E C I T

Olvasd: *D(is)m(anibus) domo aeternae et perpetuae securitati permittente patrono
 A[el]ius Vitalis libertus eius vius sibi fecit.*

E kőkoporsót örökké való lakhelynek és folyton tartó biztonságul készítette magának még élteben Aelius Vitalis szabadosa, patronusa engedelmével. (6463. sz.)

75. sz. E sírfelirat Ó-Budán volt a kir. jószágigazgatóság épületében; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

B A T T I V I I F · N N
 E T · R E S // O R E · N N
 M E M O R I S · F · H · S
 E T · S I S I V N E N E P T I
 5 N N I C V L E F E C I T
 V E R B V G I A F I L I A E V S
 E T S I B I V I V A

Olvasd: *Batti Vi.i f(ilio) ann(orum) . . . et Res . . . ore Memoris f(iliae) h(ic) s(its)
 et Sisiune nepti anniculae, fecit Verbugia filia eius et sibi viva.*

E sírkövet felállította Verbugia Battes (?) leánya, Battes (?) atyjának, ki Vi . . us fia volt és Res . . orának Memor leányának és Sisiuna egy éves unokájának, valamint önmagának is. A nevek, az egy *Memort* kivéve, barbárok. (3593.)

76. sz. E sírfelirat az Almás (most Görz)-féle házban van Budán.

D M
B E B I V S
V A L E N S
ANN · LX · H · S · E
; I V L I A · C A S T A ·
C O N · P I E N ·
E T · S I B I · V I V A
T & M · P

Olvasd: *D(is) m(an)ibus) Bebius Valens an(norum) LX h(ic) s(itus) e(st); Iulia Casta coniugi pien(tissimo) et sibi viva, t(itulum) m(erenti) p(osuit).*

Julia Casta állította e sírkövet Bebius Valens kedves férjének, ki 60 évet élt és önmagának. (3592.)

77. sz. E sírkő találtatott 1847-ben Budán a Gellérthegyén Brunner szőlőjében; jelenleg a nemzeti múzeumban van.

B R O G I M A R A
D A L L O N I S · F
ANN · XXV · ET · I A
N T V N A · F I L · A N · I I
; H · S · S · M A G I O · C O N I V
G I · E T · F I L I A E ·
T · M · P

Olvasd: *Brogimara Dallonis f(ilia) ann(or)um XXV et Iantuna fil(ia) an(norum) II h(ic) s(itae) s(unt), Magio coniugi et filiae t(itulum) m(erenti) p(osuit).*

E sírkövet felállította Magio nejének Brogimaranak, Dallo leányának, ki 25 évig élt, és leányának Jantunának, ki két évig élt. Mind a négy név Brogimara, Dallo, Jantuna és Magio barbár, azaz kelta eredetű. (3594.)

78. sz. E sírfelirat a XV-ik században Budán kívül valamelyik házban volt; jelenleg elveszett.

ERENIA MAR
VIVA·FECIT

Olvasd: *Eremia Mar(cia) viva fecit.*

E felirat úgy látszik csonka, eleje hiányzik, miután nem igen szokásos, hogy valaki csak önmagának készíttessen sírkövet. A nevek sem egészen biztosak, meglehet, hogy az első *Herennia* volt, a második pedig talán nem *Mar(cia)*-nak olvasandó. (3596.)

79. sz. E mészkőből való sírkő találtatott Ó-Budán a szent-endrei vasút építése alkalmából az uradalmi luczernáson az állomás közelében; jelenleg az aquincumi múzeumban van.

D· M·
IVL·ALEXNDRO
ET·IVLE·CRIS
PINE·ANN·VI·
IVL·CRISPVS
FRATRI·ET·AEL
MAXMINA·
FILIE·POSVERV

Olvasd: *D(is Manibus) Iul(io) Alexandro et Iuli(a)e Crispin(a)e ann(or)um sex), Iul(ius) Crispus fratri et Ael(ia) Maximina fili(a)e posueru(nt).*

E sírkövet ketten állították fel, Julius Crispus testvérének Julius Alexandernak és Aelia Maximina hat éves leányának Julia Crispinának. Ugyanczen Julia Crispina Julius Crispusnak volt leánya s annak neje Aelia Maximina.

A feliratot kiadta Havas Sándor Arch. Ért. IX. 166 l. és magam Arch.-epigr. Mitth. aus Oesterr.-Ungarn XIV. k. 74. l.

80. sz. E sírfelirat a múlt század elején Újlakon volt az Ó-Budáról Budára vezető út mellett jobbra. Jelenleg elveszett.

D· M·
IVL·VALEN^t
NO·VIX·ANN
XXX·IVL·SISSA

Olvasd: *D(is) m(anibus) Iul(io) Valentino vix(it) ann(os) XXX Iulia Sissa.*

A harmincz éves Julius Valentinusnak állította e sírkövet Julia Sissa, kiről nem tudjuk, hogy neje vagy leánya volt-e az elhalálozottnak. (3597.)

81. sz. E sírkő a század elején Budán a piacon volt egy ház sarkába befalazva; azóta elveszett.

A · LVCANIVS
A · F · LEPIDVS
ANN · VIII · H · S · E
LVCANIVS · CA
5 PITO · ET · KANIA
VTSIA · PAR · POS

Olvasd: *A(ulus) Lucanius A(uli) f(ilius) Lepidus ann(orum) VIII h(i)c s(itus) e(st). Lucanius Capito et Kania Utsia par(entes) pos(uerunt).*

A nyolcz éves A. Lucanius Lepidus, A. Lucanius Capito és Kania Utsia fia, volt ezen kő alatt eltemetve, melyet a szülők állítottak fel. (3599).

82. sz. E sírfelirat Budán van az Almás (most Görz)-féle házban.

DM
LVPOVIXIT ∅
ANNIS ∅
III ALE
5 XANDE
NR · B · M

Olvasd: *D(is) m(anibus) Lupo vixit annis III Alexander b(ene) m(erenti).*

A három éves Lupusnak állította Alexander; mindkettő a név után ítélve rabszolga volt s az első utóbbinak fia. (3600.)

83. sz. Sírtábla mészkőből, találatott a viczinális vasút építésekor Ó-Budán az állomás közelében lévő luczernáson, jelenleg az aquincumi múzeumban van.

MACRINIA
ALEXANDRI
A ∅ H ∅ S ∅

Olvasd: *Macrinia Alexandria h(ic) s(ita) [e(st)].*

A legegyszerűbb sírfeliratok egyike. Kiadta Havas Sándor Arch. Ért. IX, 166. l. és magam Arch.-epigr. Mith. aus Oesterr.-Ungarn XIV. k. 74. l.

84. sz. E sírfelirat Budán van az Almás (most Görz)-féle házban.

D M
MARCIAE ME
ROES
FABIA SECVNDI
NA
MAMMVLAE
B M

Olvasd: *D(is) m(anibus) Marciae Meroes Fabia Secundina mammulae b(ene) m(erenti).*

Fabia Secundina állította e sírkövet nagyérdemű kedves mamájának. (3601.)

85. sz. E sírfelirat 1847-ben találtatott Brunner szőlőjében a Gellért-hegyen, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

MATSIV ♂
TVIONIS ♂
FANN · XL ♂
H · S · E ·

Olvasd: *Matsiu Tuionis f(ilius) ann(orum) XL h(ic) s(itus) e(st).*

Matsiu Tuio fia, ki 40 éves volt, itt van eltemetve. Mind a két név barbár, illetőleg kelta hangzású. (3602.)

86. sz. Ó-Budán találtatott e sírkő 1840- vagy 1841-ben a selyemgyár (filatorium) romjai között, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

D M
L SEPT · ARCH
ELNS QVICAV

Olvasd: *D(is) m(anibus) L(ucius) Sept(imius) Archelaus qui*

A vége csonka, magyarázat felesleges.

87. sz. Sírköztöredék mészkőből, melyet már a múlt század elején Milles angol utazó látott két magyar mérőföldnyire Budához, egy budai úrnak, *Banitzky*-nek majorsága közelében egy kis kápolna mellett; ugyanezt láthatta Pococke utazó is, a ki azt jegyzi meg, hogy azon a helyen, melyet ő Martinweisernak nevez, több Budáról való római dombormű volt. 1887-ben magam láttam a követ Martonvásáron gróf Brunswick kertjében, a hol kevéssel azelőtt kiásatott.

D · M ·
SEP · VALENT
INI · QVON · FL
P · PROBES
VIX · ANN
SEP ·

Olvasd: *D(is) m(anibus) Sep(timi) Valentini quon(dam) f[ilii] [Se]p(timiae) Probes, [qui] vix(it) ann(is) . . . Sep(timius).*

E sírkő fel lett állítva Septimius Valentinusnak, Septimia Probe néhai fiának, a ki élt nem tudjuk hány évig; felállította pedig a követ Septimius Valens (r). Megjegyzendő, hogy *Probes* genetivus, tehát = *Probae*. Milles másolata nem egészen pontos, l. a 3606. sz.

88. sz. E sírkő a gellérthegyi kőbányák felett találtatott.

IVLIA · VTTA · E ·
PONIS · F · FLORIN
NA IV^{LA} ANARTI · AM
LXXX /// H · S · E
COBROMARA · REGILI
MATRI · T · M · P

Olvasd: *Iulia Utta E[p]ponis filia Florinna, Iul(ia) Anarti (uxor) ann(orum) LXXX . . . h(ic) s(ita) e(st); Cobromara Regili (filia) matri t(itulum) m(erenti) p(osuit).*

E felirat szerint ama sirban el volt temetve Julia Utta Florinna, Eppo leánya, Julius Anartus neje, ki több mint nyolczvan évet élt, a sírkövet állította leánya Cobromara Regilus leánya.

Kissé feltűnő, de nem éppen szokatlan dolog, hogy Julia Uttának még egy harmadik neve is van: Florinna; eredeti neve azonban *Utta* volt, mely név

épúgy mint anyjái: *Cobromara* és atyjái *Eppo* barbár, azaz kelta hangzású; de míg az anyja római polgárjogot nyervén, teljesen római nevet is vett fel, addig a leánya, ki ennyire nem mehetett, egyszerűen megtartotta régi nevét. Julia Utta férje Júliusnak neveztetett a mióta római polgár lett, a régi neve *Anartus* egy daciai törzsnek is elnevezése (Ptol.Geogr. III. 8, 3.) és így nagyon valószínű, hogy vagy *Anartus* maga, vagy valamelyik elődje Dacziából jutott Pannoniába. (3598.)

89. sz. E sírfelirat Bél Mátyás idejében Kalocsán volt az érseki palotában, de nagyon valószínű, hogy ó-budai eredetű. Jelenleg elveszett.

D · M
C · VALER · ES · CALLIMORI
NATIONE GRECA
C · VALERIVS · AELTANVS
5 FRATRI · ET · MEMORIAE
CAVSA // TVMVLVM // FECIT

Olvasd: *D(is) m(anibus) C(ai) Valer[i] Callimor[phi] natione Gr[a]eca, C(aius) Valerius Ael[i]anus fratri et memoriae causa . . . tumulum . . . fecit.*

E sírfeliratot állította C. Valerius Aelianus fivére emlékének, a görög elnevezésű C. Valerius Callimorphusnak. A hibákat és hiányokat Mommsen kiegészítése, illetőleg javítása szerint adom, megjegyezvén azt is, hogy a 6. sorban olvasható *tumulum* egészen szokatlan, s így helyesen állítja M., hogy *titulum* által helyettesítendő. (3584.)

90. sz. E sírkő e század elején Budán a vizivárosi katonai élelemtárban volt, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

A ☉ VETTIVS
A ☉ L ☉ CRESCENS
NN ☉ L HIC ☉ S ☉ E
VETTIA ☉ A ☉ L · NOME
5 PATRONO · ET · CONVG
SVO · PIENTISSIMO · VIVA
T · M · P
L · VIPSTANVS · L · L · SENEIO
MICVS · FACIVDV CVAIT

Olvasd: *A(ulus) Vettius A(uli) l(ibertus) Crescens ann(orum) L hic s(itus) e(st); Vettia A(uli) l(iberta) Nome patrono et coniugi suo pientissimo viva t(itulum) m(e-renti) p(osuit), L(ucius) Vipstanus L(uci) l(ibertus) Senecio amicus faciundu(m) curavit.*

E kő alatt el volt temetve Aulus Vettius Crescens, Aulus Vettius szabadosa, meghalt ötven éves korában; felállította Vettia Nome patronusának s egyszersmind kedves férjének; a felállítás gondját viselte a megboldogult barátja Lucius Vipstanus Senecio, L. Vipstanus szabadosa.

Aulus Vettius Crescens, ki maga is szabadon bocsátott rabszolga volt, Nome rabszolgánőjét szintén szabadon bocsátotta és egyszersmind nőül is vette. (3607.)

91. sz. E sírfelirat Ó-Budán találtatott 1802-ben, jelenleg a nemzeti múzeumban van.

D · M · S
PATRI · BENE
MERENTI

Olvasd: *D(is) m(anibus) s(acrum) patri bene merenti.*

A nagyérdemű atyja lelkének szentelte egy ismeretlen. (3608.)

